ओ३म्

॥ अथ ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका ॥

ओ३म् सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्य्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥ ओ३म् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥ तैत्तिरीय आरण्यके । नवमप्रपाठके । प्रथमानुवाके ॥

ब्रह्मानन्तमनादि विश्वकृदजं सत्यं परं शाश्वतं विद्या यस्य सनातनी निगमभृद्वैधर्म्यविध्वंसिनी । वेदाख्या विमला हिता हि जगते नृभ्यः सुभाग्यप्रदा तन्नत्वा निगमार्थभाष्यमतिना भाष्यं तु तन्तन्यते ॥ १ ॥ कालरामांकचन्द्रेऽब्दे भाद्रमासे सिते दले । प्रतिपद्यादित्यवारे भाष्यारम्भः कृतो मया ॥ २ ॥ दयाया आनन्दो विलसति परःस्वात्मविदितः सरस्वत्यस्याग्रे निवसति हिता हीशशरणा । इयं ख्यातिर्यस्यप्रततसुगुणा वेदमननाऽस्त्यनेनेदं भाष्यंरचितमिति बोद्धव्यमनघाः ॥३॥ मनुष्येभ्यो हितायैव सत्यार्थं सत्यमानतः । ईश्वरानुग्रहेणेदं वेदभाष्यं विधीयते ॥४॥ संस्कृतप्राकृताभ्यां यद्भाषाभ्यामन्वितं शुभम् । मंत्रार्थवर्णनं चात्र क्रियते कामधुङ्मया ॥ ५ ॥ आर्य्याणां मुन्यृषीणां या व्याख्यारीतिः सनातनी । तां समाश्रित्य मंत्रार्था विधास्यन्ते तु नान्यथा ॥ ६ ॥ येनाधुनिकभाष्यैर्ये टीकाभिर्वेददूषकाः । दोषाः सर्वे विनश्येयुरन्यथार्थविवर्णनाः ॥७॥ सत्यार्थश्च प्रकाश्येत वेदानां यः सनातनः । ईश्वरस्य सहायेन प्रयत्नोऽयं सुसिध्यताम् ॥ ८ ॥

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ १ ॥ यजुर्वेदे-अध्याय ३० मंत्र ३ ॥

हे सच्चिदानन्दानन्तस्वरूप हे परमकारुणिक हे अनन्तविद्य हे विद्याविज्ञानप्रद (देव) हे सूर्यादिसर्वजगद्विद्याप्रकाशक हे सर्वानन्दप्रद (सवितः) हे सकलजगदुत्पादक! (नः) अस्माकम् (विश्वानि) सर्वाणि (दुरितानि) दुःखानि सर्वान्दुष्टगुणांश्च (परासुव) दूरे गमय (यद्भद्रं) यत्कल्याणं सर्वदुःखरहितं सत्यविद्याप्राप्त्याऽभ्युदयनिःश्रेयससुखकरं भद्रमस्ति (तन्नः) अस्मभ्यं (आसुव) आसमन्तादुत्पादय कृपया प्रापय । अस्मिन् वेदभाष्यकरणानुष्ठाने ये दुष्टा विघ्नास्तान् प्राप्तेः पूर्वमेव (परासुव) दूरं गमय यच्च शरीरबुद्धिसहायकौशलसत्यविद्याप्रकाशादिभद्रमस्ति तत्स्वकृपाकटाक्षेण हे परब्रह्मन्! नोऽस्मभ्यं प्रापय भवत्कृपाकटाक्षसुसहायप्राप्त्या सत्यविद्योज्ज्वलं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं भवद्रचितानां वेदानां यथार्थं भाष्यं वयं विदधीमहि । तदिदं सर्वमनुष्योपकाराय भवत्कृपया भवेत् । अस्मिन् वेदभाष्ये सर्वेषां मनुष्याणां परमश्रद्धयात्यन्ता प्रीतिर्यथा स्यात् तथैव भवता कार्यमित्योऽम् ।

यो भू॒तं च॒ भव्यं॒ च॒ सर्वं॒ यश्चा॑धि॒तिष्ठ॑ति । स्व१॒र्यस्य॑ च॒ केव॑लं॒ तस्मै॑ ज्ये॒ष्ठाय॒ ब्रह्म॑णे॒ नमः॑ ॥१॥ यस्य॒ भूमिः॑ प्र॒मान्तरि॑क्षमु॒तोदर॑म् । दिवं॒ यश्च॒क्रे मू॒र्धानं॒ तस्मै॑ ज्ये॒ष्ठाय॒ ब्रह्म॑णे॒ नमः॑ ॥२॥ यस्य॒ सूर्य॒श्चक्षु॒श्च॒न्द्रमा॑श्च॒ पुन॑र्णवः । अ॒ग्निं यश्च॒क्र आ॒स्यं१॒ तस्मै॑ ज्ये॒ष्ठाय॒ ब्रह्म॑णे॒ नमः॑ ॥ ३ ॥ यस्य॒ वातः॑ प्राणापा॒नौ चक्षु॒रङ्गि॑र॒सो॑ऽभवन् । दिशो॒ य॒श्च॒क्रे प्र॒ज्ञानी॒स्तस्मै॑ ज्ये॒ष्ठाय॒ ब्रह्म॑णे॒ नमः॑ ॥४॥ अथर्ववेदसंहितायाम् । कांडे १० प्रपाठके २३ अनुवाके ४ ॥ मंत्र १ । ३२ । ३३ । ३४ ॥

भाष्यम् ॥

(यो भूतं च०) यो भूतभविष्यद्वर्त्तमानान् कालान् (सर्वं यश्चाधि०) सर्वं जगच्चाधितिष्ठति सर्वाधिष्ठाता सन् कालादूर्ध्वं विराजमानोऽस्ति । (स्वर्यं०) यस्य च केवलं निर्विकारं स्वः सुखस्वरूपमस्ति यस्मिन् दुःखं लेशमात्रमपि नास्ति यदानन्दघनं ब्रह्मास्ति (तस्मै ज्ये०) तस्मै ज्येष्ठाय सर्वोत्कृष्टाय ब्रह्मणे महतेऽत्यन्तं नमोऽस्तु नः ॥ १ ॥ (यस्य भू०) यस्य भूमिः प्रमा यथार्थज्ञानसाधनं पादाविवास्ति (अन्तरिक्षमु०) अन्तरिक्षं यस्योदरतुल्यमस्ति यश्च सर्वस्मादूर्ध्वं सूर्यरश्मिप्रकाशमयमाकाशं दिवं मूर्द्धानं शिरोवच्चक्रे कृतवानस्ति तस्मै० ॥ २ ॥ (यस्य सू०) यस्य सूर्यश्चन्द्रमाश्च पुनः पुनः सर्गादौ नवीने चक्षुषी इव भवतः । योऽग्निमास्यं मुखवच्चक्रे कृतवानस्ति । तस्मै० ॥ ३ ॥ (यस्य वातः०) वातः समष्टिर्वायुर्यस्य प्राणापानाविवास्ति (अंगिरसः) अंगिरा अंगारा अंकना अंचना इति निरुक्ते अ० ३ खं० १७ प्रकाशिकाः किरणाश्चक्षुषी इव भवतः । यो दिशः प्रज्ञानीः प्रज्ञापिनीर्व्यवहारसाधिकाश्चक्रे तस्मै ह्यनन्तविद्याय ब्रह्मणे महते सततं नमोस्तु ॥ ४ ॥

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॒ विश्व॑ उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॒ यस्य॑ दे॒वाः । यस्य॑च्छा॒याऽमृतं॒ यस्य॑ मृ॒त्युः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ५ ॥ यजुः० अ० २५ मं० १३ ॥

द्यौः शान्ति॑र॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ शान्ति॑ः पृथि॒वी शान्ति॒रापः॒ शान्ति॒रोष॑धयः॒ शान्ति॑ः । वन॒स्पत॑यः॒ शान्ति॒र्विश्वे॑दे॒वाः शान्ति॒र्ब्रह्म॒ शान्ति॑ः सर्व॒ꣳ शान्ति॑ः शान्ति॑रे॒व शान्ति॑ः सा मा॒ शान्ति॑रेधि ॥६॥ यतो॑ यतः स॒मीह॑से ततो॑ नो॒ अभ॑यं कुरु । शन्न॑ः कुरु प्र॒जाभ्योऽभ॑यं नः प॒शुभ्य॑ः ॥७॥ यजुः० अ० ३६ मं० १७ । २२ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूंᳫषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः। यस्मिँश्चित्तᳫ सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥८॥ यजुः० अ० ३४ मं० ५॥

॥ भाष्यम् ॥

(य आत्मदाः) य आत्मदा विद्याविज्ञानप्रदः (बलदाः) य शरीरेन्द्रियप्राणात्ममनसां पुष्ट्युत्साहपराक्रमदृढत्वप्रदः (यस्य०) यं विश्वे देवाः सर्वे विद्वांस उपासते यस्यानुशासनं च मन्यन्ते (यस्यच्छाया०) यस्याश्रय एव मोक्षोऽस्ति यस्यच्छायाऽकृपाऽनाश्रयो मृत्युर्जन्ममरणकारकोस्ति (कस्मै०) तस्मै कस्मै प्रजापतये प्रजापतिर्वैकस्तस्मैहविषाविधेमेति । शतपथब्राह्मणे । कांडे ७ अ० ३॥ सुखस्वरूपाय ब्रह्मणे देवाय प्रेमभक्तिरूपेण हविषा वयं विधेम सततं तस्यैवोपासनं कुर्वीमहि ॥ ५ ॥ (द्यौः शान्तिः०) हे सर्वशक्तिमन् परमेश्वर! त्वद्भक्त्या त्वत्कृपया च द्यौरन्तरिक्षं पृथिवीजलमोषधयो वनस्पतयो विश्वे देवाः सर्वे विद्वांसो ब्रह्म वेदः सर्वं जगच्चास्मदर्थं शान्तं निरुपद्रवं सुखकारकं सर्वदास्तु । अनुकूलं भवतु नः । येन वयं वेदभाष्यं सुखेन विदधीमहि। हे भगवन्नेतया सर्वशान्त्या विद्याबुद्धिविज्ञानारोग्यसर्वोत्तमसहायैर्भवान् मां सर्वथा वर्धयतु तथा सर्वं जगच्च ॥ ६ ॥ (यतोय०) हे परमेश्वर! यतो यतो देशात्वं समीहसे जगद्रचनपालनार्थां चेष्टां करोषि ततस्ततो देशान्नोऽस्मानभयं कुरु। यतः सर्वथा सर्वेभ्यो देशेभ्यो भयरहिता भवत्कृपया वयं भवेम (शन्नः कु०) तथा तत्रस्थाभ्यः प्रजाभ्यः पशुभ्यश्च नोऽस्मानभयं कुरु । एवं सर्वेभ्यो देशेभ्यस्तत्रस्थाभ्यः प्रजाभ्यः पशुभ्यश्च नोऽस्मान् शं कुरु धर्मार्थकाममोक्षादिसुखयुक्तान् स्वानुग्रहेण सद्यः सम्पादय ॥ ७ ॥ (यस्मिन्नृ०) हे भगवन्! कृपानिधे यस्मिन्मनसि ऋचः सामानि यजूंषि च प्रतिष्ठितानि भवन्ति यस्मिन् यथार्थमोक्षविद्या च प्रतिष्ठिता भवति । (यस्मिंश्चि०) यस्मिंश्च प्रजानां चित्तं स्मरणात्मकं सर्वमोतमस्ति सूत्रे मणिगणवत्प्रोतमस्ति। कस्यां क इव रथनाभौ अरा इव तन्मे मम मनो भवत्कृपया शिव-

संकल्पं कल्याणप्रियं सत्यार्थप्रकाशं चास्तु येन वेदानां सत्यार्थः प्रकाशयेत् । हे सर्वविद्यामय सर्वार्थविन् मदुपरि कृपां विधेहि यया निर्विघ्नेन वेदार्थभाष्यं सत्यार्थं पूर्णं वयं कुर्वीमहि । भवद्यशो वेदानां सत्यार्थं विस्तारयेमहि । यं दृष्ट्वा वयं सर्वे सर्वोत्कृष्टगुणा भवेम । ईदृशीं करुणामस्माकमुपरि करोतु भवान् । एतदर्थं प्रार्थ्यतेऽनया प्रार्थनयाऽस्मान् शीघ्रमेवानुगृह्णातु । यत इदं सर्वोपकारकं कृत्यं सिद्धं भवेत् ॥ इतीश्वरप्रार्थनाविषयः ॥

अथ वेदोत्पत्ति विषयः ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ ऋच॒: सामा॑नि जज्ञिरे । छन्दा॑ᳪंसि जज्ञिरे तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥ १ ॥ यजुः० अ० ३१ मं० ७ ।

यस्मा॒दृचो॑ अ॒पात॑क्षन् यजु॒र्यस्मा॑द॒पाक॑षन् । सामा॑नि॒ यस्य॒ लोमा॑न्यथर्वाङ्गि॒रसो॒ मुख॑म् । स्क॒म्भं तं ब्रू॑हि कत॒मः स्वि॑दे॒व सः ॥ २ ॥ अथर्व० कां० १० प्रपा० २३ अनु० ४ मं० २० ।

भाष्यम् ॥

(तस्माद्यज्ञात्स०) तस्माद्यज्ञात्सच्चिदानन्दादिलक्षणात्पूर्णात्पुरुषात् सर्वहुतात् सर्वपूज्यात् सर्वोपास्यात्सर्वशक्तिमतः परब्रह्मणः (ऋचः) ऋग्वेदः (यजुः) यजुर्वेदः (सामानि) सामवेदः (छन्दांᳪसि) अथर्ववेदश्च (जज्ञिरे)चत्वारो वेदास्तेनैव प्रकाशिता इति वेद्यम् । सर्वहुत इति वेदानामपि विशेषणं भवितुमर्हति वेदाः सर्वहुतः । यतः सर्वमनुष्यैर्होतुमादातुं ग्रहीतुं योग्याः सन्त्यतः । जज्ञिरे अजायेन्-

तेति क्रियाद्वयं वेदानामनेकविद्यावत्त्वद्योतनार्थम् । तथा तस्मादिति पदद्वयमीश्वरादेव वेदा जाता इत्यवधारणार्थम्॥ वेदानां गायत्र्यादिच्छन्दोन्वितत्वात्पुनश्छन्दांसीति पदं चतुर्थस्याथर्ववेदस्योत्पत्तिं ज्ञापयतीत्यवधेयम् । यज्ञो वै विष्णुः । श० कां०१अ०१ब्रा०१कं०१३ । इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । य० अ०५ मं० १५ इति सर्वं जगत्कर्तृत्वं विष्णौ परमेश्वर एव घटते नान्यत्र वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स विष्णुः परमेश्वरः ॥ १ ॥ (यस्मादृचो०) यस्मात्सर्वशक्तिमतः ऋचः ऋग्वेदः (अपातक्षन्) अपातक्षत् उत्पन्नोस्ति यस्मात् परब्रह्मणः (यजुः) यजुर्वेदः अपाकषन् प्रादुर्भूतोस्ति तथैव यस्मात्सामानि सामवेदः (आङ्गिरसः) अथर्ववेदश्चोत्पन्नौ स्तः । एव मेव यस्येश्वरस्यांगिरसोऽथर्ववेदो मुखं मुखवत् मुख्योस्ति । सामानि लोमानीव सन्ति । यजुर्यस्य हृदयमृचः प्राणश्चेति रूपकालंकारः । यस्माच्चत्वारो वेदा उत्पन्नाः स कतमः स्विद्देवोस्ति तं त्वं ब्रूहीति प्रश्नः ? अस्योत्तरम् (स्कंभं तं०) तं स्कंभं सर्वजगद्धारकं परमेश्वरं त्वं जानीहीति तस्मात्स्कंभात्सर्वाधारात्परमेश्वरात् पृथक् कश्चिदप्यन्यो देवो वेदकर्त्ता नैवास्तीति मन्तव्यम् ॥२॥ एवं वा अरेस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसः । श० कां० १४ अ० ५ ब्रा० ४ कं० १० ॥ अस्यायमभिप्रायः । याज्ञवल्क्योभि वदति हे मैत्रेयि ! महत आकाशादपि बृहतः परमेश्वरस्यैव सकाशादृग्वेदादिवेदचतुष्टयं (निः श्वसितं) निःश्वासवत्सहजतया निःसृतमस्तीति वेद्यम् । यथाशरीराच्छ्वासो निःसृत्य पुनस्तदेव प्रविशति तथैवेश्वराद्वेदानां प्रादुर्भावतिरोभावौ भवत इति निश्चयः ॥

अत्र केचिदाहुः । निरवयवात्परमेश्वराच्छन्दमयो वेदः कथमुत्पद्येतेति । अत्र ब्रूमः । न शर्वशक्तिमतीश्वरे शंकेयमुपपद्यते । कुतः मुखप्राणादिसाधनमंतरापि तस्य कार्यं कर्त्तुं सामर्थ्यस्य सदैव विद्यमानत्वात् अन्यच्च यथा मनसि विचारणावसरे प्रश्नोत्तरादिशब्दोच्चारणं भवति तथेश्वरेपि मन्यताम् । योस्ति खलु सर्वशक्तिमान् स नैव कस्यापि सहायं कार्यं कर्त्तुं गृह्णाति । यथास्मदादीनां सहायेन विनाकार्यं कर्त्तुं सामर्थ्यं नास्ति । नचैवमीश्वरे । यदा

निरवयवेनेश्वरेण सकलं जगद्रचितं तदा वेदरचने का शंकास्ति । कुतः । वेदस्य सूक्ष्मरचनवज्जगत्यपि महदाश्चर्यभूतं रचनमीश्वरेण कृतमस्त्यतः ॥

ननु जगद्रचने तु खल्वीश्वरमंतरेण न कस्यापि सामर्थ्यमस्ति वेदरचनेत्वन्यस्यान्यग्रन्थरचनवत् स्यादिति । अत्रोच्यते । ईश्वरेण रचितस्य वेदस्याध्ययनानन्तरमेव ग्रन्थरचने कस्यापि सामर्थ्यं स्यान्न चान्यथा । नैव कश्चिदपि पठनश्रवणमन्तरा विद्वान् भवति । यथेदानीम् । किञ्चिदपि शास्त्रं पठित्वोपदेशं श्रुत्वा व्यवहारं च दृष्ट्वैव मनुष्याणां ज्ञानं भवति । तद्यथा । कस्यचित्सन्तानमेकान्ते रक्षयित्वाऽन्नपानादिकं युक्त्या दद्यात्तेन सह भाषणादि व्यवहारं लेशमात्रमपि न कुर्याद्यावत्तस्य मरणं न स्यात् । यथा तस्य किंचिदपि यथार्थं ज्ञानं न भवति । यथा च महारण्यस्थानां मनुष्याणामुपदेशमंतरा पशुवत्प्रवृत्तिर्भवति । तथैवादिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यन्तं वेदोपदेशमन्तरा सर्वमनुष्याणां प्रवृत्तिर्भवेत् । पुनर्ग्रन्थरचनस्य तु का कथा ॥

मैवं वाच्यम् । ईश्वरेण मनुष्येभ्यः स्वाभाविकं ज्ञानं दत्तं तच्च सर्वग्रन्थेभ्य उत्कृष्टमस्ति नैव तेन विना वेदानां शब्दार्थ संबन्धानामपि ज्ञानं भवितुमर्हति तदुन्नत्या ग्रन्थरचनमपि करिष्यन्त्येव पुनः किमर्थं मन्यते वेदोत्पादनमीश्वरेण कृतमिति । एवं प्राप्ते वदामहे । नैव पूर्वोक्तायाशिक्षितायैकांते रक्षिताय बालकाय महारण्यस्थेभ्यो मनुष्येभ्यश्चेश्वरेण स्वाभाविकं ज्ञानं दत्तं किम् ? कथं नास्मदादयोऽप्यन्येभ्यः शिक्षाग्रहणमंतरेण वेदाध्ययनेन च विना पण्डिता भवन्ति ? तस्मात् किमागतं न शिक्षया विनाध्ययनेन च स्वाभाविकज्ञानमात्रेण कस्यापि निर्वाहो भवितुमर्हति । यथास्मदादिभिरप्यन्येषां विदुषां विद्वत्कृतानां ग्रन्थानां च सकाशादनेकविधं ज्ञानं गृहीत्वैव ग्रन्थान्तरं रच्यते । तथेश्वरज्ञानस्य सर्वेषां मनुष्याणामपेक्षावश्यं भवति । किं च न सृष्टेरारंभसमये पठनपाठनक्रमो ग्रन्थश्च कश्चिदप्यासीत्तदानीमीश्वरोपदेशमंतरा न च कस्यापि विद्यासंभवो बभूव पुनः कथं कश्चिज्जनो ग्रन्थं रचयेत् ? मनुष्याणां नैमित्तिकज्ञा-

ने स्वातंत्र्याभावात् । स्वाभाविकज्ञानमात्रेणैव विद्याप्राप्त्यनुपपत्तेश्च । यच्चोक्तं स्वकीयं ज्ञानमुत्कृष्टमित्यादि तदप्यसमंजसम् । तस्य साधनकोटौ प्रविष्टत्वात् । चक्षुर्वत् । यथा चक्षुर्मनः साहित्येन विना ह्यकिंचित्करमस्ति । तथान्येषां विदुषामीश्वरज्ञानस्य च साहित्येन विना स्वाभाविकज्ञानमप्यकिंचित्करमेव भवतीति ॥

वेदोत्पादन ईश्वरस्य किं प्रयोजनमस्तीत्यत्र वक्तव्यम् । उच्यते वेदानामनुत्पादने खलु तस्य किं प्रयोजनमस्तीति । अस्योत्तरं तु वयं न जानीमः । सत्यमेवमेतत् । तावद्वेदोत्पादने यदस्ति प्रयोजनं तच्छृणुत । ईश्वरेऽनन्ता विद्यास्ति न वा ? अस्ति । साकिमर्थास्ति ? स्वार्था । ईश्वरः परोपकारं न करोति किम् ? करोति । तेन किम् ? तेनेदमस्ति विद्या स्वार्था परार्था च भवति तस्यास्तद्विषयत्वात् । यद्यस्मदर्थमीश्वरो विद्योपदेशं न कुर्यात्तदान्यतरपक्षे सा निष्फला स्यात् । तस्मादीश्वरेण स्वविद्याभूतवेदस्योपदेशेन सप्रयोजनता संपादिता । परमकारुणिको हि परमेश्वरोस्ति पितृवत् । यथा पिता स्वसन्ततिं प्रति सदैव करुणां दधाति । तथेश्वरोपिपरमकृपया सर्वमनुष्यार्थं वेदोपदेशमुपचक्रे । अन्यथान्धपरंपरया मनुष्याणां धर्मार्थकाममोक्षसिद्ध्या विना परमानन्द एव न स्यात् । यथा कृपायमाणेनेश्वरेण प्रजासुखार्थं कंदमूलफलतृणादिकं रचितं स कथं न सर्वसुखप्रकाशिकां सर्वविद्यामयीं वेदविद्यामुपदिशेत् । किंच ब्रह्माण्डस्थोत्कृष्टसर्वपदार्थप्राप्त्या यावत्सुखं भवति न तावत् विद्याप्राप्तिसुखस्य सहस्रतमेनांशेनापि तुल्यं भवत्यतो वेदोपदेश ईश्वरेण कृतएवास्तीति निश्चयः ॥

ईश्वरेण लेखनी मसीपात्रादिसाधनानि वेदपुस्तकलेखनाय कुतो लब्धानि । अत्रोच्यते । अहहह !!! महतीयं शंका भवता कृता विना हस्तपादाद्यवयवैः काष्ठलोष्ठादिसामग्रीसाधनैश्च यथेश्वरेण जगद्रचितं तथा वेदा अपि रचिताः सर्वशक्तिमतीश्वरे वेदरचनं प्रत्येवं मा शंकि । किंतु पुस्तकस्था वेदा तेनादौ नोत्पादिताः किं तर्हि ज्ञानमध्ये प्रेरिताः । केषाम् । अग्निवाय्वादित्यांगिरसाम् । ते तु ज्ञानरहिता जड़ाः सन्ति । मैवं वाच्यं सृष्ट्यादौ मनुष्यदेहधारिणस्तेह्या·

स्त्। कुतः ? जडे ज्ञानकार्यासंभवात्। यत्रार्थासंभवोस्ति तत्र लक्षणा भवति। तद्यथा—कश्चिदाप्तः कंचित्प्रति वदति मंचाः क्रोशन्तीति। अत्र मंचस्था मनुष्याः क्रोशन्तीति विज्ञायते। तथैवात्रापि विज्ञायताम्। विद्याप्रकाशसंभवो मनुष्येष्वेव भवितुमर्हतीति। अत्र प्रमाणम्। "तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायंताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः" श० कां० ११ अ० ५। एषां ज्ञानमध्ये प्रेरयित्वा तद्द्वारा वेदाः प्रकाशिताः। सत्यमेवमेतत्। परमेश्वरेण तेभ्यो ज्ञानं दत्तं ज्ञानेन तैर्वेदानां रचनं कृतमिति विज्ञायते। मैवं विज्ञायि। ज्ञानं किं प्रकारकं दत्तम् ? वेदप्रकारकम्। तदीश्वरस्य वा तेषाम् ? ईश्वरस्यैव। पुनस्तेनैव प्रणीता वेदा आहोस्वित्तैश्च ? यस्य ज्ञानं तेनैव प्रणीताः। पुनः किमर्था शंका कृता ? तैरेव रचिता इति निश्चयकरणार्था ॥

ईश्वरो न्यायकार्यस्ति वा पक्षपाती ? न्यायकारी। तर्हि चतुर्णामेव हृदयेषु वेदाः प्रकाशिता कुतो न सर्वेषामिति ? अत्राह—अत ईश्वरे पक्षपातस्य लेशोपि नैवागच्छति किन्त्वनेन तस्य न्यायकारिणः परमात्मनः सम्यग्न्यायः प्रकाशितो भवति। कुतः ? न्यायेत्यस्यैव नामास्ति यो यादृशं कर्म कुर्यात्तस्मै तादृशमेव फलं दद्यात्। अत्रैवं वेदितव्यं तेषामेव पूर्वपुण्यमासीद्यतः खल्वेतेषां हृदये वेदानां प्रकाशः कर्त्तुं योग्योति। किं च ते तु सृष्टेः प्रागुत्पन्नास्तेषां पूर्वपुण्यं कुत आगतम् ? अत्र ब्रूमः—सर्वे जीवाः स्वरूपतोऽनादयस्तेषां कर्म्माणि सर्वं कार्य्यं जगच्च प्रवाहेणैवानादीनि सन्तीति। एतेषामनादित्वस्य प्रमाणपूर्वकं प्रतिपादनमग्रे करिष्यते ॥

किं गायत्र्यादिच्छन्दोरचनमपीश्वरेणैव कृतम् ? इयं कुतः शंकाभूत् ? किमीश्वरस्य गायत्र्यादिच्छन्दोरचनज्ञानं नास्ति ? अस्त्येव तस्य सर्वविद्यावत्त्वात्। अतो निर्मूला सा शंकास्ति। चतुर्मुखेन ब्रह्मणा वेदा निरमायिषतेत्यैतिह्यम्। मैवं वाच्यम्। ऐतिह्यस्य शब्दप्रमाणान्तर्भावात्। "आप्तोपदेशः शब्दः" ॥ न्यायशास्त्रे अ० १ सू० ७ इति गोतमाचार्येणोक्तत्वात्। शब्द ऐतिह्यमित्यादि च।

अस्यैवोपरि । " आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथा दृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्त्तत इत्याप्तः । " इति न्यायभाष्ये वात्स्यायनोक्तेः । अतः सत्यस्यैवैतिह्यत्वेन ग्रहणं नानृतस्य । यत्सत्यप्रमाणमाप्तोपदिष्टमैतिह्यं तद् ग्राह्यं नातो विपरीतमिति । अनृतस्य प्रमत्तगीतत्वात् । एवमेव व्यासेनर्षिभिश्च च वेदा रचिता इत्याद्यपि मिथ्यैवास्तीति मन्यताम् । नवीनपुराणग्रन्थानां तन्त्रग्रन्थानां च वैयर्थापत्तेश्चेति ॥

यो मंत्रसूक्तानामृषिर्लिखितस्तेनैव तद्रचितमिति कुतो न स्यात् ? मैवं वादि । ब्रह्मादिभिरपि वेदानामध्ययनश्रवणयोः । कृतत्वात् । " यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै० । " इति श्वेताश्वतरोपनिषदादिवचनस्य विद्यमानत्वात् । एवं यदर्षीणामुत्पत्तिरपि नासीत्तदा ब्रह्मादीनां समीपे वेदानां वर्त्तमानत्वात् । तद्यथा-" अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुः सामलक्षणम् ॥ १ ॥ अ० १ । अध्यापयामास पितॄन् शिशुरांगिरसः कविः । अ० २ " । इति मनुसाक्ष्यत्वात् । अग्न्यादीनां सकाशाद् ब्रह्मापि वेदानामध्ययनं चक्रेऽन्येषां व्यासादीनां तु का कथा ? ॥

कथं वेदः श्रुतिश्च द्वे नाम्नी ऋक्संहितादीनां जाते इति ? अर्थवशात् । (विद) ज्ञाने (विद) सत्तायाम् (विद्लृ) लाभे (विद) विचारणे । एतेभ्यो हलश्चेति सूत्रेण करणाधिकरणकारकयोर्घञ्प्रत्यये कृते वेदशब्दः साध्यते । तथा-(श्रु) श्रवणे । इत्यस्माद्धातोः करणकारके क्तिन्प्रत्यये कृते श्रुतिशब्दो व्युत्पद्यते । विदन्ति जानन्ति विद्यन्ते भवन्ति विन्दन्ति विन्दन्ते लभन्ते विन्दते विचारयन्ति सर्वे मनुष्याः सर्वाः सत्यविद्या यैर्येषु वा तथा विद्वांसश्च भवन्ति ते वेदाः । तथाऽऽदिसृष्टिमारभ्याद्यपर्यंतं ब्रह्मादिभिः सर्वाः सत्यविद्याः श्रूयंतेऽनया सा श्रुतिः । न कस्यचिद्देहधारिणः सकाशात्कदाचित्कोपि वेदानां रचनं दृष्टवान् । कुतः ? निरवयवेश्वरात्तेषां प्रादुर्भावात् । अग्निवाय्वादित्यांगिरसस्तु निमित्तीभूता वेदप्रकाशार्थमी-

श्वरेण कृता इति विज्ञेयम् । तेषां ज्ञानेन वेदानामनुत्पत्तेः । वेदेषु शब्दार्थसम्बन्धाः परमेश्वरादेव प्रादुर्भूताः तस्य पूर्णविद्यावत्त्वात् । अतः किं सिद्धमग्निवायुरव्यंगिरोमनुष्यदेहधारिजीवद्वारेण परमेश्वरेण श्रुतिर्वेदः प्रकाशीकृत इतिबोध्यम् ॥

वेदानामुत्पत्तौ कियन्ति वर्षाणि व्यतीतानि । अत्रोच्यते एको वृन्दः षण्णवतिः कोट्योऽष्टौलक्षाणि द्विपंचाशत्सहस्राणि नवशतानि षट्सप्ततिश्चैतावन्ति १९६०८५२९७६ वर्षाणि व्यतीतानि सप्तसप्ततितमोयं संवत्सरोवर्त्ततइति वेदितव्यम् । एतावन्त्येव वर्षाणि वर्त्तमानकल्पसृष्टेश्चेति । कथं विज्ञायते ह्येतावन्त्येव वर्षाणि व्यतीतानीति । अत्राहास्यां वर्त्तमानायां सृष्टौ वैवस्वतस्य सप्तमस्यास्य मन्वन्तरस्येदानीं वर्त्तमानत्वादस्मात्पूर्वं षण्णां मन्वन्तराणां व्यतीतत्वाच्चेति । तद्यथा स्वायंभुवः स्वारोचिष औत्तमिस्तामसो रैवतश्चाक्षुषो वैवस्वतश्चेति सप्तैते मनवस्तथा सावर्ण्यादय आगामिनः सप्तचैते मिलित्वा १४ चतुर्दशैव भवंति । तत्रैकसप्ततिश्चतुर्युगानि ह्येकैकस्य मनोः परिमाणं भवति । ते चैकस्मिन्ब्राह्मदिने १४ चतुर्दशभुक्तभोगा भवन्ति । एकसहस्रं १००० चातुर्युगानि ब्राह्मदिनस्य परिमाणं भवति ब्राह्मया रात्रेरपि तावदेव परिमाणं विज्ञेयम् । सृष्टेर्वर्त्तमानस्य दिनसंज्ञास्ति प्रलयस्य च रात्रिसंज्ञेति । अस्मिन्ब्राह्मदिने षट्मनवस्तुव्यतीताः सप्तमस्य वैवस्वतस्य वर्त्तमानस्य मनोरष्टाविंशतितमोयं कलिर्वर्त्तते । तत्रास्य वर्त्तमानस्य कलियुगस्यैतावन्ति ४९७६ चत्वारि सहस्राणि नवशतानि षट्सप्ततिश्च वर्षाणि तु गतानि सप्तसप्ततितमोयं संवत्सरो वर्त्तते । यमार्या विक्रमस्यैकोनविंशतिशतं त्रयस्त्रिंशत्तमोत्तरं संवत्सरं वदन्ति ॥

अत्र विषये प्रमाणम् ॥

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः । एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ १ ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथा विधः ॥ २ ॥

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ३ ॥ यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद्-द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ४ ॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ ५ ॥ तद्वै-युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः । रात्रिं च तावतीमेव तेऽहोरात्र-विदोजनाः ॥ ६ ॥ यत्प्राग्द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् । तदेक-सप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७ ॥ मन्वन्तराण्यसंख्यानि सृष्टिः संहारएव च । क्रीडन्निवैतत्कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥ ८ ॥ मनु० अध्याये ॥ १ ॥

कालस्य परिमाणार्थं ब्राह्माहोरात्रादयः सुगमबोधार्थाः संज्ञाः क्रियंते । यतः सहजतया जगदुत्पत्तिप्रलययोर्वर्षाणां वेदोत्पत्तेश्च परिगणनं भवेत् । मन्वन्तरपर्य्यावृत्तौ सृष्टेर्नैमित्तिकगुणानामपि पर्य्यावर्त्तनं किंचित् किंचिद्भवत्यतो मन्वन्तरसंज्ञा क्रियते । अत्रैवं संख्या-तव्यम् । एकं दशशतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥ १ ॥ बृन्दः खर्वो निखर्वश्च संखः पद्मं च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥ २ ॥ इति सूर्यसिद्धान्तादिषु संख्यायते । अनया रीत्या वर्षादिगणना कार्येति । सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि ॥ य० अ० १५ मं० ६५। सर्वं वै सहस्रम् । सर्वस्य दातासि । श० कां० ७ अ० ५ ॥ सर्वस्य जगतः सर्वमिति नामास्ति कालस्य चानेन सहस्रमहायुगसंख्यया परिमितस्य दिनस्य नक्तस्य च ब्रह्मांडस्य प्रमा परिमाणस्य कर्त्ता परमेश्वरोस्ति मंत्रस्यास्य सामान्यार्थे वर्त्तमानत्वात्सर्वमभिवदतीति । एवमेवाग्रेपि योजनीयम् । जोतिष्शास्त्रे प्रतिदिनचर्याऽभिहिताऽऽर्य्यैः क्षणमारभ्य कल्पकल्पान्तस्य गणितविद्यया स्पष्टं परिगणनं कृतमद्यपर्यंतमपि क्रियते प्रतिदिनमुच्चार्य्यते ज्ञायते चातः कारणादियं व्यवस्थैव सर्वैर्मनुष्यैः स्वीकर्तुं योग्यास्ति नान्येति निश्चयः। कुतो ह्यार्य्यैर्नित्यमों तत् सत् श्रीब्रह्मणो द्वितीयप्रहरार्द्धे वैवस्वते मन्वन्तरेऽष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणेऽमुकसंवत्सरायनर्तुमासपक्षदिनन-क्षत्र लग्नमुहूर्तेऽत्रेदं कृतं क्रियते चेत्याबालवृद्धैः प्रत्यहं विदितत्वा-

दितिहासस्यास्य सर्वत्रार्य्यावर्त्तदेशे वर्त्तमानत्वात्सार्वत्रैकरसत्वाद-शक्येयं व्यवस्था केनापि विचालयितुमिति विज्ञायताम् । अन्यद्युग-व्याख्यानमग्रे करिष्यते तत्र द्रष्टव्यम् ॥

एतावता कथनेनैवाध्यापकैर्विलसनमोक्षमूलराद्यभिधैर्यूरोपाख्यखण्डस्थैर्मनुष्यरचितो वेदोस्ति श्रुतिर्नास्तीति यदुक्तं यच्चोक्तं चतुर्विंशतिरेकोनत्रिंशत्त्रिंशदेकत्रिंशच्च शतानि वर्षाणि वेदोत्पत्तौ व्यतीतानीति तत्सर्वं भ्रममूलमस्तीति वेद्यम् । तथैव प्राकृतभाषया व्याख्यानकारिभिरप्येवमुक्तं तदपि भ्रान्तमेवास्तीति च ॥

इतिवेदोत्पत्तिविचारः ॥

अथ वेदानां नित्यत्वविचारः ॥

ईश्वरस्य सकाशाद्वेदानामुत्पत्तौ सत्यां स्वतो नित्यत्वमेव भवति तस्य सर्वसामर्थ्यस्य नित्यत्वात् ॥

अत्र केचिदाहुः । न वेदानां शब्दमयत्वान्नित्यत्वं संभवति । शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वात् । घटवत् । यथा घटः कृतोस्ति तथा शब्दोपि । तस्माच्छब्दानित्यत्वे वेदानामप्यनित्यत्वं स्वीकार्य्यम् । मैवं मन्यताम् । शब्दो द्विविधो नित्यकार्यभेदात् । ये परमात्मज्ञानस्थाः शब्दार्थसंबन्धाः सन्ति ते नित्या भवितुमर्हन्ति । येऽस्मदादीनां वर्त्तन्ते ते तु कार्य्याश्च कुतः ? यस्य ज्ञानक्रिये नित्ये स्वभावसिद्धे अनादी स्तस्तस्य सर्वं सामर्थ्यमपि नित्यमेव भवितुमर्हति । तद्विद्यामयत्वाद्वेदानामनित्यत्वं नैव घटते ॥

किं च भोः सर्वस्यास्य जगतो विभागं प्राप्तस्य कारणरूपस्थितौ सर्वस्थूलकार्य्याभावे पठनपाठनपुस्तकानामभावात्कथं वेदानां नित्यत्वं स्वीक्रियते ? अत्रोच्यते—इदं तु पुस्तकपत्रमसीपदार्थादिषु घटते तथास्मत्क्रियापक्षे च नेतरस्मिन् । अतः कारणादीश्वरविद्यामयत्वेन वेदानां नित्यत्वं वयं मन्यामहे । किं च न पठनपाठनपु-

स्तकानित्यत्वे वेदानित्यत्वं जायते। तेषामीश्वरज्ञानेन सह सदैव विद्यमानत्वात्। यथास्मिन्कल्पे वेदेषु शब्दाक्षरार्थसंबन्धाः सन्ति तथैव पूर्वमासन्नग्रे भविष्यन्ति च। कुतः? ईश्वरविद्याया नित्यत्वादव्यभिचारित्वाच्च। अतएवेदमुक्तमृग्वेदे—सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति। अस्यायमर्थः—सूर्यचन्द्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् यथा पूर्वकल्पे सूर्यचन्द्रादिरचनं तस्य ज्ञानमध्ये ह्यासीत्तथैव तेनास्मिन्कल्पेऽपि रचनं कृतमस्तीति विज्ञायते। कुतः? ईश्वरज्ञानस्य वृद्धिक्षयविपर्ययाभावात्। एवं वेदेष्वपि स्वीकार्यं वेदानां तेनैव स्वविद्यातः सृष्टत्वात्॥

अत्र वेदानां नित्यत्वे व्याकरणशास्त्रादीनां साक्ष्यर्थं प्रमाणानि लिख्यन्ते। तत्राह महाभाष्यकारः पतंजलिमुनिः—"नित्याः शब्दा नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनाविकारिभिरिति।" इदं वचनं प्रथमान्हिकमारभ्य बहुषु स्थलेषु व्याकरणमहाभाष्येऽस्ति। तथा "श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः।" इदम् अइउण् सूत्रभाष्ये चोक्तमिति। अस्यायमर्थः—वैदिका लौकिकाश्च सर्वे शब्दा नित्याः सन्ति। कुतः? शब्दानां मध्ये कूटस्था विनाशरहिता अचला अनपाया अनुपजना अविकारिणो वर्णाः सन्त्यतः। अपायो लोपो निवृत्तिरग्रहणम्। उपजन आगमः। विकार आदेशः एते न विद्यन्ते येषु शब्देषु तस्मान्नित्याः शब्दाः॥

ननु गणपाठाष्टाध्यायीमहाभाष्येष्वपायादयो विधीयन्ते पुनरेतत्कथं संगच्छते? इत्येवं प्राप्ते ब्रूते महाभाष्यकारः—"सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः॥ एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥१॥" दाधाघ्वदाबित्यस्य सूत्रस्योपरि महाभाष्यवचनम्। अस्यायमर्थः—सर्वे संघाताः सर्वेषां पदानां स्थान आदेशा भवन्ति। अर्थाच्छब्दसंघातान्तराणां स्थानेष्वन्ये शब्दसंघाताः प्रयुज्यन्ते। तद्यथा—वेदपार—गम्—ड—सुँ—भू—शप्—तिप्—इत्येतस्य वाक्यसमुदायस्य स्थाने वेदपारगोऽभवदितीदं समुदायान्तरं प्रयुज्यते। अस्मिन्प्रयुक्तसमुदाये गम्, ड, सुँ, शप्, तिप् इत्येतेषाम् अम्, ड्, उँ, श, प्,

इ, ए इत्येतेऽपयन्तीति केषांचिद्बुद्धिर्भवति सा भ्रममूलैवास्ति। कुतः? शब्दानामेकदेशविकारे चेत्युपलक्षणात्। नैव शब्दस्यैकदेशापाय एकदेशोपजन एकदेशविकारिणि सति दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेराचार्यस्य मते शब्दानां नित्यत्वमुपपन्नं भवत्यतः। तथैवाडागमो भू इत्यस्य स्थाने भो इति विकारे चैवं संगतिः कार्य्येति। (श्रोत्रोपलब्धिरिति) श्रोत्रेन्द्रियेण ज्ञानं यस्य बुद्ध्या नितरां ग्रहीतुं योग्य उच्चारणेनाभिप्रकाशितो यो यस्याकाशो देशोऽधिकरणं वर्त्तते स शब्दो भवतीति,बोध्यम्। अनेन शब्दलक्षणेनापि शब्दो नित्यएवास्तीत्यवगम्यते। कथम्। उच्चारणश्रवणादिप्रयत्नक्रियायाः क्षणप्रध्वंसित्वात्। एकैकवर्णवर्तिनी वागिति महाभाष्यप्रामाण्यात् प्रतिवर्णं वाक्क्रिया परिणमते अतस्तस्या एवानित्यत्वं गम्यते न च शब्दस्येति ॥

ननु च भोः शब्दोप्युपरतागतो भवति। उच्चारित उपागच्छति अनुच्चारितोऽनागतो भवति। वाक्क्रियावत्। पुनस्तस्य कथं नित्यत्वं भवेत्? अत्रोच्यते। नाकाशवत् पूर्वस्थितस्य शब्दस्य साधनाभावादभिव्यक्तिर्भवति। किन्तु तस्य प्राणवाक्क्रिययाभिव्यक्तिश्च तद्यथा। गौरित्यत्र यावद्वाग्गकारेस्ति न तावदौकारे यावदौकारे न तावद्विसर्जनीये। एवं वाक्क्रियोच्चारणस्यापायोपजनौ भवतः न च शब्दस्याखण्डैकरसस्य तस्य,सर्वत्रोपलब्धत्वात्। यत्र खलु वायुवाक्क्रिये न भवतस्तत्रोच्चारणश्रवणे अपि न भवतः। अतः शब्दस्त्वाकाशवदेव सदा नित्योस्तीत्यादि व्याकरणमतेन सर्वेषां शब्दानां नित्यत्वमस्ति किमुत वैदिकानामिति ॥

एवं जैमिनिमुनिनापि शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिपादितम् ॥ नित्यस्तुस्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्। पूर्वमीमांसा। अ० १ पा० १ सू० १८ अस्यायमर्थः। (तु) शब्देनानित्यशंका निवार्य्यते। विनाशरहितत्वाच्छब्दो नित्योऽस्ति कस्माद्दर्शनस्य परार्थत्वात्। दर्शनस्योच्चारणस्य परस्यार्थस्य ज्ञापनार्थत्वात्। शब्दस्यानित्यत्वं नैव भवति। अन्यथाऽयं गोशब्दार्थोऽस्तीत्यभिज्ञाऽनित्येन शब्देनभवितुमयोग्यास्ति। नित्यत्वे सति ज्ञाप्यज्ञापकयोर्विद्यमानत्वात्। सर्वमे-

तत्संगतं स्यात् । अतश्चैकमेव गोशब्दं युगपदनेकेषु स्थलेष्वनेक उच्चारका उपलभन्ते पुनः पुनस्तमेव चेति । एवं जैमिनिना शब्द-नित्यत्वेऽनेके हेतवः प्रदर्शिताः ॥

अन्यच्च वैशेषिकसूत्रकारः कणादमुनिरप्यत्राह । तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् । वैशेषिके । अ० १ पा० १ सू० ३ । अस्यायमर्थः-तद्वचनात्तयोर्धर्मेश्वरयोर्वचनाद्धर्मस्यैव कर्त्तव्यतया प्रतिपादनादीश्वरेणैवोक्तत्वाच्चाम्नायस्य वेदचतुष्टयस्य प्रामाण्यं सर्वैर्नित्यत्वेन स्वीकार्यम् ॥

तथा स्वकीये न्यायशास्त्रे गोतममुनिरप्यत्राह । मंत्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । अ० २ आ० १ सू० ६७ । अस्यायमर्थः-तेषां वेदानां नित्यानामीश्वरोक्तानां प्रामाण्यं सर्वैः स्वीकार्यम् । कुतः । आप्तप्रामाण्यात् धर्मात्मभिः कपटछलादिदोषरहितैर्दयालुभिः सत्योपदेष्टृभिर्विद्यापारगैर्महायोगिभिः सर्वैर्ब्रह्मादिभिराप्तैर्वेदानां प्रामाण्यं स्वीकृतमतः किंवत् ? मंत्रायुर्वेदप्रामाण्यवत् । यथा-सत्यपदार्थविद्याप्रकाशकानां मंत्राणां विचाराणां सत्यत्वेन प्रामाण्यं भवति । यथाचायुर्वेदोक्तस्यैकदेशोक्तौषधसेवनेन रोगनिवृत्या तद्भिन्नस्यापि भागस्य तादृशस्य प्रामाण्यं भवति । तथा वेदोक्तार्थस्यैकदेशप्रत्यक्षेणेतरस्यादृष्टार्थविषयस्य वेदभागस्याऽपि प्रामाण्यमंगीकार्यम् । एतत्सूत्रस्योपरि भाष्यकारेण वात्स्यायन मुनिनाप्येवं प्रतिपादितम् ॥ द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानम् । य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति । नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्युक्तम् ॥ अस्यायमभिप्रायः-यथाप्तोपदेशस्य शब्दस्य प्रामाण्यं भवति । तथा सर्वथाप्तेनेश्वरेणोक्तानां वेदानां सर्वैराप्तैः प्रामाण्येनांगीकृतत्वाद्वेदाः प्रमाणमिति बोध्यम् । अत ईश्वरविद्यामयत्वाद्वेदानां नित्यत्वमेवोपपन्नं भवतीति दिक् ॥

अत्र विषये योगशास्त्रे पतंजलिमुनिरप्याह । स एष पूर्वेषामपि

गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ पातंजलयोगशास्त्रे । अ० १ पा० १ सू० २६ । यः पूर्वेषां सृष्टयादावुत्पन्नानामग्निवाय्वादित्यांगिरोब्रह्मादीनां प्राचीनानामस्मदादीनामिदानींतनानामग्रे भविष्यतां च सर्वेषामेव ईश्वर एव गुरुरस्ति । गृणाति वेदद्वारोपदिशति सत्यानर्थान् स गुरुः । स च सर्वदा नित्योऽस्ति । तत्र कालगतेरप्रचारत्वात् । न स ईश्वरोऽविद्यादिक्लेशैः पापकर्मभिस्तद्वासनया च कदाचिद्युक्तो भवति । यस्मिन्निरतिशयं नित्यं स्वाभाविकं ज्ञानमस्ति तदुक्तत्वाद्वेदानामपि सत्यार्थवत्त्वनित्यत्वे वेद्ये इति ॥

एवमेव स्वकीयसांख्यशास्त्रे पंचमाध्याये कपिलाचार्य्योऽप्यत्राह ॥ निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतःप्रामाण्यम् ॥ सू० ५१ ॥ अस्यायमर्थः— वेदानां निजशक्त्यभिव्यक्तेः पुरुषसहचारिप्रधानसामर्थ्यात् प्रकटत्वात्स्वतः प्रामाण्यनित्यत्वे स्वीकार्य्ये इति ॥

अस्मिन् विषये स्वकीयवेदान्तशास्त्रे कृष्णद्वैपायनो व्यासमुनिरप्याह । सू० शास्त्रयोनित्वात् । अ० १ पा० १ सू० ३ । अस्यायमर्थः । ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्यर्ग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति । यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति । यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि स ततोऽप्यधिकतरविज्ञानइति सिद्धं लोके किमुवक्तव्यमितीदं वचनं शंकराचार्येणास्य सूत्रस्योपरि स्वकीयव्याख्याने गदितम् अतः किमागतं सर्वज्ञस्येश्वरस्य शास्त्रमपि नित्यं सर्वार्थज्ञानयुक्तं च भवितुमर्हति । अन्यच्च । तस्मिन्नेवाध्याये । सू० अतएव च नित्यत्वम् । पा० ३ सू० २९ । अस्यायमर्थः अत ईश्वरोक्तत्वान्नित्यधर्मकत्वाद्वेदानां स्वतःप्रामाण्यं सर्वविद्यावत्त्वं सर्वेषु कालेष्वव्यभिचारित्वान्नित्यत्वं च सर्वैर्मनुष्यैर्मन्तव्यमिति सिद्धम् । न वेदस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमन्यत्प्रमाणं स्वीक्रियते । किंत्वेतत्साक्षिवद्विज्ञेयम् । वेदानां स्वतःप्रमाणत्वात् । सूर्यवत् । यथा सूर्यः स्वप्रकाशः सन् संसारस्थान्महतोऽल्पांश्च पर्वतादीन्

त्रसरेण्वन्तान्पदार्थान्प्रकाशयति तथा वेदोपि स्वयं स्वप्रकाशः सन् सर्वा विद्याः प्रकाशयतीत्यवधेयम् ॥

अतएव स्वयमीश्वरः स्वप्रकाशितस्य वेदस्य स्वस्य च सिद्धिकरं प्रमाणमाह ॥

सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ १ ॥ य० अ० ४० मं० ८ ॥

अस्यायमभिप्रायः । यः पूर्वोक्तः सर्वव्यापकादिविशेषणयुक्त ईश्वरोस्ति (स पर्य्यगात्) परितः सर्वतोऽगात् गतवान्प्राप्तवानस्ति । नैवैकः परमाणुरपि तद्व्याप्त्या विनास्ति (शुक्रं) तद्ब्रह्म सर्वजगत्कर्त्तृवीर्य्यवदनन्तबलवदस्ति (अकायं) तत्स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयसम्बन्धरहितम् (अव्रणं) नैवैतस्मिँश्छिद्रं कर्त्तुं परमाणुरपि शक्नोति । अतएव छेदरहितत्वादक्षतम् (अस्नाविरं) तन्नाड़ीसम्बन्धरहितत्वाद्बन्धनावरणविमुक्तम् (शुद्धं) तदविद्यादिदोषेभ्यः सर्वदा पृथग्वर्त्तमानम् (अपापविद्धम्) नैव तत्पापयुक्तं पापकारि च कदाचिद्भवति (कविः) सर्वज्ञः (मनीषी) यः सर्वेषां मनसामीषी साक्षी ज्ञातास्ति (परिभूः) सर्वेषामुपरि विराजमानः (स्वयंभूः) यो निमित्तोपादानसाधारणकारणत्रयरहितः । स एव सर्वेषां पिता नह्यस्य कश्चित् जनकः स्वसामर्थ्येन सहैव सदा वर्त्तमानोस्ति । (शाश्वतीभ्यः) य एवंभूतः सच्चिदानन्दस्वरूपः परमात्मा (सः) सर्गादौ स्वकीयाभ्यः शाश्वतीभ्यो निरंतराभ्यः समाभ्यः प्रजाभ्यो याथातथ्यतो यथार्थस्वरूपेण वेदोपदेशेन (अर्थान् व्यदधात्) विधत्तवानर्थाद्यदा यदा सृष्टिं करोति तदा तदा प्रजाभ्यो हितायादिसृष्टौ सर्वविद्यासमन्वितं वेदशास्त्रं स एव भगवानुपदिशति । अतएव नैव वेदानामनित्यत्वं केनापि मन्तव्यम् । तस्य विद्यायाः सर्वदैकरसवर्त्तमानत्वात् ॥

यथा शास्त्रप्रमाणेन वेदा नित्याः सन्तीति निश्चयोऽस्ति। तथा युक्त्यापि। तद्यथा नासत आत्मलाभो न सत आत्महानम्। योऽस्ति स भविष्यति। इतिन्यायेन वेदानां नित्यत्वं स्वीकार्य्यम्। कुतः यस्य मूलं नास्ति नैव तस्य शाखादयः संभवितुमर्हन्ति। बन्ध्यापुत्रविवाहदर्शनवत् पुत्रो भवेच्चेत्तदा बन्ध्यात्वं न सिध्येत् स नास्ति चेत्पुनस्तस्य विवाहदर्शने कथं भवतः एवमेवात्रापि विचारणीयम्। यदीश्वरे विद्यानन्ता न भवेत्कथमुपदिशेत्? स नोपदिशेच्चेन्नैव कस्यापि मनुष्यस्य विद्यासम्बन्धो दर्शनं च स्याताम्। निर्मूलस्य प्ररोहाभावात्। नह्यस्मिन् जगति निर्मूलमुत्पन्नं किंचिद् दृश्यते। यस्य सर्वेषां मनुष्याणां साक्षादनुभवोऽस्ति सोऽत्र प्रकाश्यते। यस्य प्रत्यक्षोऽनुभवस्तस्यैव संस्कारो यस्य संस्कारस्तस्यैव स्मरणं ज्ञानं तेनैव प्रवृत्तिनिवृत्तीभवतो नान्यथेति। तद्यथा येन संस्कृतभाषा पठ्यते तस्याऽस्या एव संस्कारो भवति नाऽन्यस्याः। येन देशभाषाऽधीयते तस्या एव संस्कारो भवति नातोऽन्यथा। एवं सृष्ट्यादावीश्वरोपदेशाऽध्यापनाभ्यां विना नैव कस्यापि विद्याया अनुभवः स्यात्। पुनः कथं संस्कारस्तेन विना कुतः स्मरणम् न च स्मरणेन विना विद्याया लेशोपि कस्याचिद्भवितुमर्हति ॥

किं च भोः। मनुष्याणां स्वाभाविकी या प्रवृत्तिर्भवति तत्र सुखदुःखानुभवश्च तयोत्तरोत्तरकाले क्रमानुक्रमाद्विद्यावृद्धिर्भविष्यत्येव पुनः किमर्थमीश्वराद्वेदोत्पत्तेः स्वीकार इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। एतद्वेदोत्पत्तिप्रकरणे परिहृतम्। तत्रैव निर्णयः। यथा नेदानीमन्येभ्यः पठनेन विना कश्चिदपि विद्वान् भवति तस्य ज्ञानोन्नतिश्च। तथा नैवेश्वरोपदेशागमेन विना कस्यापि विद्याज्ञानोन्नतिर्भवेत्। अशिक्षितबालकवनस्थवत्। यथोपदेशमन्तरा न बालकानां वनस्थानां च विद्या मनुष्यभाषा विज्ञाने अपि भवतः पुनर्विद्योत्पत्तेस्तु का कथा तस्मादीश्वरादेव या वेदविद्याऽऽगता सा नित्यैवास्ति तस्य सत्यगुणवत्वात्। यन्नित्यं वस्तु वर्त्तते तस्य नामगुणकर्माण्यपि नित्यानि भवन्ति तदाधारस्य नित्यत्वात्। नैवाधिष्ठानमन्तरा नामगुणकर्मादयो गुणाः स्थितिं लभन्ते तेषां पराश्रितत्वात्। यन्नित्यं नास्ति न तस्यैतान्यपि नित्यानि भवन्ति। नित्यं चोत्पत्ति-

विनाशाभ्यामितरद्भवितुमर्हति। उत्पत्तिर्हि पृथग्भूतानां द्रव्याणां यः संयोगविशेषाद्भवति। तेषामुत्पन्नानां कार्यद्रव्याणां सति वियोगे विनाशश्च संघाताभावात्। अदर्शनं च विनाशः। ईश्वरस्यैकरसत्वान्नैव तस्य संयोगवियोगाभ्यां संस्पर्शोऽपि भवति। अत्र कणादमुनिकृतं सूत्रं प्रमाणमस्ति "सदकारणवन्नित्यम्।" वैशेषिके। अ० ४ पा० ४ सू० १॥ अस्यायमर्थः यत्कार्यं कारणादुत्पद्य विद्यमानं भवति तदनित्यमुच्यते तस्य प्रागुत्पत्तेरभावात्। यत्तु कस्यापि कार्यं नैव भवति किन्तु सदैव कारणरूपमेव तिष्ठति। तन्नित्यं कथ्यते। यद्यत्संयोगजन्यं तत्तत्कर्त्रपेक्षं भवति कर्त्तापि संयोगजन्यश्चेत्तर्हि तस्याप्यन्योन्यः कर्त्तास्तीत्यागच्छेत्। एवं पुनः पुनः प्रसंगादनवस्थापत्तिः। यच्च संयोगेन प्रादुर्भूतं नैव तस्य प्रकृतिपरमाण्वादीनां संयोग करणे सामर्थ्यं भवितुमर्हति तस्मात्तेष सूक्ष्मत्वात्। यद्यस्मात्सूक्ष्मं तत्तस्यात्मा भवति स्थूले सूक्ष्मस्य प्रवेशार्हत्वात् अयोऽग्निवत्। यथा सूक्ष्मत्वादग्निः कठिनं स्थूलमयः प्रविश्य तस्यावयवानां पृथग्भावं करोति। तथा जलमपि पृथिव्याः सूक्ष्मत्वात्तत्कणान् प्रविश्य संयुक्तमेकं पिण्डं करोति छिनत्ति च। तथा परमेश्वरः संयोगवियोगाभ्यां पृथग्भूतो विभुरस्त्यतो नियमेन रचनं विनाशं च कर्त्तुमर्हति। न चान्यथा। यथा संयोगवियोगान्तर्गतत्वान्नास्मदादीनां प्रकृतिपरमाण्वादीनां संयोगवियोगकरणे सामर्थ्यमस्ति। तथेश्वरेऽपि भवेत्। अन्यच्च। यतः संयोगवियोगारंभो भवति। स तस्मात्पृथग्भूतोऽस्ति तस्य संयोगवियोगारब्धस्यादिकारणत्वात्। आदिकारणस्याभावात्संयोगवियोगारंभस्यानुत्पत्तेश्च। एवंभूतस्य सदा निर्विकारस्वरूपस्याजस्यानादेर्नित्यस्य सत्यसामर्थ्यस्येश्वरस्य सकाशाद्वेदानां प्रादुर्भावात्तस्य ज्ञाने सदैव वर्त्तमानत्वात्सत्यार्थवत्त्वं नित्यत्वं चैतेषामस्तीति सिद्धम्॥

इतिवेदानां नित्यत्वविचारः॥

---:o:---

अथ वेदविषयविचारः॥

अत्र चत्वारो वेदविषयाः सन्ति। विज्ञानकर्मोपासनाज्ञानकाण्ड-

भेदात् । तत्रादिमो विज्ञानविषयो हि सर्वेभ्यो मुख्योऽस्ति । तस्य परमेश्वरादारभ्य तृणपर्य्यन्तपदार्थेषु साक्षाद्बोधान्वयत्वात् । तत्रापीश्वरानुभवो मुख्योऽस्ति । कुतः? अत्रैव सर्वेषां वेदानां तात्पर्य्यमस्तीश्वरस्य खलु सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः प्रधानत्वात् । अत्र प्रमाणानि—"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपाꣳसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥" कठोपनि० वल्ली २ मं० १५ ॥ "तस्य वाचकः प्रणवः" योगशास्त्रे । अ० १ पा० १ सू० २७ । "ओ३म् खं ब्रह्म ।" यजुः० अ० ४० । "ओमितिब्रह्म ।" तैत्तिरीयारण्यके । प्र० ७ अनु० ८ ॥ "तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ १ ॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ २ ॥" मुण्डके १ खंडे १ मं० ५ । ६ ॥

एषामर्थः—(सर्ववेदाः०) यत्परमं पदं मोक्षाख्यं परब्रह्मप्राप्तिलक्षणं सर्वानन्दमयं सर्वदुःखेतरदस्ति तदेवोंकारवाच्यमस्ति (तस्य०) तस्येश्वरस्य प्रणव ओंकारो वाचकोऽस्ति वाच्यश्चेश्वरः (ओम्०) ओमितिपरमेश्वरस्य नामास्ति तदेव परं ब्रह्म सर्वे वेदा आमनन्ति । आ समन्तादभ्यस्यन्ति मुख्यतया प्रतिपादयन्ति (तपांसि) सत्यधर्मानुष्ठानानि तपांस्यपि तदभ्यासपराण्येव सन्ति (यदिच्छन्तो०) ब्रह्मचर्य्यग्रहणमुपलक्षणार्थं ब्रह्मचर्य्यगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासाश्रमाचरणानि सर्वाणि तदेवामनन्ति ब्रह्मप्राप्त्यभ्यासपराणि सन्ति । यद्ब्रह्मेच्छन्तो विद्वांसस्तस्मिन्नभ्यासमाना वदन्त्युपविशन्ति च । हे नचिकेतः! अहं यमो यदीदृशं पदमस्ति तदेतत्ते तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेण ब्रवीमि ॥ १ ॥ (तत्रापरा०) वेदेषु द्वे विद्ये वर्त्तेते अपरा परा चेति । तत्र यया पृथिवीतृणमारभ्य प्रकृतिपर्य्यन्तानां पदार्थानां ज्ञानेन यथावदुपकारग्रहणं क्रियते सा अपरोच्यते । यया चाद्रश्यादिविशेषणयुक्तं सर्वशक्तिमद् ब्रह्म विज्ञायते सा पराऽर्थादपरायाः सकाशादत्युत्कृष्टास्तीति वेद्यम् ॥ अन्यच्च—

तद्विष्णोः पर॒मं प॒दं सदा॑ पश्यन्ति सूरयः॑ ॥ दि॒वी॑व॒ चक्षु॒रात॑तम् ॥ ऋ० । अ० १ अ० २ व० ७ मं० ५ ॥

अस्यायमर्थः-यत् (विष्णोः) व्यापकस्य परमेश्वरस्य (परमम्) प्रकृष्टानन्दस्वरूपं (पदम्) पदनीयं सर्वोत्तमोपायैर्मनुष्यैः प्रापणीयं मोक्षाख्यमस्ति तत् सूरयः विद्वांसः सदा सर्वेषु कालेषु पश्यन्ति कीदृशं तत् (आततम्) आसमन्तात्ततं विस्तृतं यद्देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितमस्ति। अतः सर्वैः सर्वत्र तदुपलभ्यते तस्य ब्रह्मस्वरूपस्य विभुत्वात्। कस्यां किमिव ? (दिवीव चक्षुराततम्) दिवि मार्त्तण्डप्रकाशे नेत्रदृष्टेर्व्याप्तिर्यथा भवति। तथैव तत्पदं ब्रह्मापि वर्त्तते मोक्षस्य च सर्वस्मादधिकोत्कृष्टत्वात्। तदेव द्रष्टुं प्राप्तुमिच्छन्ति। अतो वेदा विशेषेण तस्यैव प्रतिपादनं कुर्वन्ति एतद्विषयकं वेदान्तसूत्रं व्यासोप्याह-"तत्तु समन्वयात्"। अ०१ पा० १ सू० ४ अस्यायमर्थः-तदेव ब्रह्म सर्वत्र वेदवाक्येषु समन्वितं प्रतिपादितमस्ति। क्वचित्साक्षात्क्वचित्परंपरया च। अतः परमोऽर्थो वेदानां ब्रह्मैवास्ति। तथा यजुर्वेदे प्रमाणम्-

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा। प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ य० अ० ८ मं० ३६ ॥

एतस्यार्थः-(यस्मात्) नैव परब्रह्मणः सकाशात् (परः) उत्तमः पदार्थः (जातः) प्रादुर्भूतः प्रकटः (अन्यः) भिन्नः कश्चिदप्यस्ति (प्रजापतिः) प्रजापतिरिति ब्रह्मणो नामास्ति प्रजापालकत्वात् (य आविवेश भु०) यः परमेश्वरः (विश्वा) विश्वानि सर्वाणि (भुवनानि) सर्वलोकान् (आविवेश) व्याप्तवानस्ति (सꣳरराणः) सर्वप्राणिभ्योऽत्यंतं सुखं दत्तवान् सन्(त्रीणि ज्योतीꣳषि) त्रीण्यग्निसूर्यविद्युदाख्यानि सर्वजगत्प्रकाशकानि (प्रजया) ज्योतिषोऽन्यया सृष्ट्या सह तानि (सचते) समवेतानि करोति कृतवानस्ति (सः) अतः स एवेश्वरः (षोडशी) येन षोडशकला जगति रचितास्ता विद्यन्ते यस्मिन्नस्य वा तस्मात्स षोडशीत्युच्यते। अतोऽयमेव परमोऽर्थो वेदितव्यः॥ "ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वं

तस्योपव्याख्यानम् ॥" इदं माण्डूक्योपनिषद्वचनमस्ति । अस्याय-
मर्थः-ओमित्येतद्यस्य नामास्ति तदक्षरम् । यन्न क्षीयते कदाचि-
द्यच्चराचरं जगदश्नुते व्याप्नोति तद्ब्रह्मैवास्तीति विज्ञेयम् अस्यैव
सर्वैर्वेदादिभिः शास्त्रैः सकलेन जगता वोपगतं व्याख्यानं मुख्यतया
क्रियतेऽतोयं प्रधानविषयोस्तीत्यवधार्य्यम् । किं च नैव प्रधानस्या-
ग्रेऽप्रधानस्य ग्रहणं भवितुमर्हति ।"प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य्य-
सम्प्रत्ययइति" व्याकरणमहाभाष्यवचनप्रामाण्यात् । एवमेव सर्वेषां
वेदानामीश्वरे मुख्येर्थे मुख्यतात्पर्य्यमस्ति । तत्प्राप्तिप्रयोजना एव
सर्व उपदेशाः सन्ति । अतस्तदुपदेशपुरःसरेणैव त्रयाणां कर्मोपास-
नाज्ञानकाण्डानां पारमार्थिकव्यावहारिकफलसिद्धये यथायोग्योप-
काराय चानुष्ठानं सर्वैर्मनुष्यैर्यथावत्कर्त्तव्यमिति ॥

तत्र द्वितीयो विषयः कर्मकाण्डाख्यः स सर्वः क्रियामयोस्ति ।
नैतेन विना विद्याभ्यासज्ञाने अपि पूर्णे भवतः । कुतः ? बाह्यमानस-
व्यवहारयोर्बाह्याभ्यन्तरे युक्तत्वात् । स चानेकविधोस्ति । परंतु
तस्यापि खलु द्वौ भेदौ मुख्यौस्तः । एकः परमपुरुषार्थसिद्ध्यर्थोऽर्था-
द्य ईश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनाज्ञापालनधर्मानुष्ठानज्ञानेन मोक्षमेव
साधयितुं प्रवर्त्तते । अपरोलोकव्यवहारसिद्धये यो धर्मेणार्थ-
कामौ निर्वर्त्तयितुं संयोज्यते । स यदा परमेश्वरस्य प्राप्तिमेव फल-
मुद्दिश्य क्रियते तदाऽयं श्रेष्ठफलापन्नो निष्कामसंज्ञां लभते । अस्य
खल्वनन्तसुखेन योगात् । यदा चार्थकामफलसिद्ध्यवसानो लौ-
किकसुखाय योज्यते तदा सोऽपरः सकाम एव भवति । अस्य जन्म-
मरणफलभोगेन युक्तत्वात् । स चाग्निहोत्रमारभ्याश्वमेधपर्य्यन्तेषु
यज्ञेषु सुगंधिमिष्टपुष्टरोगनाशकगुणैर्युक्तस्य सम्यक् संस्कारेण
शोधितस्य द्रव्यस्य वायुवृष्टिजलशुद्धिकरणार्थमग्नौ होमः क्रियते
स तद्द्वारा सर्वजगत्सुखकार्य्येव भवति । यं च भोजनाच्छादनयान-
कलाकौशलयंत्रसामाजिकनियमप्रयोजनसिद्ध्यर्थं विधत्ते सोधिक-
तया स्वसुखायैव भवति ॥

अत्र पूर्वमीमांसायाः प्रमाणम्-"द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थ-
त्वात्फलश्रुतिरर्थवादःस्यात्" ॥ अ० ४ पा० ३ सू० १ ।"द्रव्याणां तु

क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात्" ॥ अ० ४ पा० २ सू० ८ । अनयोरर्थः—द्रव्यं संस्कारः कर्मचैतत्त्रयं यज्ञकर्त्रा कर्त्तव्यम् । द्रव्याणि पूर्वोक्तानि चतुःसंख्याकानि सुगंधादिगुणयुक्तान्येव गृहीत्वा तेषां परस्परमुत्तमोत्तमगुणसंपादनार्थं संस्कारः कर्त्तव्यः । यथा सूपादीनां संस्कारार्थं सुगंधयुक्तं घृतं चमसे संस्थाप्याग्नौ प्रतप्य सधूमे जाते सति तं सूपपात्रे प्रवेश्य तन्मुखं बद्ध्वाप्रचालयेच्च तदा यः पूर्वं धूमवद्वाष्प उत्थितः स सर्वः सुगंधो हि जलं भूत्वा प्रविष्टः सन्सर्वं सूपं सुगंधमेव करोति तेन पुष्टिरुचिकरश्च भवति । तथैव यज्ञाद्यो बाष्पो जायते स वायुं वृष्टिजलं च निर्दोषं कृत्वा सर्वजगतः सुखायैव भवति । अतश्चोक्तम्—"यज्ञोपि तस्यै जनतायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् होता भवति"। ऐ० ब्रा० पं० १ अ० २ । जनानां समूहो जनता तत्सुखायैव यज्ञो भवति यस्मिन्यज्ञेऽमुना प्रकारेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणामग्नौ होमं करोति । कुतः ? तस्य परार्थत्वात् । यज्ञः परोपकारायैव भवति । अतएव फलस्य श्रुतिः श्रवणमर्थवादोऽनर्थवारणाय भवति । तथैव होमक्रियार्थानां द्रव्याणां पुरुषाणां च यः संस्कारो भवति स एव क्रतुधर्मो बोध्यः । एवं क्रतुना यज्ञेन धर्मो जायते नान्यथेति ॥

अत्र प्रमाणम्—"अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति ।" श० कां० ५ अ० ३ । अस्यायमभिप्रायः—अग्नेः सकाशाद्धूमबाष्पौ जायेते यदाऽयमग्निर्वृक्षौषधिवनस्पतिजलादिपदार्थान्प्रविश्यतान्संहतान् विभिद्य तेभ्यो रसं च पृथक् करोति । पुनस्ते लघुत्वमापन्ना वायवाधारेणोपर्य्याकाशं गच्छन्ति । तत्र यावान् जलरसांशस्तावतोः बाष्पसंज्ञास्ति । यश्च निःस्नेहोभागः स पृथिव्यंशोऽस्ति । अत एवोभयभागयुक्तो धूमइत्युपचर्य्यते । पुनर्धूमगमनानन्तरमाकाशे जलसंचयो भवति । तस्मादभ्रं घना जायन्ते । तेभ्यो वायुदलेभ्यो वृष्टिर्जायते । अतोऽग्नेरेवैता यवादय ओषधयो जायन्ते ताभ्योऽन्नमन्नाद्वीर्यं वीर्य्याच्छरीराणि भवन्तीति ॥

अत्र विषये तैत्तिरीयोपनिषद्यप्युक्तम्—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन

आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधिभ्योऽन्नं। अन्नाद्रेतः। रेतसः पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः। आनन्दवल्ल्यां प्रथमेनुवाके। स तपो तप्यत तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति विजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते अन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशंतीति भृगुवल्ल्यां द्वितीयेनुवाके। अन्नं ब्रह्मेत्युच्यते जीवनस्य बृहद्धेतुत्वात्। शुद्धान्नजलवाय्वादिद्वारैव प्राणिनां सुखं भवति नातोन्यथेति ॥

तत्र द्विविधः प्रयत्नोस्तीश्वरकृतो जीवकृतश्च ईश्वरेण खल्वग्निमयः सूर्य्यो निर्मितः सुगन्धपुष्पादिश्च स निरंतरं सर्वस्माज्जगतो रसानाकर्षति। तस्य सुगंधदुर्गंधघ्राणयोगत्वेन तज्जलवायू अपीष्टानिष्टगुणयोगान्मध्यगुणौ भवतस्तयोः सुगंधदुर्गंधमिश्रितत्वात्। तज्जलवृष्टावोषध्यन्नरेतःशरीराण्यपि मध्यमान्येव भवन्ति। तन्मध्यमत्वाद्बलबुद्धिवीर्य्यपराक्रमधैर्य्यशौर्य्यादयोपि गुणा मध्यमा एव जायन्ते। कुतः। यस्य यादृशं कारणमस्ति तस्य तादृशमेव कार्य्यं भवतीति दर्शनात्। अयं खल्वीश्वरसृष्टेर्दोषो नास्ति। कुतः। दुर्गंधादिविकारस्य मनुष्यसृष्ट्यन्तर्भावात्। यतो दुर्गंधादिविकारस्योत्पत्तिर्मनुष्यादिभ्य एव भवति तस्मादस्य निवारणमपि मनुष्यैरेव करणीयमिति। यथेश्वरेणाज्ञा दत्ता सत्यभाषणमेव कर्त्तव्यंनानृतमिति यस्तामुल्लंघ्य प्रवर्त्तते स पापीयान्भूत्वा क्लेशं चेश्वरव्यवस्थया प्राप्नोति। तथा यज्ञः कर्त्तव्यइतीयमप्याज्ञा तेनैव दत्तास्ति तामपि य उल्लंघयति सोपि पापीयान्सन् क्लेशवांश्च भवति ॥

कुतः। सर्वोपकारकरणात्। यत्र खलु यावान्मनुष्यादिप्राणिसमुदायो भवति तत्र तावानेव दुर्गंधसमुदायो जायते न चैवायमीश्वरसृष्टिनिमित्तो भवितुमर्हति। कुतः। तस्य मनुष्यादिप्राणिसमुदायनिमित्तोत्पन्नत्वात्। यत्तुखलु मनुष्याः स्वसुखार्थं हस्त्यादिप्राणिनामेकत्रबाहुल्यं कुर्वन्ति। अतस्तज्जन्योप्यधिको दुर्गन्धो मनुष्यसुखेच्छानिमित्तएव जायते। एवं वायुवृष्टिजलदूषकः सर्वो दुर्गन्धो मनुष्यनिमित्तादेवोत्पद्यतेऽतस्तस्य निवारणमपि मनुष्याएव कर्तुमर्हन्ति ॥

तेषां मध्यान्मनुष्या एवोपकारानुपकारौ वेदितुमर्हाः सन्ति । मननं विचारस्तद्योगादेव मनुष्यत्वं जायते । परमेश्वरेण हि सर्वदेहधारिप्राणिनां मध्ये मनस्विनो विज्ञानं कर्तुं योग्या मनुष्या एव सृष्टास्तद्देहेषु परमाणुसंयोगविशेषेण विज्ञानभवनानुकूलानामवयवानामुत्पादितत्वात् । अतस्त एव धर्माधर्मयोर्ज्ञानमनुष्ठानाननुष्ठाने च कर्तुमर्हन्ति न चान्ये । अस्मात्कारणात्सर्वोपकाराय सर्वैर्मनुष्यैर्यज्ञः कर्तव्य एव ॥

किंच भोः कस्तूर्य्यादीनां सुरभियुक्तानां द्रव्याणामग्नौ प्रक्षेपणेन विनाशात्कथमुपकाराय यज्ञो भवितुमर्हतीति । किंत्वीदृशैरुत्तमैः पदार्थैर्मनुष्यादिभ्यो भोजनादिदानेनोपकारे कृते होमादप्युत्तमं फलं जायते पुनः किमर्थं यज्ञकरणमिति । अत्रोच्यते । नात्यंतो विनाशः कस्यापि संभवति । विनाशो हि यद्दृश्यं भूत्वा पुनर्न दृश्येतेति विज्ञायते । परन्तु दर्शनं त्वया कतिविधं स्वीक्रियते । अष्टविधं चेति । किंच तत् । अत्राहुर्गौतमाचार्य्या न्यायशास्त्रे । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ १ ॥ अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ २ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ३ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ४ ॥ अ० १ आह्निकम् । १ । सू० ४ । ५ । ६ । ७ । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावसाधनभेदादष्टधाप्रमाणं मया मन्यतइति । तत्र यदिन्द्रियार्थसंबन्धात्सत्यमव्याभिचारिज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षम् । सन्निकटे दर्शनान्मनुष्योयं नान्य इत्याद्युदाहरणम् ॥१॥ यत्र लिंगज्ञानेन लिंगिनो ज्ञानं जायते तदनुमानम् । पुत्रं दृष्ट्वाऽऽसीदस्य पितेत्याद्युदाहरणम् ॥ २ ॥ उपमानं सादृशज्ञानं यथा देवदत्तोस्तितथैव यज्ञदत्तोप्यस्तीति साधर्म्यादुपदिशतीत्याद्युदाहरणम् ॥ ३ ॥ शब्द्यते प्रत्याय्यते दृष्टोऽदृष्टश्चार्थो येन स शब्दः । ज्ञानेन मोक्षो भवतीत्याद्युदाहरणम् ॥ ४ ॥

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् ॥ ५ ॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ अ० २ आ० २ । सू० १ । २ । न चतुष्ट्वमिति सूत्रद्-

यस्य संक्षिप्तोर्थः क्रियते। (ऐतिह्यं) शब्दोपगतमाप्तोपदिष्टंग्राह्यम्। देवासुरासंयत्ता आसन्नित्यादि, ॥ ५ ॥ (अर्थापत्तिः) अर्थादापद्यते सार्थापत्तिः केनचिदुक्तं सत्सु घनेषु वृष्टिर्भवतीति किमत्र प्रसज्यते असत्सु घनेषु न भवतीत्याद्युदाहरणम्, ॥ ६ ॥ (संभवः) संभवति येन यस्मिन्वा स संभवः केनचिदुक्तं मातापितृभ्यां संतानं जायते संभवोस्तीति वाच्यम्। परंतु कश्चिद्ब्रूयात्कुम्भकरणस्य क्रोशचतुष्टयपर्य्यन्तं श्मश्रुणः केशा ऊर्ध्वं स्थिता आसन् षोडशक्रोशमूर्ध्वं नासिका चासंभवत्वान्मिथ्यैवास्तीति विज्ञायते। इत्याद्युदाहरणम् ॥ ७ ॥ (अभावः) कोपि ब्रूयाद् घटमानयेति स तत्र घटमपश्यन्नत्र घटोनास्तीत्यभावलक्षणेन यत्र घटो वर्त्तमानस्तस्मादानीयते ॥ ८ ॥ इति प्रत्यक्षादीनां संक्षेपतोर्थः। एवमष्टविधं दर्शनसमर्थाज्ज्ञानं मया मन्यते सत्यमेवमेतत्। नैवमंगीकारेण विना समग्रौ व्यवहारपरमार्थौ कस्यापि सिध्येताम् ॥

यथा कश्चिदेकं मृत्पिण्डं विशेषतश्चूर्णीकृत्य वेगयुक्ते वायौ बाहुवेगेनाकाशं प्रतिक्षिपेत्तस्य नाशो भवतीत्युपचर्य्यते। चक्षुषा दर्शनाभावात् (णश्) अदर्शने अस्माद् घञ्प्रत्यये कृते नाश इति शब्दः सिध्यति। अतो नाशो बाह्येन्द्रियाऽदर्शनमेव भवितुमर्हति। किंच यदा परमाणवः पृथक् २ भवन्ति तदा ते चक्षुषा नैव दृश्यन्ते तेषामतीन्द्रियत्वात्। यदा चैते मिलित्वा स्थूलभावमापद्यंते तदैव तद्द्रव्यं दृष्टिपथमागच्छति स्थूलस्यैन्द्रियकत्वात्। यद्द्रव्यं विभक्तं विभागानर्हं भवति तस्य परमाणुसंज्ञा चेति व्यवहारः तेहि विभक्ता अतीन्द्रियाः सन्त आकाशे वर्त्तन्त एव ॥

तथैवाग्नौ यद्द्रव्यं प्रक्षिप्यते तद्विभागं प्राप्य देशान्तरे वर्त्तत एव न हि तस्याभावः कदाचिद्भवति। एवं यद्दुर्गंधादिदोषनिवारकं सुगंधादि द्रव्यमस्ति तच्चाग्नौ हुतं सद्वायोर्वृष्टिजलस्य शुद्धिकरं भवति ॥ तस्मिन्निर्दोषे सति सृष्ट्ये महान्ह्युपकारो भवति सुखं चातःकारणाद्यज्ञः कर्त्तव्य एवेति। किंच भोः! वायुवृष्टिजलशुद्धिकरणमेव यज्ञस्य प्रयोजनमस्ति चेत्तर्हि गृहाणां मध्ये सुगंधद्रव्यरक्षणेनैतत्सेत्स्यति पुनः किमर्थमेतावानाडम्बरः ? नैवं शक्यम्।

नैव तेनाशुद्धो वायुः सूक्ष्मो भूत्वाऽऽकाशं गच्छति तस्य पृथक्कुलघुत्वाभावात् । तत्र तस्य स्थितौ सत्यां नैव बाह्यो वायुरागन्तुं शक्नोत्यवकाशाभावात् । तत्र पुनः सुगंधदुर्गंधयुक्तस्य वायोर्वर्त्तमानत्वादारोग्यादिकं फलमपि भवितुमशक्यमेवास्ति ॥

यदा तु खलु तस्मिन् गृहेऽग्निमध्ये सुगंध्यादिद्रव्यस्य होमः क्रियते तदाऽग्निना पूर्वो वायुर्भेदं प्राप्य लघुत्वमापन्न उपर्य्याकाशं गच्छति । तस्मिन् गते सति तत्रावकाशत्वाच्चतसृभ्यो दिग्भ्यः शुद्धो वायुराद्रवति तेन गृहाकाशस्य पूर्णत्वादारोग्यादिकं फलमपि जायते ॥

यो होमेन सुगंधयुक्तद्रव्यपरमाणुयुक्त उपरिगतो वायुर्भवति स वृष्टिजलं शुद्धं कृत्वा वृष्ट्याधिक्यमपि करोति तद्द्वारौषध्यादीनां शुद्धेरुत्तरोत्तरं जगति महत्सुखं वर्धतइति निश्चीयते । एतत्खल्वग्निसंयोगरहितसुगंधेन वायुना भवितुमशक्यमस्ति तस्माद्धोमकरणमुत्तममेव भवतीति निश्चेतव्यम् ॥

अन्यच्च दूरस्थले केनचित्पुरुषेणाग्नौ सुगंधद्रव्यस्य होमः क्रियते तद्युक्तो वायुर्दूरस्थमनुष्यस्य घ्राणेन्द्रियेण संयुक्तो भवति । सोत्र सुगंधोवायुरस्तीति जानात्येव । अनेन विज्ञायते वायुना सह सुगंधं दुर्गंधं च द्रव्यं गच्छतीति । तद्यदा स दूरं गच्छति तदा तस्य घ्राणेन्द्रियसंयोगो न भवति पुनर्बालबुद्धीनां भ्रमो भवति स सुगंधो नास्तीति परंतु तस्य हुतस्य पृथग्भूतस्य वायुस्थस्य सुगंधयुक्तस्य द्रव्यस्य देशान्तरे वर्त्तमानत्वात्तैर्न विज्ञायते । अन्यदपि खलु होमकरणस्य बहुविधमुत्तमं फलमस्ति तद्विचारेण बुधैर्विज्ञेयमिति ॥

यदि होमकरणस्यैतत्फलमस्ति तद्धोमकरणमात्रेणैव सिध्यति पुनस्तत्र वेदमंत्राणां पाठः किमर्थः क्रियते ? अत्र ब्रूमः । एतस्यान्यदेव फलमस्ति । किम् ? यथा हस्तेन होमो नेत्रेण दर्शनं त्वचास्पर्शनं च क्रियते तथा वाचा वेदमंत्रा अपि पठ्यन्ते । तत्पाठेने-

श्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनाः क्रियन्ते । होमेन किं फलं भवतीत्यस्य ज्ञानं तत्पाठानुवृत्त्या वेदमंत्राणां रक्षणमीश्वरस्यास्तित्वसिद्धिश्च । अन्यच्च सर्वकर्मादावीश्वरस्यप्रार्थनाकार्य्यैत्युपदेशः । यज्ञे तु वेदमंत्रोच्चारणात्सर्वत्रैवतत्प्रार्थनाभवतीति वेदितव्यम् ॥

कश्चिदत्राह वेदमंत्रोच्चारणं विहायान्यस्य कस्याचित्पाठस्तत्र क्रियेत तदा किं दूषणमस्तीति ? अत्रोच्यते—नान्यस्य पाठे कृते सत्येतत्प्रयोजनं सिध्यति । कुतः ? ईश्वरोक्ताभावान्निरतिशयसत्यविरहाच्च । यद्धि यत्र क्वचित्सत्यं प्रसिद्धमस्ति तत्तत्सर्वं वेदादेव प्रसृतमिति विज्ञेयम् । यद्यत्खल्वनृतं तत्तदनीश्वरोक्तं वेदाद्बहिरिति च । अत्रार्थे मनुराह । त्वमेकोह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ १ ॥ अ० १ श्लो० ३ । चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥ बिभर्ति सर्व भूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ॥ तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ३ ॥ अ० १२ श्लो० ९७ । ९९ ॥

किं यज्ञानुष्ठानार्थं भूमिं खनित्वा वेदिः प्रणीतादीनि पात्राणि कुशतृणं यज्ञशाला ऋत्विजश्चैतत्सर्वं करणीयमस्ति । अत्र ब्रूमः । यद्यदावश्यकं युक्तिसिद्धं तत्तत्कर्त्तव्यं नेतरत् । तद्यथा भूमिं खनित्वा वेदीरचनीया तस्यां होमे कृतेऽग्नेस्तीव्रत्वाद्धुतं द्रव्यं सद्यो विभेदं प्राप्याकाशं गच्छति । तथा वेदिदृष्टान्तेन त्रिकोणचतुष्कोणगोलश्येनाद्याकारवत्करणाद्रेखागणितमपि साध्यते । तत्रचेष्टकानां परिगणितत्वादनया गणितविद्यापि गृह्यते । एवमेवोत्तरेपि पदार्थाः सप्रयोजनाः सन्त्येव परंत्वेवं प्राणीतायां रचितायां पुण्यं स्यादेवं पापमिति यदुच्यते । तत्र पापनिमित्ताभावात्सा कल्पना मिथ्यैवास्ति किंतु खलु यज्ञसिद्ध्यर्थं यद्यदावश्यकं युक्तिसिद्धमस्ति तत्तदेव ग्राह्यम् । कुतः तैर्विना तदसिद्धेः ॥

यज्ञे देवताशब्देन किं गृह्यते । याश्च वेदोक्ताः । अत्र प्रमाणानि—

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा

दे॒वता॒ वस॑वो दे॒वता॑ रु॒द्रा दे॒वता॑दि॒त्या दे॒वता॑ म॒रुतो॑ दे॒वता॒ विश्वे॑दे॒वा दे॒वता॒ बृह॒स्पति॑र्दे॒वतेन्द्रो॑ दे॒वता॒ वरु॑णो दे॒वता॑ ॥ १ ॥ यजुः० अ० १४ मं० २०॥

अत्र कर्मकाण्डे देवताशब्देन वेदमंत्राणां ग्रहणम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि ह्यग्न्यादिदेवताख्यान्येव गृह्यन्ते । तेषां कर्मकाण्डादिविधेर्द्योतकत्वात् । यस्मिन्मंत्रे चाग्निशब्दार्थप्रतिपादनं वर्त्तते स एव मंत्रोग्निदेवतो गृह्यते । एवमेव वातः सूर्य्यश्चन्द्रमा वसवो रुद्रा आदित्या मरुतो विश्वेदेवा बृहस्पतिरिन्द्रो वरुणश्चेत्येतच्छन्दयुक्ता मंत्रा देवताशब्देन गृह्यन्ते तेषामपि तत्तदर्थस्य द्योतकत्वात्परमात्मेश्वरेण कृतसंकेतत्वाच्च ॥

अत्राह यास्काचार्य्यो निरुक्ते—कर्मसंपत्तिर्मंत्रो वेदे। नि० अ० १। खं० २॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्दैवतः स मंत्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। नि० अ० ७ खं० १। अस्यार्थः-(कर्मसं०) कर्मणामग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तानां शिल्पविद्यासाधनानां च संपत्तिः संपन्नता संयोगो भवति येन स मंत्रो वेदे देवताशब्देन गृह्यते तथा च कर्मणां संपत्तिर्मोक्षो भवति येन परमेश्वरप्राप्तिश्च सोपि मंत्रो मंत्रार्थश्चाङ्गीकार्यः । अथेत्यनन्तरं दैवतं किमुच्यते? यत्प्राधान्येन स्तुतिर्यासां देवतानां क्रियते तद्दैवतमिति विज्ञायते। यानि नामानि मंत्रोक्तानि येषामर्थानां मंत्रेषु विद्यन्ते तानि सर्वाणि देवतालिङ्गानि भवन्ति। तद्यथा—

अ॒ग्निं दू॒तं पु॒रो द॑धे हव्य॒वाह॒मुप॑ब्रुवे ॥ दे॒वाँ २॥ आ सा॑दयादि॒ह ॥ १ ॥ यजुः० अ० २२ मं० १७ ॥

अत्राग्निशब्दो लिङ्गमस्ति । अतः किं विज्ञेयं यत्र यत्र देवतोच्यते तत्र तत्र तल्लिङ्गो मंत्रो ग्राह्य इति । यस्य द्रव्य-

स्य नामान्वितं यच्छन्दोस्ति । तदेव दैवतमिति बोध्यम् । सा एषा देवतोपपरीक्षाऽतीता आगामिनि चास्ति । अत्रोच्यते-ऋषिरीश्वरः सर्वद्रष्टयत्कामोयं कामयमान इममर्थमुपदिशेयमिति स यत्कामः यस्यां देवतायामार्थपत्यमर्थस्य स्वामित्वमुपदेष्टुमिच्छन् सन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तदर्थगुणकीर्त्तनं प्रयुक्तवानस्ति स एव मंत्रस्तद्दैवतो भवति । किं च यद्देवार्थं प्रतीतिकरणं दैवतं प्रकाश्यं येन भवति समंत्रो देवता शब्दवाच्योस्तीति विज्ञायते । देवताभिधा ऋचो याभिर्विद्वांसः सर्वाः सत्यविद्याः स्तुवन्ति प्रकाशयन्ति ऋचस्तुताविति धात्वर्थयोगात् । ताः श्रुतयस्त्रिविधास्त्रिप्रकारकाः सन्ति परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति । यासां देवतानामृचां परोक्षकृतोऽर्थोस्ति ताः परोक्षकृताः । यासां प्रत्यक्षमर्थो दृश्यते ताः प्रत्यक्षकृता ऋचो देवताः॥ आध्यात्मिक्यश्चाध्यात्मं जीवात्मानं तदन्तर्यामिणं परमेश्वरं च प्रतिपादितुमर्हा या ऋचो मंत्रास्ता आध्यात्मिक्यश्चेति एता एव कर्मकाण्डे देवताशब्दार्थाः सन्तीति विज्ञेयम् ॥

"तद्येऽनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र यज्ञात्प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायो देवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदैवतो मंत्र इति ॥" नि० अ०७ खं० ४ (तद्येऽनादि०) तत्तस्माद्ये खल्वनादिष्टदेवता मंत्रा अर्थान्न विशेषतो देवतादर्शनं नामार्थो वा येषु दृश्यते तेषु देवतोपपरीक्षा कास्तीत्यत्रोच्यते- यत्र विशेषो न दृश्यते तत्रैवं यज्ञो देवता यज्ञाङ्गं वेत्येतद्देवताख्यमिति विज्ञायते । ये खलु यज्ञादन्यत्र प्रयुज्यन्ते ते वै प्राजापत्याः परमेश्वरदेवताका मंत्रा भवन्तीत्येवं याज्ञिका मन्यन्ते । अत्रैवं विकल्पोस्ति नाराशंसा मनुष्यविषया इति नैरुक्ता ब्रुवन्ति । तथा या कामना सा कामदेवता भवतीति सकामा लौकिका जना जानन्ति । एवं देवताविकल्पस्य प्रायेण लोके बहुलमाचारोऽस्ति । कश्चिद्देवदेवत्यं कर्ममातृदेवत्यं विद्वद्देवत्यमतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं चैतेऽपि पूज्याः सत्कर्त्तव्याः सन्त्य-

तस्तेषामुपकारकर्तृत्वमात्रमेव देवतात्वमस्तीति विज्ञायते । मंत्रास्तु खलु यज्ञसिद्धये मुख्यहेतुत्वाद्याज्ञदैवता एव सन्तीति निश्चीयते ॥

अत्र परिगणनं गायत्र्यादिच्छन्दोन्विता मंत्रा ईश्वराज्ञा यज्ञः यज्ञांगं प्रजापतिः परमेश्वरः नराः कामः विद्वान् अतिथिः माता पिता आचार्य्यश्चेति कर्मकाण्डादीन्प्रत्येता देवताः सन्ति । परंतु मंत्रेश्वरावेव याज्ञदैवते भवत इति निश्चयः ॥

अन्यच्च । "देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा" । नि० अ० ७ खं० १५ । "मंत्रा मननाच्छंदांसि छादनात्" निरु० अ० ७ खं १२ । अस्यार्थः—(देवो दानात्०) यत्स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनं तद्दानं भवति (दीपनात्) दीपनं प्रकाशनं द्योतनमुपदेशादिकं च । अत्र दानशब्देनेश्वरो विद्वांसो मनुष्याश्च देवतासंज्ञाः सन्ति । दीपनात्सूर्य्यादयो द्योतनान्मातृपित्राचार्य्यातिथयश्च । तथा द्यौः किरणा आदित्यरश्मयः प्राणसूर्य्यादयो वा स्थानं स्थित्यर्थं यस्य स द्युस्थानः प्रकाशकानामपि प्रकाशकत्वात्परमेश्वर एवात्रदेवोस्तीति विज्ञेयम् अत्र प्रमाणम्—"न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।" इति कठ० वल्ली५ मं० १५ ॥ तत्र नैव परमेश्वरे सूर्य्यादयो भान्ति प्रकाशं कुर्वन्ति । किंतु तमेव भान्तं प्रकाशयन्तमनुपश्चात्ते हि प्रकाशयन्ति । नैव खल्वेतेषु कश्चित्स्वातंत्र्येणप्रकाशोस्तीति । अतो मुख्यो देव एकः परमेश्वर एवोपास्योस्तीति मन्यध्वम् ॥

नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥य० अ० ४० मं० ४ ॥

अत्र देवशब्देन मनः षष्ठानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि गृह्यन्ते । तेषां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सत्यासत्ययोश्चार्थानां द्योतकत्वात्तान्यपि देवाः । यो देवः सा देवता देवात्तलित्यनेन सूत्रेण स्वार्थे तल्विधानात् । स्तुतिर्हि गुणदोषकीर्त्तनं भवति यस्य पदार्थस्य मध्ये यादृशा गुणा वा दोषाः सन्ति तादृशानामेवोपदेशः स्तुतिर्विज्ञायते तद्यथा- अयमसिः प्रहृतः सन्नतीवच्छेदनं करोति । तीक्ष्णधारः

स्वच्छो धनुर्वेन्नाप्यमानोपि न त्रुट्यतीत्यादिगुणकथनमतो विपरीतोऽसिनैव तत् कर्त्तुं समर्थो भवतीत्यसेः स्तुतिर्विज्ञेया ॥

तद्वदन्यत्रापि विज्ञेयम्। परं त्वयं नियमः कर्म्मकाण्डं प्रत्यस्ति। उपासनाज्ञानकाण्डयोः कर्म्मकाण्डस्य निष्कामभागेपि च परमेश्वर एवेष्टदेवोस्ति। कस्मात्? तत्र तस्यैव प्राप्तिःप्रार्थ्यते। यश्च तस्य सकामो भागोस्ति तत्रेष्टविषयभोगप्राप्तये परमेश्वरः प्रार्थ्यते। अतःकारणाद्भेदो भवति। परन्तु नैवेश्वरार्थत्यागः क्वापि भवतीति वेदाभिप्रायोस्ति ॥

अत्र प्रमाणम्—"माहाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्येदेवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति। कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माऽश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य।"नि० अ० ७ खं० ४। (माहाभाग्याद्दे०) सर्वासां व्यवहारोपयोगिदेवतानां मध्य आत्मन एव मुख्यं देवतात्वमस्ति। कुतः? आत्मनो माहाभाग्यादर्थात्सर्वशक्तिमत्त्वादिविशेषणवत्वात्। न तस्याग्रेऽन्यस्य कस्यापि देवतात्वं गण्यं भवितुमर्हति। कुतः? सर्वेषु वेदेष्वेकस्याद्वितीयस्यासहायस्य सर्वत्रव्याप्तस्यात्मन एव बहुधा बहुप्रकारैरुपासना विहितास्ति। अस्मादन्ये ये देवा उक्ता वक्ष्यन्ते च ते सर्वे एकस्यात्मनः परमेश्वरस्य प्रत्यङ्गान्येव भवन्ति। अङ्गमङ्गं प्रत्यञ्चतीति निरुक्त्या तस्यैव सामर्थ्यस्यैकैकस्मिन्देशे प्रकाशिताः सन्ति ते च (कर्मज०) यतः कर्मणा जायन्ते तस्मात्कर्मजन्मानो यत आत्मन ईश्वरस्य सामर्थ्याज्जाता तस्मादात्मजन्मानश्च सन्ति। अथैतेषां देवानामात्मा परमेश्वर एव रथो रमणाधिकरणम्। स एवाश्वागमनहेतवः स आयुधं विजयावहमिषवो बाणा दुःखनाशकाः स एवास्ति। तथा चात्मैव देवस्य देवस्य सर्वस्वमस्ति। अर्थात्सर्वेषां देवानां स एवोत्पादको धाताधिष्ठाता मङ्गलकारी वर्त्तते। नातःपरं किंचिदुत्तमं वस्तु विद्यत इति बोध्यम्॥

अत्रान्यदपिप्रमाणम्—

ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बर्हिरासदन्। विद-

न्नर्हन्त्रितासनम् ॥ १ ॥ ऋ० अ० ६ अ० २ व० ३५ मं० १ । त्रयस्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥ २ ॥ य० अ० १४ मं० ३१ ॥ यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा । निधिं तमद्य को वेद यं देवा अभिरक्षथ ॥ ३ ॥ यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा अङ्गे गात्रा विभेजिरे । तान्वै त्रयस्त्रिंशद् देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥ अथर्व० कां० १० प्रपा० २३ अनु० ४ मं० २३ । २७ ॥

सहोवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति। कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥३॥ कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं वसु हितमेते हीदं वासयन्ते तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इति ॥४॥ कतमे रुद्रा इति। दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति॥५॥कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति। स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति॥७॥ कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ द्वौ देवा वित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति यो यं पवत इति ॥ ९ ॥ तदाहुः । यदयमेक एव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति। कतम एको देव इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते" ॥ १० ॥ श० कां० १४।अ० ५॥ अथैषामर्थः॥ वेदमंत्राणामेवार्थो ब्राह्मणग्रंथेषु प्रकाशित इति द्रष्टव्यम्। शाकल्यं

प्रतियाज्ञवल्क्योक्तिः—त्रयस्त्रिंशदेव देवाः सन्ति। अष्टौ वसवः, एकादशरुद्राः, द्वादशादित्याः, इन्द्रः प्रजापतिश्चेति। तत्र (वसवः) अग्निः, पृथिवी, वायुः, अन्तरिक्षम्, आदित्यः, द्यौः, चन्द्रमाः, नक्षत्राणि च। एतेषामष्टानां वसुसंज्ञा कृतास्ति। आदित्यः सूर्य्यलोकस्तस्य प्रकाशोऽस्ति द्यौः सूर्य्यसन्निधौ पृथिव्यादिषु वा। अग्निलोकोऽस्त्यग्निरेव (कुत एते वसव इति) यद्यस्मादेतेष्वष्टस्वेवेदं सर्वं संपूर्णं वसु वस्तु जातं हितं धृतमस्ति। किंच सर्वेषां वासाधिकरणानीम एव लोकाः सन्ति। हि यतश्चेदं वासयन्ते सर्वस्यास्य जगतो वासहेतवस्तस्मात्कारणादग्न्यादयोवसुसंज्ञकाः सन्तीति बोद्धव्यम्। (एकादशरुद्राः) ये पुरुषेऽस्मिन्देहे। प्राणः, अपानः, व्यानः, समानः, उदानः, नागः, कूर्मः, कृकलः, देवदत्तः, धनंजयश्च। इमे दशप्राणा एकादश आत्मा सर्वे मिलित्वैकादशरुद्रा भवन्ति। कुत एते रुद्रा इत्यत्राह? यदा यस्मिन्कालेऽस्मान्मरणधर्मकाच्छरीरादुत्क्रामन्तोनिःसरन्तः सन्तोऽथेत्यनन्तरं मृतकसंबन्धिनो जनांस्ते रोदयन्ति यतो जना रुदन्ति तस्मात्कारणादेते रुद्राः सन्तीति विज्ञेयम्। (द्वादशादित्याः) चैत्राद्या फाल्गुनान्ताःद्वादशमासा आदित्या विज्ञेयाः। कुतो हि यत एते सर्वं जगदाददाना अर्थादासमन्ताद्गृह्णन्तः प्रतिक्षणमुत्पन्नस्य वस्तुन आयुषः प्रलयं निकटमानयन्तो यन्ति गच्छन्ति चक्रवद् भ्रमणेनोत्तरोत्तरं जातस्य वस्तुनोऽवयवशिथिलतां परिणामेन प्रापयन्ति तस्मात्कारणान्मासानामादित्यसंज्ञा कृतास्ति। इन्द्रः परमैश्वर्य्ययोगात्स्तनयित्नुरशनिर्विद्युदिति। प्रजापतिर्यज्ञः पशव इति। प्रजायाः पालनहेतुत्वात्पशूनां यज्ञस्य च प्रजापतिरिति गौणिकी संज्ञा कृतास्ति। एते सर्वे मिलित्वा त्रयस्त्रिंशद्देवा भवन्ति। देवो दानादित्यादिनिरुक्त्या ह्येतेषु व्यावहारिकमेव देवत्वं योजनीयम्। त्रयो लोकास्त्रयो देवाः। के त? इत्यत्राह निरुक्तकारः–"धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति" नि० अ० ९ खं०२८। "त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः"॥ श० कां०१४ अ०४। एतेऽपि त्रयो देवा ज्ञातव्याः॥ द्वौ देवावन्नं प्राणश्चेति। अध्यर्धो ब्रह्माण्डस्थः सूत्रात्माख्यः सर्वजगतो वृद्धिक-

रत्वाद्वायुर्देवः । किमेते सर्वे एवोपास्याः सन्तीत्यत्राह—नैव किंतु (सब्रह्म०) यत्सर्वजगत्कर्तृ सर्वशक्तिमत्सर्वस्येष्टं सर्वोपास्यं सर्वाधारं सर्वव्यापकं सर्वकारणमनादि सच्चिदानन्दस्वरूपमजं न्यायकारीत्यादिविशेषणयुक्तं ब्रह्मास्ति । स एवैको देवश्चतुस्त्रिंशो वेदोक्तसिद्धान्तप्रकाशितः परमेश्वरो देवः सर्वमनुष्यैरुपास्योस्तीति मन्यध्वम् । ये वेदोक्तमार्गपरायणा आर्य्यास्ते सर्वदैतस्यैवोपासनं चक्रुः कुर्वन्ति करिष्यन्ति च । अस्माद्भिन्नस्येष्टकरणेनोपासनेन चानार्य्यत्वमेव मनुष्येषु सिध्यतीति निश्चयः । अत्र प्रमाणम्—"आत्मेत्येवोपासीत स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरोह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्यप्रियं प्रमायुकं भवति । योन्यां देवतामुपास्ते न स वेद यथा पशुरेवꣳ सदेवानाम् ॥" श० कां० १४ अ० ४ । अनेनार्य्येतिहासेन विज्ञायते न परमेश्वरं विहायान्यस्योपासका आर्य्या ह्यासन्निति ॥

अतः फलितार्थोऽयं जातः । देवशब्दे दिवुधातोर्ये दशार्थास्ते संगता भवन्तीति । तद्यथा—क्रीडा, विजिगीषा, व्यवहारः, द्युतिः, स्तुतिः, मोदः, मदः, स्वप्नः, कान्तिः, गतिश्चेति । एषामुभयत्र समानार्थत्वात् । परंत्वन्याः सर्वा देवताः परमेश्वरप्रकाश्याः सन्ति स च स्वयं प्रकाशोस्ति । तत्र क्रीडनं क्रीडा । दुष्टान् विजेतुमिच्छा विजिगीषा । व्यवह्रियन्ते यस्मिन् व्यवहरणं व्यवहारः । स्वप्नो निद्रा । मदो ग्लेपनं दीनता । एते मुख्यतया लौकिकव्यवहारवृत्तयो भवन्ति । तत्सिद्धिहेतवोऽग्न्यादयो देवताः सन्ति । अत्रापि नैव सर्वथा परमेश्वरस्य त्यागो भवति तस्य सर्वत्रानुषंगितया सर्वोत्पादकाधारकत्वात् । तथा द्युतिर्द्योतनं प्रकाशनं स्तुतिर्गुणेषु गुणकथनं स्थापनं च, मोदो हर्षः । प्रसन्नता कान्तिः शोभा । गतिर्ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्चेति । एते परमेश्वरे मुख्यवृत्त्या यथावत्संगच्छन्ते । अतोन्यत्र तत्सत्तया गौण्या वृत्त्या वर्त्तन्ते । एवं गौणमुख्याभ्यां हेतुभ्यामुभयत्र देवतात्वं सम्यक् प्रतीयते ॥

अत्र केचिदाहुः । वेदेषु जड़चेतनयोः पूजाभिधानाद्भेदाः संश-

यास्पदं प्राप्ताः सन्तीति गम्यते । अत्रोच्यते-मैवंभ्रमि । ईश्वरेण सर्वेषु पदार्थेषु स्वातंत्र्यस्य रक्षितत्वात् । यथा चक्षुषि रूपग्रहण-शक्तिस्तेन रक्षितास्ति । अतश्चक्षुष्मान् पश्यति नैवान्धश्चेति व्यवहारोऽस्ति । अत्र कश्चिद्ब्रूयान्नेत्रेण सूर्य्यादिभिश्च विनेश्वरो रूपं कथं न दर्शयतीति यथा तस्य व्यर्थेयं शङ्कास्ति तथा पूजनं पूजा सत्कारः प्रियाचरणमनुकूलाचरणं चेत्यादयः पर्य्याया भवन्ति । इयं पूजा चक्षुषोऽपि सर्वैर्जनैः क्रियत एवमग्न्यादिषु यावदर्थद्योतकत्वं विद्याक्रियोपयोगित्वं चास्ति तावद्देवतात्वमप्यस्तु नात्र काचित्क्षतिरस्ति । कुतः ? वेदेषु यत्र यत्रोपासना विधीयते तत्र तत्र देवतात्वेनेश्वरस्यैव ग्रहणात् ॥

तत्रापि मतद्वयं विग्रहवत्यविग्रहवद्देवताभेदात् । तच्चोभयं पूर्वं प्रतिपादितम् । अन्यच्च-"मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्य्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव"। प्रपा० ७ अनु० ११। "त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि" । प्रपा० ७ अनु० १ ॥ इति सर्वमनुष्योपास्याः पंचदेवतास्तैत्तिरीयोपनिषद्युक्ताः। यथात्र मातापितराचार्य्योऽतिथिश्चेति सशरीरा देवताः सन्ति ॥ एवं सर्वथा निःशरीरं ब्रह्मास्ति ॥

तथैव पूर्वोक्तासु देवतास्वग्निपृथिव्यादित्यचन्द्रमानक्षत्राणि चेति पंचवसवो विग्रहवत्यः सन्ति । एवमेकादशरुद्रा द्वादशादित्या मनःषष्ठानि ज्ञानेन्द्रियाणि वायुरन्तरिक्षं द्यौर्मन्त्राश्चेति शरीररहिताः । तथास्तनयित्नुर्विधियज्ञौ च सशरीराशरीरे देवतेस्त इति । एवं सशरीरनिश्शरीरभेदेन देवताद्वयं भवति । तत्रैतासां व्यवहारोपयोगित्वमात्रमेव देवतात्वं गृह्यते । इत्थमेव मातृपित्राचार्य्यातिथीनां व्यवहारोपयोगित्वं परमार्थप्रकाशकत्वं चैतावन्मात्रं च । परमेश्वरस्तु खल्विष्टोपयोगित्वेनैवोपास्योऽस्ति । नातो वेदेषु ह्यपरा काचिद्देवता पूज्योपास्यत्वेन विहितास्तीति निश्चीयताम् ॥

अत इदानींतनाः केचिदार्य्या यूरोपखण्डवासिनश्च भौतिकदेवतानामेव पूजनं वेदेष्वस्तीत्यचुर्वदन्ति च तदलीकतरमस्ति । तथा

यूरोपखण्डवासिनो वहव एवं वदन्ति पुरा ह्यार्य्या भौतिकदेवतानां पूजका आसन् पुनस्ताः संपूज्य संपूज्य च वहुकालान्तरे परमात्मानं पूज्यं विदुरिति । तदप्यसत् । तेषां सृष्ट्यारम्भमारभ्याद्यानैरिन्द्रवरुणाग्न्यादिभिर्नामभिर्वेदोक्तरीत्येश्वरस्यैवोपासनानुष्ठानाचारागमात् ॥

अत्र प्रमाणानि—(अग्निमी०) अस्य मन्त्रस्य व्याख्याने हि "इन्द्रं मित्रम्०"। ऋग्मन्त्रोयम् । अस्योपरीममेवाग्निं महान्तमात्मानमित्यादि निरुक्तं च लिखितं तत्र द्रष्टव्यम् । तथा तदेवाग्निस्तदादित्य० इति यजुर्मंत्रश्च ।

तमीशा॑नं॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ धियंजि॒न्वमव॑से हूमहे व॒यम् । पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धे र॑क्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥ १ ॥ ऋ० अ० १ अ० ६ व० १५ मं० ५॥ हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत् । स दा॑धार पृथि॒वीं द्यामु॒तेमां कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ऋ० अ० ८ अ० ७ व० ३ मं० १ ।

इत्यादयो नव मंत्रा एतद्विषयाः सन्ति ॥

प्रतद्वो॑चेद॒मृतं॒ नु वि॒द्वान् ग॑न्ध॒र्वो धाम॒ विभृ॑तं॒ गुहा॒ सत् । त्रीणि॑ प॒दानि॒ निहि॑ता॒ गुहा॑स्य॒ यस्तानि॒ वेद॒ स पि॒तुः पि॒तास॑त् ॥ ३ ॥ स नो॒ बन्धु॑र्जनि॒ता स वि॑धा॒ता धामा॑नि॒ वेद॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ॥ यत्र॑ दे॒वा अ॒मृत॑मानशा॒नास्तृ॒तीये॒ धाम॑न्न॒ध्यैर॑यन्त ॥ ४ ॥ प॒रीत्य॑ भू॒तानि॑ प॒रीत्य॑ लो॒कान् प॒रीत्य॒ सर्वाः॑ प्र॒दिशो॒ दिश॑श्च ।

उपस्थायं प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥५॥ य० अ० ३२ मं० ९। १०। ११॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ६ ॥ य० अ० ३१ मं० १८।

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ७ ॥ य० अ० ४० मं० ५। स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमित्यादि च ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत् पिता नः। स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँऽ२॥ आविवेश ॥ ८ ॥ किꣳ स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित् कथासीत् । यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ ९ ॥ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १० ॥ य० अ० १७ मं० १७। १८। १९ ॥

इत्यादयो मंत्रा यजुषि बहवः सन्ति। तथा सामवेदस्योत्तरार्चिके त्रिकम् ११ "अभित्वा शूर नो नुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्रतस्थुषः ॥ ११ ॥ नत्वा वाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ॥ अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यंतस्त्वाहवामहे" ॥ १२ ॥ इत्यादयश्च ॥

नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरोयत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥१३॥ इयंविसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥१४॥ इत्यन्ताः सप्तमन्त्रा-ऋग्वेदे । अ० ८ अ० ७ व० १७ मं० १ । ७ ॥ यत्परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् । कियता स्कम्भः प्रविवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत्तद्बभूव ॥ १५ ॥ यस्मिन्भूमिरन्तरिक्षं द्यौर्यस्मिन्नध्याहिता । यत्राग्निश्चन्द्रमाः सूर्यो वातस्तिष्ठन्त्यार्पिता स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः ॥ १६ ॥ अथर्व० कां० १० अनु० ४ मं० ८ । १२ ॥

इत्यादयोऽथर्ववेदेपि बहवो मन्त्राः सन्ति । एतेषां मन्त्राणां मध्यात्केषां चिदर्थः पूर्वं प्रकाशितः केषां चिदग्रे विधास्यतेऽत्राप्रसङ्गान्नोच्यते । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ १ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः समृत्युमाप्नोति यइह नानेव पश्यति ॥ ३ ॥ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ४ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्" ॥ ५ ॥ इति कठवल्ल्युपनिषदि ॥ "दिव्योह्यमूर्त्तः

पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः॥६॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः"॥७॥ इति मुण्डकोपनिषदि । "नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" ॥ ८ ॥ इति माण्डूक्योपनिषदि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम् । परमे व्योमन्त्सोऽश्नुते सर्वान्कामान् ब्रह्मणा सह विपश्चितेति" ॥ ॥९॥ इति तैत्तिरीयोपनिषदि । "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यइति । यत्र नान्यत्पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यꣳ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि"॥ इति छान्दोग्योपनिषदि । वेदोक्तेशानादिविशेषणप्रतिपादितोऽणोरणीयानित्याद्युपनिषदुक्तविशेषणप्रतिपादितश्च यः परमेश्वरोस्ति । स एवाऽऽर्य्यैः सृष्टिमारभ्याद्यपर्य्यन्तं यथावद्विदित्वोपासितोस्तीतिमन्यध्वम् । एवं परब्रह्मविषयप्रकाशकेषु प्रमाणेषु सत्सु यद्भट्टमोक्षमूलरैरुक्तमार्य्याणां पूर्वमीश्वरज्ञानं नासीत्पुनः क्रमाज्जातमिति । न तच्छिष्टग्रहणार्हमस्तीति विजानीमः ॥

अथ ब्रह्मविद्याविषयः ।

किं च "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पति०" एतन्मंत्रव्याख्यानावसरेऽयं मन्त्रोऽर्वाचीनोस्ति छन्दस इति शार्मण्यदेशोत्पन्नैर्भट्टमोक्षमूलरैः स्वकीयसंस्कृतसाहित्याख्ये ग्रन्थ एतद्विषये यदुक्तं तन्न संगच्छते । यच्च वेदानां द्वौ भागावेकश्छन्दो द्वितीयो मन्त्रश्च तत्र यत्सामान्यार्थाभिधानं परबुद्धिप्रेरणाजन्यं स्वकल्पनया रचनाभावं यथा ह्यज्ञानिनो सुखादकस्मान्निस्सरेदीदृशं यद्वचनं तच्छन्द इत्येतत् । तस्योत्पत्तिसमयः एकत्रिंशच्छतानि वर्षाण्य-

धिकादधिकानि व्यतीतानि । तथैकोनत्रिंशच्छतानि वर्षाणि मन्त्रोत्पत्तौ चेत्यनुमानं तेषामस्ति । तत्र तैरुक्तानि प्रमाणानि । "अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुतेत्यादीनि ज्ञातव्यानि ।" तदिदमप्यन्यथास्ति । कुतः ? हिरण्यगर्भशब्दस्यार्थज्ञानाभावात् । अत्र प्रमाणानि-"ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतꣳ हिरण्यम् ।" श० कां० ६ अ० ७ ॥ "केशीकेशारश्मयस्तैस्तद्वान्भवति काशनाद्वा प्रकाशनाद्वा केशीदं ज्योतिरुच्यते"। नि० अ० १२ खं० २५॥ "यशो वै हिरण्यम् ।" ऐ० पं० ७ अ० ३ । "ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मज्योतिः" श० कां० १४ अ० ७ । "ज्योतिरिन्द्राग्नी" श० कां० १० अ० ४ । एषामर्थः-ज्योतिर्विज्ञानं गर्भः स्वरूपं यस्य स हिरण्यगर्भः । एवं च ज्योतिर्हिरण्यं प्रकाशो ज्योतिरमृतं मोक्षो ज्योतिरादित्यादयः केशाः प्रकाशकालोकाश्च यशः सत्कीर्तिर्धन्यवादश्च ज्योतिरात्मा जीवश्च ज्योतिरिन्द्रः सूर्योऽग्निश्चैतत्सर्वं हिरण्याख्यं गर्भे सामर्थ्ये यस्य स हिरण्यगर्भः परमेश्वरः । अतो हिरण्यगर्भशब्दप्रयोगाद्वेदानामुत्तमत्वं सनातनत्वं तु निश्चीयते न तु नवीनत्वम् । अस्मात्कारणाद्यत्तैरुक्तं हिरण्यगर्भशब्दप्रयोगान्मन्त्रभागस्य नवीनत्वं तु द्योतितं भवति । किंत्वस्य प्राचीनत्वे किमपि प्रमाणं नोपलभामह इति । तद्भ्रममूलमेव विज्ञेयम् । यच्चोक्तम्-मंत्रभागनवीनत्वे अग्निः पूर्वेभिरित्यादिकारणं तदपि तादृशमेव । कुतः ? ईश्वरस्य त्रिकालदर्शित्वात् । ईश्वरो हि त्रीन्कालान् जानाति । भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालस्थैर्मन्त्रद्रष्टृभिर्मनुष्यैर्मन्त्रैः प्राणैस्तर्कैश्चर्षिभिरहमेवेड्यो बभूव भवामि भविष्यामि चेति विदित्वेदमुक्तमित्यदोषः । अन्यच्च-ये वेदादिशास्त्राण्यधीत्य विद्वांसो भूत्वाऽध्यापयन्ति ते प्राचीनाः । ये चाधीयते ते नवीनाः । तैर्ऋषिभिरग्निः परमेश्वर एवेड्योस्त्यतश्च ॥

अत्र निरुक्तेऽपि प्रमाणम्-"तत्प्रकृतीतरद्वर्त्तनसामान्यादित्ययं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढोपि श्रुतितोपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्य्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ता

यूःऽहमभ्यूढं तस्माद्यदेव किं चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवति ।" नि० अ० १३ खं० १२ ॥ अस्यार्थः-(तत्प्रकृति०) तस्य मंत्रसमूहस्य पदशब्दाक्षरसमुदायानामितरत् परस्परं विशेष्यविशेषणतया सामान्यवृत्तौ वर्त्तमानानां मंत्राणामर्थज्ञानचिन्ता भवति । कोयं खलवस्य मंत्रस्यार्थो भविष्यतीत्यभ्यूहो बुद्धावाभिमुख्येनोहो विशेषज्ञानार्थस्तर्को मनुष्येण कर्तव्यः । नैते श्रुतितः श्रवणमात्रेणैव तर्कमात्रेण च पृथक्२ मंत्रार्था निर्वक्तव्याः । किंतु प्रकरणानुकूलतया पूर्वापरसम्बन्धेनैव नितरां वक्तव्याः । किं च नैवैतेषु मंत्रेष्वनृषेरतपसोऽशुद्धान्तःकरणस्याविदुषः प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति । न यावद्वा पारोवर्य्यवित्सु कृतप्रत्यक्षमंत्रार्थेषु मनुष्येषु भूयोविद्यो बहुविद्यान्वितः प्रशस्योऽत्युत्तमो विद्वान् भवति । नतावदभ्यूढः सुतर्केण वेदार्थमपि वक्तुमर्हतीत्युक्तं सिद्धमस्ति । अत्रेतिहासमाह—पुरस्तात्कदाचिन्मनुष्या ऋषिषु मंत्रार्थदृष्टृषूत्क्रामत्स्वतीतेषु सत्सु देवान् विदुषोऽब्रुवन्नपृच्छन् कोऽस्माकं मध्ये ऋषिर्भविष्यतीति ।तेभ्यः सत्यासत्यविज्ञानेन वेदार्थबोधार्थं चैतं तर्कमृषिं ते प्रायच्छन् दत्तवन्तोऽयमेव युष्मासु ऋषिर्भविष्यतीत्युत्तरमुक्तवन्तः । कथं भूतं तं तर्कं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहमभ्यूढम् । मंत्रार्थविज्ञानकारकम् । अतः किं सिद्धं यः कश्चिदनूचानो विद्यापारगः पुरुषोऽभ्यूहति वेदार्थमभ्यूहते प्रकाशयते तदेवार्षमृषिप्रोक्तं वेदव्याख्यानं भवतीति मन्तव्यम् । किंच यदल्पविद्येनाल्पबुद्धिना पक्षपातिना मनुष्येण चाभ्युह्यते तदनार्षमनृतं भवति । नैतत्केनाप्यादर्त्तव्यमिति । कुतः ? तस्यानर्थयुक्तत्वात् । तदादरेण मनुष्याणामप्यनर्थापत्तेश्चेति । अतः पूर्वेभिः प्राक्तनैः प्रथमोत्पन्नैस्तर्कैर्ऋषिभिस्तथा नूतनैर्वर्त्तमानस्थैश्चोतापि भविष्यद्भिश्च त्रिकालस्थैरग्निः परमेश्वर एवेड्योस्ति । नैवास्माद्भिन्नः कश्चित्पदार्थः कस्यापि मनुष्यस्येड्यः स्तोतव्य उपास्योस्तीति निश्चयः। एवमग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुतेत्यस्य मन्त्रस्यार्थसंगतेर्नैव वेदेष्वर्वाचीनाख्यः कश्चिद् दोषो भवितुमर्हतीति ॥

अन्यच्च-"प्राणा वा ऋषयो दैव्यासः" ऐ० पं० २ क० ४ । पूर्वेभिः पूर्वकालावस्थैः कारणस्थैः प्राणैः कार्य्यद्रव्यस्थैर्नूतनैश्चर्षिभिः सहैव समाधियोगेन सर्वैर्विद्वद्भिरग्निः परमेश्वर एवेड्योस्त्यनेन श्रेयो भवतीति मन्तव्यम् ॥

अथ वेदेषु छन्दो मन्त्रादिसंज्ञाविचारविषयः ॥

यच्चोक्तं छन्दोमन्त्रयोर्भेदोऽस्तीति तदप्यसंगतम् । कुतः ? छन्दो वेदनिगममंत्रश्रुतीनां पर्य्यायवाचकत्वात् । तत्र छन्दोऽनेकार्थवाचकमस्ति । वैदिकानां गायत्र्यादिवृत्तानां लौकिकानामार्य्यादीनां च वाचकम् । क्वचित्स्वातन्त्र्यस्यापि । अत्राहुर्यास्काचार्य्याः–"मन्त्रा मननाच्छन्दांसि च्छादनात्स्तोमः स्तवनाद्यजुर्यजतेः साम संमितमृचा" । नि० अ० ७ खं० १२ ॥ अविद्यादिदुःखानां निवारणात्सुखैराच्छादनाच्छन्दो वेदः" । तथा "चन्देरादेश्च छः" इत्यौणादिकं सूत्रम् । चदि आल्हादने दीप्तौ चेत्यस्माद्धातोरसुन्प्रत्यये परे चकारस्यछकारादेशे च कृते छन्दस् इति शब्दो भवति । वेदाध्ययनेन सर्वविद्याप्राप्तेर्मनुष्य आल्हादी भवति सर्वार्थज्ञाता चातश्छन्दो वेदः । "छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳ सर्वं वयुनं नद्धम्" श० कां० ८ अ० २ । "एता वै देवताश्छन्दाꣳसि ।" श० कां० ८ अ० ३ । अस्यायमभिप्रायः– मत्रि गुप्तभाषणे । अस्माद्धलश्चेति सूत्रेण घञ्प्रत्यये कृते मन्त्रशब्दस्य सिद्धिर्जायते । गुप्तानां पदार्थानां भाषणं यस्मिन्वर्त्तते स मन्त्रो वेदः । तदवयवानामनेकार्थानामपि मन्त्रसंज्ञा भवति तेषां तदर्थवत्त्वात् । तथा मन ज्ञाने अस्माद्धातोः "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन्प्रत्यये कृते मन्त्रशब्दो व्युत्पद्यते । मन्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वैर्मनुष्यैः सत्याः पदार्था येन यस्मिन्वा स मन्त्रो वेदः । तदवयवा अग्निमीळेपुरोहितमित्यादयो मंत्रा गृह्यन्ते । यानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि तदान्विता मन्त्राः सर्वार्थद्योतकत्वाद्देवताशब्देन गृह्यन्ते । अतश्च छन्दांस्येवदेवाः।वयोनाधाः सर्वक्रियाविद्यानिबंधनास्तैश्छन्दोभिरेव वेदैर्वेदमन्त्रैश्चेदं सर्वं विश्वं वयुनं कर्मादि चेश्वरेण नद्धं बद्धं कृतमिति विज्ञेयम् । येन छन्दसा छन्दोभिर्वा सर्वा विद्याः संवृता आवृताः सम्यक् स्वीकृता भवन्ति । तस्माच्छन्दांसि वेदा मननान्मन्त्राश्चेति पर्य्यायौ । एवं श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेय इति मनुस्मृतौ इत्यपि निगमो भवतीति निरुक्ते । श्रुतिर्वेदो मन्त्रश्च निगमो वेदो मन्त्रश्चेति पर्य्यायौ स्तः । श्रूयन्ते वा सकला विद्या यया सा श्रुतिर्वेदो मन्त्राश्च श्रुतयः । तथा निगच्छन्ति नितरां जानन्ति प्राप्नुवन्ति वा सर्वा विद्या यस्मिन् स निगमो वेदो मंत्रश्चेति ॥

तथा व्याकरणेपि—"मंत्रे वसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः" ॥ १ ॥ अष्टाऽध्याय्याम् । अ० २ पा० ४। सू० ८० । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ २ ॥ अ० ३ पा० ४ सू० ६ ।" वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ३ ॥ अ० ६ पा० ४ सू० ९ ॥ अत्रापि छन्दो मन्त्रनिगमाः पर्यायवाचिनः सन्ति । एवं छन्द आदीनां पर्यायसिद्धेर्यो भेदं ब्रूते तद्वचनमप्रमाणमेवास्तीति विज्ञायते ॥ इति वेदविषयविचारः ॥

अथ वेदसंज्ञाविचारः ।

अथ कोऽयं वेदो नाम ? मन्त्रभागसंहितेत्याह । किं च मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति कात्यायनोक्तेर्ब्राह्मणभागस्यापि वेदसंज्ञा कुतो न स्वीक्रियत इति । मैवं वाच्यम् । न ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा भवितुमर्हति । कुतः ? पुराणेतिहाससंज्ञकत्वाद्वेदव्याख्यानादृषिभिरुक्तत्वादनीश्वरोक्तत्वात्कात्यायनभिन्नैर्ऋषिभिर्वेदसंज्ञायामस्वीकृतत्वान्मनुष्यबुद्धिरचितत्वाच्चेति ॥

यथा ब्राह्मणग्रन्थेषु मनुष्याणां नामलेखपूर्वका लौकिका इतिहासाः सन्ति न चैवं मन्त्रभागे । किं च भोः !

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ १ ॥ यजु० अ० ३ मं० ६२ ।

इत्यादीनि वचनान्यृषीणां नामाङ्कितानि यजुर्वेदादिष्वपि दृश्यन्ते । अनेनेतिहासादिविषये मंत्रब्राह्मणयोस्तुल्यता दृश्यते पुनर्ब्राह्मणानामपि वेदसंज्ञा कुतो न मन्यते ? मैवंभ्रमि । नैवात्र जमदग्निकश्यपौ देहधारिणो मनुष्यस्य नाम्नी स्तः । अत्र प्रमाणम्—"चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत्पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः ।" श० कां० ८ अ० १ । "कश्यपो वै कूर्मः प्राणो वै कूर्मः ।" श० कां० ७ अ० ५ । अनेन प्राणस्य कूर्मः कश्यपश्च संज्ञास्ति । शरीरस्य नाभौ तस्य कूर्माकारावस्थितः । [illegible] जग-

दीश्वर! भवत्कृपया नोऽस्माकं जमदग्निसंज्ञकस्य चक्षुषः कश्यपाख्यस्य प्राणस्य च त्र्यायुषं त्रिगुणमर्थात् त्रीणि शतानि वर्षाणि यावत्तावदायुरस्तु। चक्षुरित्युपलक्षणमिन्द्रियाणां प्राणो मन आदीनां च (यद्देवेषु त्र्यायुषम्) अत्र प्रमाणम्-"विद्वाँसो हि देवाः।" श० कां० ३ अ० ७। अनेन विदुषां देवसंज्ञास्ति। देवेषु विद्वत्सु यद्विद्याप्रभावयुक्तं त्रिगुणमायुर्भवति (तन्नो अस्तु त्र्यायुषम्) तत्सेन्द्रियाणां समनस्कानां नोऽस्माकं पूर्वोक्तं सुखयुक्तं त्रिगुणमायुरस्तु भवेत्। येन सुखयुक्ता वयं तावदायुर्भुञ्जीमहि। अनेनान्यदप्युपदिश्यते। ब्रह्मचर्यादिसुनियमैर्मनुष्यैरेतत्त्रिगुणमायुः कर्तुं शक्यमस्तीति गम्यते। अतोऽर्थाभिधायकैर्जमदग्न्यादिभिः शब्दैरर्थमात्रं वेदेषु प्रकाश्यते। अतो नात्र मन्त्रभागे हीतिहासलेशोऽप्यस्तीत्यवगन्तव्यम्। अतो यच्च सायणाचार्य्यादिभिर्वेदप्रकाशादिषु यत्र कुत्रेतिहासवर्णनं कृतं तद्भ्रममूलमस्तीति मन्तव्यम्॥

तथा ब्राह्मणग्रन्थानामेव पुराणेतिहासादि नामास्ति न ब्रह्मवैवर्तश्रीमद्भागवतादीनां चेति निश्चीयते। किंच भोः! ब्रह्मयज्ञविधाने यत्र क्वचिद्ब्राह्मणसूत्रग्रन्थेषु। यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथानाराशंसीरित्यादीनि वचनानि दृश्यन्ते। एषां मूलमथर्ववेदेऽप्यस्ति।

स बृ॒ह॒तीं दिश॒मनु॒ व्य॑चलत्। तमि॑तिहा॒सश्च॑ पु॒रा॒णं च॒ गाथा॑श्च नाराशं॒सीश्चा॑नु॒व्य॑चलन्। इ॒ति॒हा॒स॒स्य॑ च॒ वै स पु॑रा॒णस्य॑ च॒ गाथा॑नां च नाराशं॒सीनां॑ च प्रि॒यं धाम॑ भवति॒ य ए॒वं वेद॑॥ १॥ अथर्व० कां० १५। प्रपा० ३०। अनु० १। मं० ४॥

अतो ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो भिन्ना भागवतादयो ग्रन्था इतिहासादिसंज्ञया कुतो न गृह्यन्ते? मैवं वाचि। एतैः प्रमाणैर्ब्राह्मणग्रन्थानामेव ग्रहणं जायते न श्रीमद्भागवतादीनामिति। कुतः?

ब्राह्मणग्रन्थेष्वितिहासादीनामन्तर्भावात् । तत्र देवासुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासा ग्राह्याः । "सदेव सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ।" छान्दोग्योपनि० प्रपा०६ । "आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीन्नान्यत् किं चन मिषत् ।" इत्यैतरेयारण्यकोपनि० अ० १ खं०१ ॥ "आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास ।" श० कां०११ अ० १ । इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीत् । इत्यादीनि जगतः पूर्वावस्थाकथनपूर्वकाणि वचनानि ब्राह्मणान्तर्गतान्येव पुराणानि ग्राह्याणि । कल्पा मन्त्रार्थसामर्थ्यप्रकाशकाः । तद्यथा—इषेत्वोर्जेत्वेति वृष्ट्यैतदाह । यदाहेषेत्वेत्यूर्जेत्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह—"सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूताः ।" श० कां० १ अ० ७ । इत्यादयो ग्राह्याः । गाथा याज्ञवल्क्यजनकसंवादो यथा शतपथब्राह्मणे गार्गीमैत्रेय्यादीनां परस्परं प्रश्नोत्तरकथनयुक्ताः सन्तीति । नाराशंस्यश्च-अत्राहुर्यास्काचार्य्याः-"नराशंसो यज्ञ इति कथक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति ।" नि० अ०८ खं० ६ ॥ नृणां यत्र प्रशंसा नृभिर्यत्र प्रशस्यते ता ब्राह्मणनिरुक्ताद्यन्तर्गताः कथा नाराशंस्यो ग्राह्या नातोऽन्या इति किंच तेषु तेषु वचनेष्वपीदमेव विज्ञायते यत् यस्माद्ब्राह्मणानीति संज्ञी पदमितिहासादिस्तेषां संज्ञेति । तद्यथा-ब्राह्मणान्येवेतिहासान् जानीयात् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीश्चेति ॥

अन्यदप्यत्र प्रमाणमस्ति न्यायदर्शनभाष्ये-" वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् । १ ।" अ०२ आ० २ सू० ६० । अस्योपरि वात्स्यायनभाष्यम्—"प्रमाणं शब्दो यथा लोके विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां त्रिविधः ।" अयमभिप्रायः-ब्राह्मणग्रंथशब्दा लौकिका एव न वैदिका इति । तेषां त्रिविधो विभागो लक्ष्यते । " विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ २ ॥" अ०२ आ० २ सू० ६१ ॥ अस्योप० वा० भा० । "त्रिधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनान्यर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीति" तत्र "विधिर्विधायकः ॥ ३ ॥" अ०२ आ०२ सू० ६२ ॥ अस्योप० वा० भा० । "यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादि ॥"

ब्राह्मणवाक्यानामिति शेषः । "स्तुतिर्निन्दापरकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ४ ॥" अ० २ आ० २ सू० ६३ । अस्योप० वा० भा० । "विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः । संप्रत्ययार्थं स्तूयमानं श्रद्दधीतेति प्रवर्तिका च फलश्रवणात्प्रवर्त्तते सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन्सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वस्यैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादि ।" अनिष्टफलवादो निन्दावर्जनार्थं निन्दितं न समाचरेदिति । "स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्तपतत्ययमेतज्जीर्य्यते वा इत्येवमादि" । अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः "हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति । अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्य्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यं स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि" । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति । "तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योनेर्यज्ञं प्रतनवामहा इत्येवमादि" । कथं? परकृतिः पुराकल्पौ अर्थवादा इति । स्तुतिनिन्दावाक्येनाभिसंबन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य कस्यचिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ॥

"विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः" ॥ ५ ॥ अ० २ आ० २ सू० ६४ अस्योप० वा० भा० । "विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः" । "न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात्" ॥६॥ अ० २ आ० २ सू० १॥ अस्योप० वा० भा० । न चत्वार्य्येव प्रमाणानि किं तर्हि ऐतिह्यमर्थापत्तिः संभवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि । इति होचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारंपर्य्यमैतिह्यम् । अनेन प्रमाणेनापीतिहासादिनामभिर्ब्राह्मणान्येव गृह्यन्ते नान्यादिति ॥

अन्यच्च-ब्राह्मणानि तु वेदव्याख्यानान्येव सन्ति नैव वेदाख्यानीति । कुतः ? "इषेत्वोर्जेत्वेति" श० कां० १ अ० ७ । इत्यादीनि मंत्रप्रतीकानि धृत्वा ब्राह्मणेषु वेदानां व्याख्यानकरणात् ॥

अन्यच्च महाभाष्येपि । केषां शब्दानाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण

इति । वैदिकाः खल्वपि । शन्नोदेवीरभिष्टये । इषेत्वोर्जेत्वा । अग्निमीळेपुरोहितम् । अग्नआयाहि वीतयइति । यदि ब्राह्मणग्रंथानामपि वेदसंज्ञाभीष्टाभूत्तर्हि तेषामप्युदाहरणमदात् । अत एव महाभाष्यकारेण मन्त्रभागस्यैव वेदसंज्ञां मत्वा प्रथममंत्रप्रतीकानि वैदिकेषु शब्देषूदाहृतानि । किंतु यानि गौरश्व इत्यादीनि लौकिकोदाहरणानि दत्तानि तानि ब्राह्मणादिग्रन्थेष्वेव घटन्ते । कुतः । तेष्वीदृशशब्दपाठव्यवहारदर्शनात् । द्वितीया ब्राह्मणे ॥१॥ अ०२ पा०३ सू०६०। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥२॥ अ० २ पा० ३ सू० ६२ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥३॥ अ० ४ पा० ३ सू० १०५ ॥ इत्यष्टाध्यायां सूत्राणि । अत्रापि पाणिन्याचार्य्यैर्वेदब्राह्मणयोर्भेदेनैव प्रतिपादनं कृतम् । तद्यथा पुराणैः । प्राचीनैर्ब्रह्मादृषिभिः प्रोक्ता ब्राह्मणकल्पग्रन्थात् वेदव्याख्यानाः सन्ति । अतएवैतेषां पुराणेतिहाससंज्ञा कृतास्ति । यद्यत्र छन्दोब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञाभीष्टा भवेत्तर्हि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीत्यत्र छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात् । कुतः । द्वितीया ब्राह्मणेति ब्राह्मणशब्दस्य प्रकृतत्वात् । अतो विज्ञायते न ब्राह्मणग्रंथानां वेदसंज्ञास्तीति अतः किं सिद्धम् । ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामास्ति । अत्र प्रमाणम् । ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रꣳराजन्यः । श० कां० १३ अ० १ ॥ समानार्थावेतौ ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । इति व्याकरणमहाभाष्ये । अ० ५ पा० १ आ० १ ॥ चतुर्वेदविद्भिर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि । अन्यच्च । कात्यायनेनापि ब्रह्मणा वेदेन सहचरितत्वात्सहचारोपाधिं मत्वा ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा संमतेति विज्ञायते । एवमपि न सम्यगस्ति । कुतः एवं तेनानुक्तत्वादतोऽन्यैर्ऋषिभिरग्रहीतत्वात् । अनेनापि न ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा भवितु मर्हतीति । इत्यादि बहुभिः प्रमाणैर्मंत्राणामेव वेदसंज्ञा न ब्राह्मणग्रंथानामिति सिद्धम् ॥

किंच भोः । ब्राह्मणग्रंथानामपि वेदवत्प्रामाण्यं कर्त्तव्यमाहोस्विन्नेति । अत्र ब्रूमः । नैतेषां वेदवत्प्रामाण्यं कर्तुं योग्यमस्ति । कुतः ईश्वरोक्ताभावात्तदनुकूलतयैवप्रमाणार्हत्वाच्चेति । परंतु सन्ति तानि परतः प्रमाणयोग्यान्येवेति ॥

अथ ब्रह्मविद्याविषयः ॥

वेदेषु सर्वाविद्याः सन्त्याहोस्विन्नेति ? अत्रोच्यते-सर्वाः सन्ति मूलोद्देशतः । तत्रादिमा ब्रह्मविद्या संक्षेपतः प्रकाश्यते ।

तमीशा॑नं॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ धियं॒ जि॒न्वमव॑से हूमहे व॒यम् । पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धे र॑क्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥ १ ॥ ऋ० १ अ० १ अ० ६ व० १५ मं० ५ ॥ तद्विष्णोः॑ पर॒मं प॒दं सदा॑ पश्यन्ति सूरयः॑ । दि॒वी॑व॒ चक्षु॒रात॑तम् ॥ २ ॥ ऋ० अ० १ अ० २ व० ७ मं० ५ ॥

भाष्यम् ॥

अनयोरर्थः-(तमीशानम्) ईष्टेऽसावीशानः सर्वं जगत्कर्त्ता (जगतस्तस्थुषस्पतिं) जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च पतिः स्वामी (धियं जिन्वम्) यो बुद्धेस्तृप्तिकर्त्ता (अवसे हूमहे वयम्) तमवसे रक्षणाय वयं हूमहे आह्वयाम. (पूषा) पुष्टिकर्त्ता (नः) स एवास्माकं पुष्टिकारकोऽस्ति (यथा वेदसामसद्वृधे) हे परमेश्वर! यथा येन प्रकारेण वेदसां विद्यासुवर्णादीनां धनानां वृधे वर्धनाय भवानस्ति तथैव कृपया (रक्षिताऽसत्) रक्षकोऽप्यस्तु । एवं (पायुरदब्धः स्वस्तये) अस्माकं रक्षणे स्वस्तये सर्वसुखाय (अदब्धः) अनलसः सन् पालनकर्त्ता सदैवास्तु ॥ १ ॥ तद्विष्णोरिति मंत्रस्यार्थो वेदविषयप्रकरणे विज्ञानकाण्डे गदितस्तत्र द्रष्टव्यः ॥

प॒रीत्य॑ भू॒तानि॑ प॒रीत्य॑ लो॒कान् प॒रीत्य॒ सर्वाः॑ प्र॒दिशो॒ दिश॑श्च ॥ उ॒प॒स्थाय॑ प्रथम॒जामृ॒तस्या॒त्मना॒त्मान॑म॒भि सं वि॑वेश ॥ ३ ॥ य० अ० ३२ मं० ११ ॥

॥ भाष्यम् ॥

(परीत्य भू०) यः परमेश्वरो भूतान्याकाशादीनि परीत्य सर्वतो-

भिवाप्य सूर्य्यादीन् लोकान् परीत्य पूर्वादिदिशः परीत्य आग्नेयादिप्रदिशश्च परीत्य परितः सर्वतः इत्वा प्राप्य विदित्वा च । (उपस्थाय प्र०) यः स्वसामर्थ्यस्याप्यात्मास्ति । यश्च प्रथमानि सूक्ष्मभूतानि जनयति तं परमानन्दस्वरूपं मोक्षाख्यं परमेश्वरं यो जीव आत्मना स्वसामर्थ्येनान्तःकरणेनोपस्थाय तमेवोपगतो भूत्वा विदित्वा चाभिसंविवेश आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्य स एव मोक्षाख्यं सुखमनुभवतीति ॥

महद्यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ॥ तस्मिञ्छ्रयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्धः परित इव शाखाः ॥ ५ ॥ अथर्व० कां० १० प्रपा० २३ अनु० ४ मं० ३८ ॥

भाष्यम् ॥

(महद्यक्षं) यन्महत्सर्वेभ्यो महत्तरं यक्षं सर्वमनुष्यैः पूज्यम् (भुवनस्य) सर्वसंसारस्य (मध्ये) परिपूर्णम् (तपसि क्रान्तं) विज्ञाने वृद्धम् (सलिलस्य) अन्तरिक्षस्य कारणरूपेण कार्य्यस्य प्रलयानन्तरं (पृष्ठे) पश्चात् स्थितमस्ति तदेव ब्रह्मविज्ञेयम् (तस्मिञ्छ्रय०) तस्मिन्ब्रह्मणि ये के चापि देवास्त्रयस्त्रिंशद्वस्वादयस्ते सर्वे तदाधारेणैव तिष्ठन्ति । कस्य का इव (वृक्षस्य स्कन्धः) वृक्षस्य स्कन्धे परितः सर्वतो लग्नाः शाखा इव ॥

न द्वितीयो न तृतीयश्चतुर्थो नाप्युच्यते ॥ ६ ॥ न पञ्चमो न षष्ठः सप्तमो नाप्युच्यते ॥ ७ ॥ नाष्टमो न नवमो दशमो नाप्युच्यते ॥ ८ ॥ तमिदं निगतं सहः स एष एक एकवृदेक एव ॥ ९ ॥ सर्वे अस्मिन् देवा एक-

कृतो भवन्ति ॥ १० ॥ अथर्व० कां० १३ अनु० ४ मं० १६ । १७ । १८ । २० । २१ ॥

भाष्यम् ॥

(न द्वितीय०) एतैर्मन्त्रैरिदं विज्ञायते परमेश्वर एक एवास्तीति । नैवातो भिन्नः कश्चिदपि द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः ॥ ६ ॥ पंचमः षष्टः सप्तमः ॥७॥ अष्टमो नवमो दशमश्चेश्वरो विद्यते ॥८॥ यतो नवभिर्नकारैर्द्वित्वसंख्यामारभ्य शून्यपर्यन्तेनैकमीश्वरं विधायास्माद्भिन्नेश्वरभावस्यातिशयतया निषेधो वेदेषु कृतोऽस्त्यतो द्वितीयस्योपासनमत्यन्तं निषिध्यते । सर्वानन्तर्यामितया प्राप्तः सन् जडं चेतनं च द्विविधं सर्वं जगत् स एव पश्यति नास्य कश्चिद् द्रष्टास्ति । न चायं कस्यापि दृश्यो भवितुमर्हति । येनेदं जगद्व्याप्तं तमेव परमेश्वरमिदं सकलं जगदपि (निगतं) निश्चितं प्राप्तमस्ति । व्यापकाद्व्याप्यस्य संयोगसंबन्धत्वात् । (सहः) यतः सर्वं सहते तस्मात्स एवैष सहोऽस्ति । स खल्वेक एव वर्त्तते । न कश्चिद् द्वितीयस्तदधिकस्तत्तुल्यो वास्ति । एकशब्दस्य त्रिर्ग्रहणात् । अतः सजातीय विजातीय स्वगतभेदराहित्यमीश्वरे वर्त्तत एव द्वितीयेश्वरस्यात्यन्तनिषेधात् । कस्मादेकवृदेक एवेत्युक्तत्वात् स एष एक एकवृत एकेन चेतनमात्रेण वस्तुनैव वर्त्तते । पुनरेक एवासहायः सन् य इदं सकलं जगद्रचयित्वा धारयतीत्यादिविशेषणयुक्तोऽस्ति । तस्य सर्वशक्तिमत्वात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्सर्वशक्तिमति परमात्मनि सर्वे देवाः पूर्वोक्ता वस्वादय एकवृत एकाधिकरणा एव भवन्त्यर्थात्प्रलयानन्तरमपि तत्सामर्थ्यं प्राप्यैककारणवृत्तयो भवन्ति एवंविधाश्चान्येऽपि ब्रह्मविद्याप्रतिपादकाः सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमित्यादयो मन्त्रा वेदेषु बहवः सन्ति । ग्रन्थाधिक्यभिया नात्र लिख्यन्ते । किंतु यत्र यत्र वेदेषु ते मन्त्राः सन्ति । तत्तद्भाष्यकरणावसरे तत्र तत्रार्थानुदाहरिष्याम इति ॥

॥ इति ब्रह्मविद्याविषयः ॥

——:*:——

अथ वेदोक्तधर्मविषयः संक्षेपतः प्रकाश्यते ॥

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ॥
देवा भागं यथा पूर्वे सं जानाना उपासते ॥ १ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ८ व० ४९ मं० २ ॥

भाष्यम् ॥

(सं गच्छध्वं०) ईश्वरोभिवदाति हे मनुष्याः ! मयोक्तं न्याय्यं पक्षपातरहितं सत्यलक्षणोज्ज्वलं धर्मं यूयं संगच्छध्वं सम्यक् प्राप्नुत अर्थात् तत्प्राप्त्यर्थं सर्वं विरोधं विहाय परस्परं संगता भवत येन युष्माकमुत्तमं सुखं सर्वदा वर्धेत सर्वदुःखनाशश्च भवेत् (सं वद०) संगताभूत्वा परस्परं जल्पवितण्डादि विरुद्धवादं विहाय संप्रीत्या प्रश्नोत्तरविधानेन संवादं कुरुत यतो युष्मासु सम्यक्सत्यविद्याद्युत्तमगुणाः सदा वर्धेरन् (सं वो मनांसि जानताम्) यूयं जानन्तो विज्ञानवन्तो भवत जानतां वो युष्माकं मनांसि यथा ज्ञानवन्ति भवेयुस्तथा सम्यक् पुरुषार्थं कुरुतार्थाद्येन युष्मन्मनांसि सदानन्दयुक्तानि स्युस्तथा प्रयतध्वम् । युष्माभिर्धर्म एव सेवनीयो नाधर्मश्चेत्यत्र दृष्टान्त उच्यते (देवा भागं यथा०) यथा पूर्वे संजानाना ये सम्यग्ज्ञानवन्तो देवा विद्वांस आप्ताः पक्षपातरहिता ईश्वरधर्मोपदेशप्रियाश्चासन् युष्मत्पूर्वं विद्यामधीत्य वर्त्तन्ते किं वा ये मृतास्ते यथा भागं भजनीयं सर्वशक्तिमदादिलक्षणमीश्वरं मदुक्तं धर्मं चोपासते । तथैव युष्माभिरपि स एव धर्म उपासनीयो यतो वेदप्रतिपाद्यो धर्मो निश्शङ्कतया विदितश्च भवेत् ॥ १ ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ॥ समानं मन्त्रमभिमन्त्रयेवः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ २ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ८ व० ४९ । मं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

(समानो मन्त्रः०) हे मानवा ! वो युष्माकं मंत्रोऽर्थान्मामीश्वरमारभ्य पृथिवीपर्यन्तानां गुप्तप्रसिद्धसामर्थ्ययुक्तानां पदार्थानां भाषणोपदेशेन ज्ञानं वा भवति यस्मिन् येन वा स मन्त्रो विचारो भवितुमर्हति । तद्यथा-राज्ञो मन्त्री सत्यासत्यविवेककर्त्तेत्यर्थः सोऽपि सत्यज्ञानफलः सर्वोपकारकः समानस्तुल्योऽर्थाद्विरोधरहितएव भवतु । यदा बहुभिर्मनुष्यैर्मिलित्वा संदिग्धपदार्थानां विचारः कर्त्तव्यो भवेत्तदा प्रथमतः पृथक् पृथगपि सभासदां मतानि भवेयुस्तत्रापि सर्वेभ्यः सारं गृहीत्वा यद्यत्सर्वमनुष्यहितकारकं सद्गुणलक्षणान्वितं मंत स्यात्तत्तत्सर्वं ज्ञात्वैकत्र कृत्वा नित्यं समाचरत । यतः प्रतिदिनं सर्वेषां मनुष्याणामुत्तरोत्तरमुत्तमं सुखं वर्धेत । तथा (समितिः समानी) समितिः सामाजिकनियमव्यवस्थार्थाद्यान्यायप्रचाराढ्या सर्वमनुष्याणां मान्यज्ञानप्रदा ब्रह्मचर्य्यविद्याभ्याससशुभगुणसाधिका शिष्टसभया राज्यप्रबंधाद्याल्हादिता परमार्थव्यवहारशोधिका बुद्धिशरीरबलारोग्यवर्द्धिनी शुभमर्य्यादापि समानी सर्वमनुष्यस्वतंत्रदानसुखवर्धनायैकरसैव कार्य्येति (समानं मनः०) मनः संकल्पविकल्पात्मकं संकल्पोभिलाषेच्छेत्यादि विकल्पोऽप्रीतिर्द्वेषइत्यादि शुभगुणान्प्रति संकल्पः अशुभगुणान्प्रति विकल्पश्च रक्षणीयः । एतद्धर्मकं युष्माकं मनः समानमन्योन्यमविरुद्धस्वभावमेवास्तु । यच्चित्तं पूर्वपरानुभूतं स्मरणात्मकं धर्मेश्वरचिन्तनं तदपि समानमर्थात् सर्वप्राणिनां दुःखनाशाय सुखवर्धनाय च स्वात्मवत्सम्यक् पुरुषार्थेनैव कार्य्यम् (सह) युष्माभिः परस्परस्य सुखोपकारायैव सर्वं सामर्थ्यं योजनीयम् । (एषां०) ये ह्येषां सर्वजीवानां संगे स्वात्मवद्वर्त्तन्ते तादृशानां परोपकारिणां परसुखदातॄणामुपर्य्यहं कृपालुर्भूत्वा (अभिमंत्रये वः) युष्मान्पूर्वपरोक्तं धर्ममाज्ञापयामि । इत्थमेव सर्वैः कर्त्तव्यमिति । येन युष्माकं मध्ये नैव कदाचित्सत्यनाशोऽसत्यवृद्धिश्च भवेत् । (समानेन वो०) हविर्दानं ग्रहणं च तदपि सत्येन धर्मेण युक्तमेव कार्य्यम् । तेन समानेनैव हविषा वो युष्मान् जुहोमि सत्यधर्मेण सहैवाहं सदा नियोजयामि । अतो भवद्भिः एव धर्मो मन्तव्यो नान्य इति ॥ ३ ॥

स॒मा॒नीव॒ आकू॑तिः समा॒ना हृद॑यानि वः ॥ स॒मा॒नम॑स्तु वो॒ मनो॒ यथा॑ वः॒ सुस॒हास॑ति ॥ ऋ० अ० ८ अ० ८ व० ४९ मं० ४ ॥

भाष्यम् ॥

अस्यायमभिप्रायः– हे मानवा ! वो युष्माकं यत्सर्वं सामर्थ्यमस्ति तद्धर्मसंबन्धे परस्परमविरुद्धं कृत्वा सर्वैः सुखं सदा संवर्धनीयमिति । (समानीव०) आकूतिरध्यवसाय उत्साह आप्तरीतिर्वा सापि वो युष्माकं परस्परोपकारकरणेन सर्वेषां जनानां सुखायैव भवतु । यथा मदुपदिष्टस्यास्य धर्मस्य विलोपो न स्यात्तथैव कार्य्यम् (समाना हृदयानि वः) वो युष्माकं हृदयान्यथान्मानसानि प्रेमप्रचुराणि कर्माणि निर्वैराय समानान्याविरुद्धान्येव सन्तु (समानमस्तु वो मनः) अत्र प्रमाणम्–"कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति" श० कां० १४ अ० ४ ॥ मनसा विविच्य पुनरनुष्ठातव्यम् । शुभगुणानामिच्छा कामः । तत्प्राप्त्यनुष्ठानेच्छा संकल्पः । पूर्वं संशयं कृत्वा पुनर्निश्चयकरणेच्छा संशयो विचिकित्सा । ईश्वर सत्यधर्मादिगुणानामुपर्य्यत्यन्तं विश्वासः श्रद्धा । अनीश्वरवादाधर्माद्युपरि सर्वथा ह्यनिश्चयोऽश्रद्धा । सुख दुःखप्राप्तावपीश्वरधर्माद्युपरि सदैव निश्चयरक्षणं धृतिः । अशुभगुणानामाचरणं नैव कार्य्यमित्यधैर्य्यमधृतिः । सत्यधर्मानाचरणेऽसत्याचरणे मनसः संकोचो घृणा ह्रीः । शुभगुणान् शीघ्रं धारयेदिति धारणावती वृत्तिर्धीः । असत्याचरणादीश्वराज्ञाभंगात्पापाचरणादीश्वरो नः सर्वत्र पश्यतीत्यादि वृत्तिर्भीः । एतद्धर्मकं मनो वो युष्माकं समानं तुल्यमस्तु । (यथा वः सुसहासति) हे मनुष्या ! वो युष्माकं यथा परस्परं सुसहायेन स्वस्ति सम्यक् सुखोन्नतिः स्यात्तथा सर्वैः प्रयत्नो विधेयः सर्वान् सुखिनो दृष्ट्वा चित्त आल्हादः कार्य्यः । नैव कं चिदपि दुःखितं दृष्ट्वा सुखं केनापि कर्त्तव्यम् किन्तु यथा सर्वे स्वतन्त्राः सुखिनः स्युस्तथैव सर्वैः कार्य्यमिति ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः ॥ अश्रद्धा-मनृते दधाच्छ्रद्धाꣳ सत्ये प्रजापतिः ॥ ४ ॥ य० अ० १९ मं० ७७ ।

भाष्यम् ॥

अस्यायम०-(दृष्ट्वा०) प्रजापतिः परमेश्वरो धर्ममुपदिशति सर्वै-र्मनुष्यैः सर्वथा सर्वदा सत्य एव सम्यक् श्रद्धा रक्षणीयाऽसत्ये चाऽश्रद्धेति । (प्रजापतिः) परमेश्वरः (सत्यानृते) धर्माधर्मौ (रूपे) प्रसिद्धाप्रसिद्धलक्षणौ दृष्ट्वा (व्याकरोत्) सर्वज्ञया स्वया विद्यया विभक्तौ कृतवानस्ति । कथमित्यत्राह-(अश्रद्धाम०) सर्वेषां मनुष्या-णामनृतेऽसत्येऽधर्मेऽन्यायेऽश्रद्धामदधात् । अर्थादधर्मेऽश्रद्धां कर्तुमा-ज्ञापयति । तथैव वेदशास्त्रप्रतिपादिते सत्ये प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः परीक्षिते पक्षपातरहिते न्याय्ये धर्मे प्रजापतिः सर्वज्ञ ईश्वरः श्रद्धां चादधात् एवं सर्वैर्मनुष्यैः परमप्रयत्नेन स्वकीयं चित्तं धर्मे प्रवृत्तम-धर्मान्निवृत्तं च सदैव कार्य्यमिति ॥ ४ ॥

दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥ ५ ॥ य० अ० ३६ मं० १८ ॥

भाष्यम् ॥

अस्यायम०-(दृते दृꣳह०) सर्वे मनुष्याः सर्वथा सर्वदा सर्वैः सह सौहार्देनैव वर्तेरन्निति । सर्वैरीश्वरोक्तोऽयं धर्मः स्वीकार्य्य ईश्वरः प्रार्थनीयश्च यतो धर्मनिष्ठा स्यात् । तद्यथा-हे दृते ! सर्वदुःखवि-नाशकेश्वर मदुपरि कृपां विधेहि यतोऽहं सत्यधर्मं यथावद्विजानी-याम् पक्षपातरहितस्य सुहृदश्चक्षुषा प्रेमभावेन सर्वाणि भूतानि (मा)

मां सदा समीक्षन्तामर्थान्मम मित्राणि भवन्तु । इतीच्छाविशिष्टं मां (दृंह) दृंह सत्यसुखैः शुभगुणैश्च सह सदा वर्धय (मित्रस्याहं०) एवमहमपि मित्रस्य चक्षुषा स्वात्मवत्प्रेमबुद्ध्या (सर्वाणि भूतानि समीक्षे) सम्यक् पश्यामि (मित्रस्य च०) इत्थमेव मित्रस्य चक्षुषा निर्वैरा भूत्वा वयमन्योन्यं समीक्षामहे सुखसम्पादनार्थं सदा वर्त्तामहे । इतीश्वरोपदिष्टो धर्मो हि सर्वैर्मनुष्यैरेक एव मन्तव्यः ॥ ५ ॥

अग्ने॑ व्रतपते व्र॒तं च॑रिष्यामि॒ तच्छ॑केयं॒ तन्मे॑ राध्यताम् । इ॒दम॒हमनृ॑तात्स॒त्यमुपै॑मि ॥६॥ य० अ० १ मं० ५

भाष्यम् ॥

(अग्ने व्र०) अस्याभिप्रा० सर्वैर्मनुष्यैरीश्वरस्य सहायेच्छा सदा कार्य्येति ॥ नैव तस्य सहायेन विना सत्यधर्मज्ञानं तस्यानुष्ठानपूर्त्तिश्च भवतः । हे अग्ने व्रतपते सत्यपते (व्रतं) सत्यधर्मं चरिष्याम्यनुष्ठास्यामि । अत्र प्रमाणम् ॥ सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः । एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यम् । श० कां० १ अ० १ ॥ सत्याचरणाद्देवा असत्याचरणान्मनुष्याश्च भवन्ति । अतः सत्याचरणमेव धर्ममाहुरिति (तच्छकेयम्) यथा तत्सत्याचरणं धर्मं कर्त्तुमहं शकेयं समर्थो भवेयम् (तन्मेराध्यताम्) तत्सत्यधर्मानुष्ठानं मे मम भवता राध्यतां कृपया सम्यक् सिद्धं क्रियताम् । किंच तद्व्रतमित्यत्राह (इदमहमनृतात्सत्यमुपै०) यत्सत्यधर्मस्यैवाचरणमनृतादसत्याचरणादधर्मात्पृथग्भूतं तदेवोपैमि प्राप्नोमीति । अस्यैव धर्मस्यानुष्ठानमीश्वरप्रार्थनया स्वपुरुषार्थेन च कर्त्तव्यम् । नापुरुषार्थिनं मनुष्यमीश्वरोनुगृह्णाति । यथा चक्षुष्मन्तं दर्शयति नान्धं च । एवमेव धर्मं कर्त्तुमिच्छन्तं पुरुषार्थकारिणमीश्वरानुग्रहाभिलाषिणं प्रत्येवेश्वरः कृपालुर्भवति नान्यं प्रतिचेति कुतः । जीवे तत्सिद्धिं कर्तुं साधनानामीश्वरेण पूर्वमेव रचितत्वात् तदुपयोगाकरणाच्च । येन पदार्थेन यावानुपकारो ग्रहीतुं शक्यस्तावांस्तेनैव ग्रहीतव्यस्तदुपरीश्वरानुग्रहेच्छा कार्य्येति ॥ ६ ॥

व्रतेन॑ दी॒क्षामा॑प्नोति दी॒क्षया॑प्नोति॒ दक्षि॑णाम् । दक्षि॑णा श्र॒द्धामा॑प्नोति श्र॒द्धया॑ स॒त्यमा॑प्यते ॥ ७ ॥ य० अ० १९ मं० ३० ।

भाष्यम् ॥

अस्यायमभि०-(व्रतेन दीक्षा) यदा मनुष्यो धर्मं जिज्ञासते सत्यं चिकीर्षति तदैव सत्यं विजानाति तत्रैव मनुष्यैः श्रद्धेयम् । नासत्ये चेति । यो मनुष्यः सत्यं व्रतमाचरति, तदा । दीक्षामुत्तमाधिकारं प्राप्नोति । (दीक्षयाप्नोति द०) यदा दीक्षितः सन्नुत्तमगुणैरुत्तमाधिकारी भवति तदा सर्वतः सत्कृतः फलवान् भवति सास्य दक्षिणा भवति तां दीक्षया शुभगुणाचरणेनैवाप्नोति (दक्षिणा श्र०) सा दक्षिणा यदा ब्रह्मचर्यादिसत्यव्रतैः सत्काराढ्या स्वस्यान्येषां च भवति तदाचरणे श्रद्धां दृढं विश्वासमुत्पादयति । कुतः । सत्याचरणमेव सत्कारकारकमस्त्यतः । (श्रद्धया०) यदोत्तरोत्तरं श्रद्धा वर्द्धेत तदा तया श्रद्धया मनुष्यैः परमेश्वरो मोक्षधर्मादिकं चाप्यते प्राप्यते नान्यथेति । अतः किमागतं सत्यप्राप्त्यर्थं सर्वदा श्रद्धोत्साहादिपुरुषार्थो वर्धयितव्यः ॥ ८ ॥

श्रमे॑ण॒ तप॑सा सृ॒ष्टा ब्रह्म॑णा वि॒त्तऋ॒ते श्रि॒ता ॥ ९ ॥ स॒त्येनावृ॑ता श्रि॒या प्रावृ॑ता॒ यश॑सा॒ परी॑वृता ॥ १० ॥ अथर्व० कां० १२ ॥ अनु० ५ मं० १ । २ ।

भाष्यम् ॥

अस्यायमभि०-(श्रमेण तपसा०) श्रमेणेत्यादिमंत्रेषु धर्मस्य लक्षणानि प्रकाश्यन्त इति । श्रमः प्रयत्नः पुरुषार्थ उद्यम इत्यादि । तपो धर्मानुष्ठानं तेन श्रमेणैव तपसा च सहेश्वरेण सर्वे मनुष्याः सृष्टा रचिताः । अतः (ब्रह्मणा) वेदेन परमेश्वरज्ञानेन च युक्ताः सन्तो

ज्ञानिनः स्युः (ऋते श्रिता०) ऋते ब्रह्मणिपुरुषार्थे चाश्रिता ऋतं सेवमानाश्च सदैव भवन्तु ॥ ९ ॥ (सत्येनावृ०) वेदशास्त्रेण प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैश्च परीक्षितेनाव्यभिचारिणा सत्येनावृता युक्ताः सर्वे मनुष्याः सन्तु । (श्रिया प्रावृ०) श्रिया शुभगुणाचरणोज्ज्वलया चक्रवर्त्तिराज्यसेवमानया प्रकृष्टया लक्ष्म्याऽऽवृता युक्ताः परमप्रयत्नेन भवन्तु (यशसा०) उत्कृष्ट गुणग्रहणं सत्याचरणं यशस्तेन परितः सर्वतोवृता युक्ताः सन्तः प्रकाशयितारश्च स्युः ॥ १० ॥

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्यूढा दीक्षया गुप्ता यज्ञे प्रतिष्ठिता लोको निधनम् ॥ ११ ॥ ओजश्च तेजश्च सहश्च बलं च वाक् चेन्द्रियं च श्रीश्च धर्मश्च ॥ १२ ॥ अथर्व० कां० १२ । अनु० ५ मं० ३ । ७ ॥

भाष्यम् ॥

(स्वधया परि०) परितः सर्वतः स्वकीयपदार्थशुभगुणधारणेनैव संतुष्य सर्वे मनुष्याः सर्वेभ्यो हितकारिणः स्युः (श्रद्धया प०) सत्यमेव विश्वासमूलमस्ति नासदिति तया सत्यो परिदृढविश्वासरूपया श्रद्धया परितः सर्वत ऊढाः प्राप्तवन्तः सन्तु (दीक्षया गुप्ता) सद्भिराप्तैर्विद्वद्भिः कृतसत्योपदेशया दीक्षया गुप्ता रक्षिताः सर्वमनुष्याणां रक्षितारश्च स्युः (यज्ञे प्रतिष्ठिताः) (यज्ञो वै विष्णुः) व्यापके परमेश्वरे सर्वोपकारकेऽश्वमेधादौ शिल्पविद्याक्रियाकुशलत्वे च प्रतिष्ठिताः प्राप्तप्रतिष्ठाश्च भवन्तु (लोकोनिधनम्) अयं लोकः सर्वेषां मनुष्याणां निधनं यावन्मृत्युर्न भवेत्तावत्सर्वोपकारकं सत्कर्मानुष्ठानं कर्त्तुं योग्यमस्तीति सर्वैर्मन्तव्यमितीश्वरोपदेशः ॥ ११ ॥ अन्यच्च । (ओजश्च) न्यायपालनान्वितः पराक्रमः (तेजश्च) प्रगल्भता धृष्टता निर्भयता निर्दीनता सत्ये व्यवहारे कर्त्तव्या (सहश्च) सुखदुःखहानिलाभादिक्लेशप्रदवर्त्तमानप्राप्तावपि हर्षशोकाकरणं त-

न्निवारणार्थं परमप्रयत्नानुष्ठानं च सहनं सर्वैः सदा कर्त्तव्यम् (बलं च) ब्रह्मचर्य्यादिसुनियमाचरणेन शरीरबुद्ध्यादिरोगनिराकरणं दृढाङ्गतानिश्चलबुद्धित्वसंपादनं भीषणादिकर्मयुक्तं बलं च कार्य्यमिति (वाक् च) विद्याशिक्षासत्यमधुरभाषणादिशुभगुणयुक्ता वाणी कार्य्येति (इन्द्रियं च) मन आदीनि वाग्भिन्नानि षड् ज्ञानेन्द्रियाणि वाक् चेति कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणेनकर्मेन्द्रियाणि च सत्यधर्माचरणयुक्तानि पापादूव्यतिरिक्तानि च सदैव रक्षणीयानि (श्रीश्च) सम्राड्राज्यश्रीः परमपुरुषार्थेन कार्य्येति (धर्मश्च) अयमेव वेदोक्तो न्यायः पक्षपातरहितः सत्याचरणयुक्तः सर्वोपकारकश्च धर्मः सदैव सर्वैः सेवनीयः । अस्यैवेयं पूर्वापरा सर्वा व्याख्यास्तीति बोध्यम् ॥ १२ ॥

ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं च॑ रा॒ष्ट्रं च॒ विश॑श्च॒ त्विषि॑श्च य॒शश्च॒ वर्च॑श्च॒ द्रवि॑णं च ॥ १३ ॥ आयु॑श्च रू॒पं च॒ नाम॑ च की॒र्त्तिश्च॑ प्रा॒णश्चा॑पा॒नश्च॒ चक्षु॑श्च॒ श्रोत्रं॑ च ॥ १४ ॥ पय॑श्च॒ रस॒श्चान्नं॑ चा॒न्नाद्यं॑ च ऋ॒तं च॑ स॒त्यं चे॒ष्टं च॑ पू॒र्तं च॑ प्र॒जा च॑ प॒शव॑श्च ॥ १५ ॥ अथर्व० कां० १२ अनु० ५ मं० ८ । ९ । १० ॥

भाष्यम् ॥

इत्याद्यनेकमंत्रप्रमाणैर्धर्मो वेदेष्वीश्वरेणैव सर्वमनुष्यार्थमुपदिष्टोऽस्ति (ब्रह्म च) ब्राह्मणोपलक्षणं सर्वोत्तमविद्यागुणकर्मवत्त्वं सद्गुणप्रचारकरणत्वं च ब्राह्मणलक्षणं तच्च सदैव वर्धयितव्यम् (क्षत्रं च) क्षत्रियोपलक्षणं विद्याचातुर्य्यशौर्यधैर्य्यवीरपुरुषान्वितं च सदैवोन्नेयं (राष्ट्रं च) सत्पुरुष सभया सुनियमैःसर्वसुखाढ्यं शुभगुणान्वितं च राज्यं सदैव कार्य्यम् (विशश्च) वैश्यादि प्रजानां व्यापारादिकारिणां भूगोलेह्यव्याहतगतिसंपादनेन व्यापाराद्धनवृद्ध्यर्थं संरक्षणं च कार्य्यम् (त्विषिश्च) दीप्तिः शुभगुणानां प्रकाशः सत्यगुणकामना च शुद्धा प्रचारणीयेति (यशश्च) धर्मान्वितानुत्तमा कीर्त्तिः [illegible] ([illegible]) [illegible] ध्या-

पनप्रबन्धं कर्म सदा कार्य्यम् (द्रविणं च) अप्राप्तस्य पदार्थस्य न्यायेन प्राप्तीच्छा कार्य्या प्राप्तस्य संरक्षणं रक्षितस्य वृद्धिर्वृद्धस्य सत्कर्मसु व्ययश्च योजनीयः । एतच्चतुर्विधपुरुषार्थेन धनधान्योन्नतिसुखे सदैव कार्य्ये ॥ १३ ॥ (आयुश्च) वीर्य्यादिरक्षणेन भोजनाच्छादनादिसुनियमेन ब्रह्मचर्य्यसुसेवनेनायुर्बलं कार्य्यम् (रूपं च) निरन्तरविषयासेवनेन सदैव सौन्दर्य्यादिगुणयुक्तं स्वरूपं रक्षणीयम् (नाम च) सत्कर्मानुष्ठानेन नाम प्रसिद्धिः कार्य्या यतोऽन्यस्यापि सत्कर्मसूत्साहवृद्धिः स्यात् (कीर्तिश्च) सद्गुणग्रहणार्थमीश्वरगुणानामुपदेशार्थं कीर्त्तनं स्वसत्कीर्त्तिमत्त्वं च सदैव कार्य्यम् (प्राणश्चापानश्च) प्राणायामरीत्या प्राणापानयोः शुद्धिबले कार्य्ये । शरीराद्बाह्यदेशं यो वायुर्गच्छति स प्राणः । बाह्यदेशाच्छरीरं प्रविशति स वायुरपानः । शुद्धदेशनिवासादिनैनयोः प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां बुद्धिशारीरबलं च संपादनीयम् (चक्षुश्च श्रोत्रं च) चाक्षुषं प्रत्यक्षं श्रौत्रं शब्दजन्यं चादनुमानादीन्यपि प्रमाणानि यथावद्वेदितव्यानि तैः सत्यं विज्ञानं च सर्वथा कार्य्यम् ॥ १४ ॥ (पयश्च रसश्च) पयोजलादिकं रसो दुग्धघृतादिश्चैतौ वैद्यकरीत्या सम्यक् शोधयित्वा भोक्तव्यौ (अन्नं चान्नाद्यं च) अन्नमोदनादिकमन्नाद्यं भोक्तुमर्हं शुद्धं संस्कृतमन्नं संपाद्यैव भोक्तव्यम् (ऋतं च सत्यं च) ऋतं ब्रह्म सर्वदैवोपासनीयं सत्यं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः परीक्षितं यादृशं स्वात्मन्यस्ति तादृशं सदा सत्यमेव वक्तव्यम् । मन्तव्यं च । (इष्टं च पूर्त्तं च) इष्टं ब्रह्मोपासनं सर्वोपकारकं यज्ञानुष्ठानं च पूर्त्तं तु यत्पूर्त्त्यर्थं मनसा वाचा कर्मणा सम्यक् पुरुषार्थेनैव सर्ववस्तुसंभारैश्चोभयानुष्ठानपूर्तिः कार्य्येति (प्रजा च पशवश्च) प्रजा सन्तानादिका राज्यं च सुशिक्षा विद्या सुखान्विता हस्त्यश्वादयः पशवश्च सम्यक् शिक्षान्विताः कार्य्याः । बहुभिश्चकारैरन्येपि शुभगुणा अत्र ग्राह्याः ॥ १५ ॥

अत्र धर्मविषये तैत्तिरीयशाखाया अन्यदपि प्रमाणम् । ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वा० तपश्च स्वा० दमश्च स्वा० शमश्च स्वा० अग्नयश्च स्वा० अग्निहोत्रं च स्वा० अतिथयश्च स्वा० मानुषं च स्वा० प्रजा च स्वा० प्रजनश्च स्वा० प्रजातिश्च स्वा० स-

त्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तपइति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ १ ॥ वेदमनूच्याचार्य्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद । धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्य्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्र० कुशलान्न प्र० भूत्यै न प्र० स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्र० देवपितृकार्य्याभ्यां न प्र० । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्य्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि । यान्य स्माकꣳसुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि । एके चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष आदेशः । उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ तैत्तिरीय आरण्यके । प्रपा० ७ । अनु० ९ । ११ ॥

ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः शमस्तपो दानं तपो यज्ञस्तपो भूर्भुवः सुवर्ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः ॥ तैत्ति० आरण्य० प्रपा० १० अनु० ८॥ सत्यं परं परꣳसत्यꣳसत्येन न सुवर्गाल्लोकाच्च्यवन्ते कदाचन सताꣳहि सत्यं तस्मात्सत्ये रमन्ते । तप इति तपोनानशनात्परं यद्धि परं तपस्तद्दुर्धर्षं तद्दुराधर्षं तस्मात्तपसि० दम इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्माद्दमे० । शम इत्यरण्ये, मुनयस्तस्माच्छमे० । दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशꣳसन्ति दानान्नातिदुष्करं तस्माद्दाने० । धर्मइति धर्मेण सर्वमिदं परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं तस्माद्धर्मे० । प्रजनइति भूयाꣳसस्तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजनने० ॥ अग्नयइत्याह तस्मादग्नय आधातव्याः अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे० । यज्ञइति यज्ञेन हि देवा दिवं गता-

स्तस्माद्यज्ञे० । मानसमिति विद्वा॑ᳪसस्तस्माद्विद्वा॑ᳪस एव मानसे रमन्ते । न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि तपाᳪसि न्यास एवात्यरेचयत् । य एवं वेदेत्युपनिषत् । प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपससार किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्येन वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति । तपसा देवा देवतामग्र आयन्तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान्प्रणुदामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः प० । दमेन दान्ताः किल्विषमवधून्वन्ति दमेन ब्रह्मचारिणः सुवरगच्छन् दमो भूतानां दुराधर्षं दमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दमं प० । शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दञ्छमो भूतानां दुराधर्षं शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमं प० । दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारᳪ सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं प० । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदन्ति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं प० । प्रजननं वै प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायास्तन्तुं तन्वानः पितॄणामनृणो भवति तदेव तस्य अनृणं तस्मात्प्रजननं प० । अग्नयो वै त्रयीविद्या देवयानः पन्था गार्हपत्य ऋक् पृथिवीरथन्तरमन्वाहार्य्यपचनो यजुरन्तरिक्षं वामदेव्यमाहवनीयः साम सुवर्गो लोको बृहत्तस्मादग्नीन्प० । अग्निहोत्रᳪ सायं प्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टᳪ सुहुतं यज्ञक्रतूनां प्रायणᳪ सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्तस्मादग्निहोत्रं प० । यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गता यज्ञेनासुरानपानुदन्त यज्ञेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं प० । मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा साधु पश्यति मानसा ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे प्रतिष्ठितं तस्मान्मानसं परमं वदन्ति ॥" तैत्ति० आरण्य० प्रपा० १० अनु० ६२ । ६३ ॥

एतेषामभि०—सर्वैर्मनुष्यैरेतानि वक्ष्यमाणानि धर्मलक्षणानि सदैव सेव्यानीति । (ऋतं च०) यथार्थस्वरूपं वा ज्ञानं (सत्यं च०) सत्यस्याच-

रणां च (तपश्च०) ज्ञानधर्मयोर्ऋतादिधर्म्मलक्षणानां यथावदनुष्ठानम् (दमश्च) अधर्माचरणादिन्द्रियाणि सर्वथा निवर्त्त्य तेषां सत्यधर्माचरणे सदैव प्रवृत्तिः कार्य्या (शमश्च०) नैव मनसापि कदाचिदधर्मकरणेच्छा कार्य्येति (अग्नयश्च०) वेदादिशास्त्रेभ्योऽग्न्यादिपदार्थेभ्यश्च पारमार्थिकव्यावहारिकविद्योपकारकरणम् (अग्निहोत्रं च) नित्यहोममारभ्याऽश्वमेधपर्य्यन्तेन यज्ञेन वायुवृष्टिजलशुद्धिद्वारा सर्वप्राणिनां सुखसंपादनं कार्य्यम् (अतिथय०) पूर्णविद्यावतां धर्मात्मनां संगसेवाभ्यां सत्यशोधनं छिन्नसंशयत्वं च कार्य्यम् (मानुषं च०) मनुष्यसंबंधि राज्यविद्यादिवित्तं सम्यक् सिद्धं कर्त्तव्यम् (प्रजा च०) धर्मेणैव प्रजामुत्पाद्य सा सदैव सत्यधर्मविद्यासुशिक्षान्विता कार्य्या (प्रजनश्च०) वीर्य्यवृद्धिः पुत्रेष्टिरीत्या ऋतुप्रदानं च कर्त्तव्यम्। (प्रजातिश्च०) गर्भरक्षाजन्मसमये संरक्षणं संतानशरीरबुद्धिवर्धनं च कर्त्तव्यम् (सत्यमिति०) मनुष्यः सदा सत्यवक्तैव भवेदिति राथीतराचार्य्यस्य मतमस्ति (तपइति०) यदृतादिसेवनेनैव सत्यविद्याधर्मानुष्ठानमस्ति तन्नित्यमेव कर्त्तव्यमिति पौरुशिष्टेराचार्य्यस्य मतमस्ति। परन्तु नाकोमौद्गल्यस्येदं मतमस्ति स्वाध्यायो वेदविद्याध्ययनं प्रवचनं तदध्यापनं चेत्युभयं सर्वेभ्यः श्रेष्ठतमं कर्मास्ति। इदमेव मनुष्येषु परमं तपोऽस्ति नातः परमुत्तमं धर्मलक्षणं किंचिद्विद्यत इति (वेदमनूच्या०) आचार्य्यः शिष्याय वेदानध्याप्य धर्ममुपदिशति। हे शिष्य! त्वया सदैव सत्यमेव वक्तव्यं सत्यभाषणादिलक्षणो धर्मश्च सेवनीयः। शास्त्राध्ययनाध्यापने कदापि नैव त्याज्ये। आचार्य्यसेवा प्रजोत्पत्तिश्च सत्यधर्मकुशलतैश्वर्य्यसंवर्धनसेवने सदैव कर्त्तव्ये। देवा विद्वांसः पितरो ज्ञानिनश्च तेभ्यो ज्ञानग्रहणं तेषां सेवनं च सदैव कार्य्यमेवं मातृपित्राचार्य्यातिथीनां सेवनं चैतत्सर्वं संप्रीत्या कर्त्तव्यम्। नैतत्कदापि प्रमादात्त्याज्यमिति। वक्ष्यमाणरीत्या मात्रादय उपदिशेयुः। भोः पुत्रा! यान्युत्तमानि कर्म्माणि वयं कुर्मस्तान्येव युष्माभिराचरितव्यानि यानि तु पापात्मकानि कानिचिदस्माभिः क्रियन्ते तानि कदापि नैवाचरणीयानि। येऽस्माकं मध्ये विद्वांसो ब्रह्मविदः स्युस्तत्संगस्तदुक्तौ विश्वासश्च सदैव कर्त्तव्यो नेतरेषाम्। मनुष्यैर्विद्यादिपदार्थदानं प्रीत्याऽप्रीत्या श्रिया लज्जया

भयेन प्रतिज्ञया च सदैव कर्त्तव्यम् । अर्थात् प्रतिग्रहाद्दानमतीव श्रेयस्करमिति । भोः शिष्य तव कस्मिंश्चित्कर्मण्याचरणे च संशयो भवेत्तदा ब्रह्मविदां पक्षपातरहितानां योगिनामधर्मात् पृथग्भूतानां विद्यादिगुणैः स्निग्धानां धर्मकामानां विदुषां सकाशादुत्तरं ग्राह्यं तेषामेवाचरणं च । यादृशेन मार्गेण ते विचरेयुस्तेनैव मार्गेण त्वयापि गन्तव्यम् । अयमेव युष्माकं हृदय आदेश उपदेशो हि स्थाप्यत इयमेव वेदानामुपनिषदस्ति । ईदृशमेवानुशासनं सर्वैर्मनुष्यैः कर्त्तव्यम् । ईदृगाचरणपुरःसरमेव परमश्रद्धया सच्चिदानन्दादिलक्षणं ब्रह्मोपास्यं नान्यथेति ॥ इदानीं तपसो लक्षणमुच्यते ॥ ऋतं यत्तत्त्वं ब्रह्मण एवोपासनं यथार्थज्ञानं च (सत्यं०) सत्यकथनं सत्यमाचरणं च (श्रुतं०) सर्वविद्याश्रवणं श्रावणं च । (शान्तं०) अधर्मात्पृथक्कृत्यमनसो धर्मे संस्थापनं मनःशान्तिः । (दमस्त०) इन्द्रियाणां धर्मएव प्रवर्त्तनमधर्मान्निवर्त्तनं च, (शमस्त०) मनसोपि निग्रहश्चाधर्माद्धर्मे प्रवर्त्तनं च ॥ (दानं त०) तथा सत्यविद्यादिदानं सदा कर्त्तव्यम् (यज्ञस्त०) पूर्वोक्तं यज्ञानुष्ठानं चैतत्सर्वं तपश्शब्देन गृह्यते नान्यदिति । अन्यच्च । (भूर्भु०) हे मनुष्य सर्वलोकव्यापकं यद्ब्रह्मास्ति तदेव त्वमुपास्वेदमेव तपो मन्यध्वं नातो विपरीतमिति (सत्यं प०) सत्यभाषणात्सत्याचरणाच्च परं धर्मलक्षणं किंचिन्नास्त्येव। कुतः सत्येनैव नित्यं मोक्षसुखं संसारसुखं च प्राप्य पुनस्तस्मान्नैव कदापि च्युतिर्भवति । सत्पुरुषाणामपि सत्याचरणमेव लक्षणमस्ति तस्मात्कारणात्सर्वैर्मनुष्यैः सत्ये खलु रमणीयमिति ॥ तपस्तु ऋतादिधर्मलक्षणानुष्ठानमेव ग्राह्यम् । एवं सन्यस्ब्रह्मचर्य्यसेवनेन विद्याग्रहणं ब्रह्म इत्युच्यते । एवमेव दानादिष्वर्थगतिः कार्य्या । विदुषो लक्षणं मानसो व्यापारः।एवमेव सत्येन ब्रह्मणा वायुरागच्छति । सत्येनादित्यः प्रकाशितो भवति सत्येनैव मनुष्याणां प्रतिष्ठा जायते नान्यथेति । मानसा ऋषयः प्राणा विज्ञानादयश्चेति ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यङ् ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यम् ॥ अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रोयं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ १ ॥ सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ २ ॥

मुण्डकोपनिषदि । मुं० ३ खं० १ मं० ५ । ६ ॥ अनयोरर्थः ॥ (सत्येन लभ्य०) सत्येन सत्यधर्माचरणेनैवात्मा परमेश्वरो लभ्यो नान्यथेत्ययं मन्त्रः सुगमार्थः ॥ १ ॥ (सत्यमेव०) सत्यमाचरितमेव जयते तेनैव मनुष्यः सदा विजयं प्राप्नोति । अनृतेनाधर्माचरणेन पराजयं च । तथा सत्यधर्मेणैव देवयानो विदुषां यः सदानन्दप्रदो मोक्षमार्गोस्ति सोपि सत्येनैव विस्तृतः प्रकाशितो भवति । येन च सत्यधर्मानुष्ठानप्रकाशितेन मार्गेणाप्तकामा ऋषयस्तत्राक्रमन्ति गच्छन्ति यत्र सत्यस्य धर्मस्य परमं निधानमधिकरणं ब्रह्म वर्त्तते तत्प्राप्यनित्यानन्दमोक्षप्राप्ता भवन्ति । नान्यथेति । अतएव सत्यधर्मानुष्ठानमधर्मत्यागश्च सर्वैः कर्त्तव्य इति ॥

अन्यच्च । चोदना लक्षणोर्थो धर्मः ॥ १ ॥ पू० मी० अ० १ पा० १ सू० २ । यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ वैशेषिके । अ० १ पा० १ सू० २ ॥ अनयोरर्थः (चोदना०) वेदद्वारा या सत्यधर्माचरणस्य प्रेरणास्ति तयैव सत्यधर्मो लक्ष्यते । योऽनर्थादधर्माचरणाद्बहिरस्त्यतो धर्माख्यां लब्ध्वाऽर्थो भवति । यस्येश्वरेण निषेधः क्रियते सोऽनर्थरूपत्वादधर्मोऽयमिति ज्ञात्वा सर्वैर्मनुष्यैस्त्याज्य इति ॥ १ ॥ (यतोऽभ्यु०) यस्याचरणादभ्युदयः सांसारिकमिष्टसुखं सम्यक् प्राप्तं भवति येन च निःश्रेयसं पारमार्थिकं मोक्षसुखं च । स एव धर्मो विज्ञेयः । अतो विपरीतोह्यधर्मश्च । इदमपि वेदानामेव व्याख्यानमस्ति । इत्यनेकमन्त्रप्रमाणसाक्ष्यादिधर्मोपदेशो वेदेष्वीश्वरेण सर्वमनुष्यार्थमुपदिष्टोऽस्त्येक एवायं सर्वेषां धर्मोऽस्ति नैव चास्माद्द्वितीयोस्तीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इति वेदोक्तधर्मविषयः संक्षेपतः समाप्तः ॥

——:०:——

अथ सृष्टिविद्याविषयः संक्षेपतः ॥

नास॑दासी॒न्नो सदा॑सीत्त॒दानीं॒ नासी॒द्रजो॒ नो व्यो॑मा
परो॒ यत् ॥ किमाव॑रीवः॒ कुह॒ कस्य॒ शर्म॒न्नम्भः॒ किमा॑-

सीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥ न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास ॥ २ ॥ तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम् ॥ ३ ॥ कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥ तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषामधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् । रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥ को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ७ व० १७ ॥

॥ भाष्यम् ॥

एतेषामभिप्रायार्थः । यदिदं सकलं जगद्दृश्यते तत् परमेश्वरेणैव सम्यग्रचयित्वा संरक्ष्य प्रलयावसरे वियोज्य च विनाश्यते पुनः पुनरेवमेव सदा क्रियत इति (नासदासी०) यदा कार्यं जगन्नोत्पन्नमासीत्तदाऽसत्सृष्टेः प्राक् शून्यमाकाशमपि नासीत् । कुतः । तद्व्यवहारस्य वर्त्तमानाभावात् (नोसदासीत्तदानीं) तस्मिन्काले सत्प्रकृत्यात्मकमव्यक्तं सत्संज्ञकं यज्जगत्कारणं तदपि नो आसी-

ऽवर्त्तत (नासीद्र०) परमाणवोऽपि नासन् (नोव्योमापरो यत्) व्योमाकाशमपरं यस्मिन् विराडाख्ये सोपि नो आसीत् किन्तु परब्रह्मणः सामर्थ्याख्यमतीव सूक्ष्मं सर्वस्यास्य परमकारणसंज्ञकमेव तदानीं समवर्त्तत (किमावरीवः०) यत्प्रातः कुहकस्यावर्षाकाले धूमाकारेण वृष्टं किञ्चिज्जलं वर्तमानं भवति । यथा नैतत् जलेन पृथिव्यावरणं भवति नदीप्रवाहादिकं च चलति । अत एवोक्तं तज्जलं गहनं गभीरं किं भवति । नेत्याह किंत्वावरीवः । आवरकमाच्छादकं भवति नैव कदाचित्तस्यातीवाल्पत्वात् तथैव सर्वं जगत् तत्सामर्थ्यादुत्पद्यास्ति तच्छर्मणि शुद्धे ब्रह्मणि किं गहनं गभीरमधिकं भवति । नेत्याह । अतस्तद्ब्रह्मणः कदाचिन्नैवावरकं भवति। कुतः । जगतः किञ्चिन्मात्रत्वाद्ब्रह्मणोऽनन्तत्वाच्च ॥ १ ॥ न मृत्युरासीदित्यादिकं सर्वं सुगमार्थमेषामर्थं भाष्ये वक्ष्यामि ॥ (इयं विसृष्टिः) यतः परमेश्वरादियं प्रत्यक्षा विसृष्टिर्विविधासृष्टिराबभूवोत्पन्नासीदस्ति तां स एव दधे धारयति रचयति यदि वा विनाशयति यदि वा न रचयति । योऽस्यसर्वस्याध्यक्षः स्वामी (परमे व्योमन्) तस्मिन्परमाकाशात्मनि परमे प्रकृष्टे व्योमवद्व्यापके परमेश्वरएवेदानीमपि सर्वा सृष्टिर्वर्त्तते । प्रलयावसरे सर्वस्यादिकारणे परब्रह्मसामर्थ्ये प्रलीनाच भवति (सोध्यक्षः) स सर्वाध्यक्षः परमेश्वरोस्ति । (अंगवेद) हे अंगमित्रजीव तं यो वेद स विद्वान् परमानन्दमाप्नोति । यदि तं सर्वेषां मनुष्याणां परमिष्टं सच्चिदानन्दादिलक्षणं नित्यं कश्चिन्नैव वेद वा निश्चयार्थे स परमं सुखमपि नाप्नोति ॥ ७ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकं आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥१ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ७ व० ३ मं० १॥

भाष्यम् ॥

(हिरण्यगर्भः०) अग्रे सृष्टेः प्राग्घिरण्यगर्भः परमेश्वरो जातस्यास्योत्पन्नस्य जगत एकोऽद्वितीयः पतिरेव समवर्त्तत । स पृथि-

वीमारभ्य द्युपर्य्यन्तं सकलं जगद्रचयित्वा (दाधार) धारितवान-स्ति तस्मै सुखस्वरूपाय देवाय हविषा वयं विधेमेति ॥ १ ॥

स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् । स भूमि॑ᳬं स॒र्वत॑स्पृ॒त्वाऽत्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥ य० अ० ३१ ॥

भाष्यम् ॥

(सहस्रशीर्षा०) अत्र मंत्रे पुरुष इति पदं विशेष्यमस्ति सह-स्रशीर्षेत्यादीनि विशेषणानि च अत्र पुरुषशब्दार्थे प्रमाणानि-"पुरुषं पुरिशय इत्याचक्षीरन् ।" नि० अ० १ खं० १३ । (पुरि०) पुरि संसारे शेते सर्वमभिव्याप्य वर्त्तते स पुरुषः परमेश्वरः । "पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति किंचित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरिषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति।" नि० अ० २ खं० ३ । (पुरुषः०) पुरि सर्वस्मिन्संसारेऽभिव्याप्य सीदति वर्त्तत इति (पूरयतेर्वा) यः स्वयं परमेश्वर इदं सर्वं जगत् स्वस्वरूपेण पूरयति व्याप्नोति तस्मात्स पुरुषः (अन्तरिति०) यो जीवस्याप्यन्तर्मध्येऽभिव्याप्य पूरयति तिष्ठति स पुरुषः । तम-न्तरपुरुषमन्तर्यामिनं परमेश्वरमभिप्रेत्येयमृक् प्रवृत्तास्ति (यस्मा-त्परं०) यस्मात्पूर्णात् परमेश्वरात्पुरुषाख्यात्परं प्रकृष्टमुत्तमं किंचिदपि वस्तु नास्त्येव पूर्वं वा (नापरमस्ति) यस्मादपरमर्वाचीनं तत्तुल्य-मुत्तमं वा किंचिदपि वस्तु नास्त्येव । तथा यस्मादणीयः सूक्ष्मं ज्यायः स्थूलं महद्वा किंचिदपि द्रव्यं न भूतं न भवति नैव च भ-विष्यतीत्यवधेयम् । यः स्तब्धो निष्कम्पः सर्वस्यास्थिरतां कुर्वन्सन् स्थिरोस्ति । क इव (वृक्ष इव०) यथा वृक्षः शाखापत्रपुष्पफलादिकं धारयन् तिष्ठति तथैव पृथिवीसूर्यादिकं सर्वं जगद्धारयन्परमेश्वरो-भिव्याप्य स्थितोस्तीति । यश्चैकोऽद्वितीयोस्ति नास्य कश्चित्सजा-तीयो विजातीयो वा द्वितीय ईश्वरोस्तीति । तेन पुरिषेण पुरुषेण परमात्मना यत इदं सर्वं जगत् पूर्णं कृतमस्ति तस्मात्पुरुषः परमे-

श्वर एवोच्यते। इत्ययं मन्त्रो निगमो निगमनं परं प्रमाणं भवतीति वेदितव्यम्। "सर्वं वै सहस्रꣳ सर्वस्य दातासीत्यादि०" श० कां० ७ अ० ५॥ (सर्वं०) सर्वमिदं जगत्सहस्रनामकमस्तीति विज्ञेयम्। (सहस्रशी०) सहस्राण्यसंख्यातान्यस्मदादीनां शिरांसि यस्मिन्पूर्णे पुरुषे परमात्मनि स सहस्रशीर्षा पुरुषः (सहस्राक्षः स०) अस्मदादीनां सहस्राण्यक्षीण्यस्मिन् एवमेव सहस्राण्यसंख्याताः पादाश्च यस्मिन्वर्त्तन्ते स सहस्राक्षः सहस्रपाच्च। (स भूमिꣳ सर्वतः स्पृत्वा) स पुरुषः परमेश्वरः सर्वतः सर्वेभ्यो बाह्यान्तर्देशेभ्यो "भूमिरिति" भूतानामुपलक्षणं भूमिमारभ्य प्रकृतिपर्यंतं सर्वं जगत्स्पृत्वाभिव्याप्य वर्त्तते (अत्य०) दशांगुलमिति ब्रह्मांडहृदयोरुपलक्षणम्। अंगुलमित्यवयवोपलक्षणेन मितस्य जगतोऽत्र ग्रहणं भवति। पंचस्थूलभूतानि पंचसूक्ष्माणि चैतदुभयं मिलित्वा दशावयवाख्यं सकलं जगदस्ति। अन्यच्च—पंच प्राणाः सेन्द्रियं चतुष्टयमन्तःकरणं दशमो जीवश्च। एवमेवान्यदपि जीवस्य हृदयं दशांगुलपरिमितं च तृतीयं गृह्यते। एतत्त्रयं स्पृत्वा व्याप्यात्यतिष्ठत्। एतस्मात्त्रयाद्बहिरपि व्याप्तः सन्नवस्थितः। अर्थाद्बहिरन्तश्च पूर्णो भूत्वा परमेश्वरोऽत्रातिष्ठत इति वेद्यम्॥

पुरु॑ष ए॒वेदꣳ सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भाव्य॑म्॥ उ॒ताऽमृ॑त॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति॥ २॥ य० अ० ३१॥

भाष्यम्॥

(पुरुष एवे०) एतद्विशेषणयुक्तः पुरुषः परमेश्वरः (यद्भूतं) यज्जगदुत्पन्नमभूत् यद्भाव्यमुत्पत्स्यमानं चकाराद्वर्त्तमानं च तत्त्रिकालस्थं सर्वं विश्वं पुरुष एव कृतवानस्ति नान्यः। नैवातो हि परः कश्चिज्जगद्रचयितास्तीति निश्चेतव्यम्। उतापि स एवेशान ईषणशीलः सर्वस्येश्वरोऽमृतत्वस्य मोक्षभावस्य स्वामी दातास्ति। नैवैतद्दाने कस्याप्यन्यस्य सामर्थ्यमस्तीति। पुरुषो यद्यस्मादन्नेन पृथिव्यादिना जगता सहातिरोहति ... ... दिस्तिरोऽस्ति

तस्मात्स्वयमजः सन् सर्वं जनयति स्वसामर्थ्यादिकारणात्कार्य्यं जगदुत्पादयति । नास्यादिकारणं किंचिदस्ति किं च सर्वस्यादिनिमित्तकारणं पुरुष एवास्तीति वेद्यम् ॥ २ ॥

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

भाष्यम् ॥

(एतावानस्य०) अस्य पुरुषस्य भूतभविष्यद्वर्तमानस्थो यावान् संसारोस्ति तावान् महिमा वेदितव्यः । एतावानस्य महिमा चेत्तर्हि तस्य महिम्नः परिच्छेद इयत्ता जातेति गम्यते । अत्र ब्रूते (अतो ज्यायांश्च पूरुषः) नैतावन्मात्र एव महिमेति । किं तर्हि ? अतोऽप्यधिकतमो महिमानन्तस्य तस्यास्तीति गम्यते । अत्राह (पादोऽस्य०) अस्यानन्तसामर्थ्यस्येश्वरस्य (विश्वा) विश्वानि प्रकृत्यादिपृथिवीपर्य्यन्तानि सर्वाणि भूतान्येकः पादोस्ति एकस्मिन्देशांशे सर्वं विश्वं वर्त्तते (त्रिपादस्या०)अस्य दिवि द्योतनात्मके स्वस्वरूपेऽमृतं मोक्षसुखमस्ति । तथाऽस्य दिवि द्योतके संसारे त्रिपाज्जगदस्ति । प्रकाश्यमानं जगदेकगुणमस्ति प्रकाशकं च तस्मात्त्रिगुणमिति स्वयं च मोक्षस्वरूपः सर्वाधिष्ठाता सर्वोपास्यः सर्वानन्दः सर्वप्रकाशकोस्ति ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

भाष्यम् ॥

(त्रिपाद्०) अयं पुरुषः परमेश्वरः पूर्वोक्तस्य त्रिपादुपलक्षितस्य सकाशादूर्ध्वमुपरिभागेऽर्थात्पृथग्भूतोऽस्त्येवेत्यर्थः । एकपादुपलक्षितं यत्पूर्वोक्तं जगदस्ति तस्मादपीहास्मिन्संसारे स पुरुषः पृथगभवत् । व्यतिरिक्त एवास्ति । स च त्रिपात्संसार एकपाच्च मिलित्वा सर्वश्च-

तुष्पाद्भवति । अयं सर्वः संसार इहास्मिन्परमात्मन्येव वर्त्तते पुनर्लयसमये तत्सामर्थ्यकारणे प्रलीनश्च भवति । तत्रापि स पुरुषोऽविद्यान्धकाराज्ञानजन्ममरणज्वरादिदुःखादूर्ध्वः परः (उदैत्) उदितः प्रकाशितो वर्त्तते (ततो वि०) ततस्तत्सामर्थ्यात् सर्वमिदं विश्वमुत्पद्यते किं च तत् (साशनानशने०) यदेकमशनेन भोजनकरणेन सह वर्त्तमानं जङ्गमं जीवचेतनादिसहितं जगत् । द्वितीयमनशनमविद्यमानमशनं भोजनं यस्मिंस्तत्पृथिव्यादिकं च यज्जडं जीवसंबन्धरहितं जगद्वर्त्तते तदुभयं तस्मात्पुरुषस्य सामर्थ्यकारणादेव जायते । यतः स पुरुष एतद्द्विविधं जगत् विविधतया सुष्ठुरीत्या सर्वात्मतयाऽञ्चति तस्मात् सर्वं द्विविधं जगदुत्पाद्य (अभि व्यक्रामत्) सर्वतो व्याप्तवानस्ति ॥ ४ ॥

ततो॑ वि॒राड॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः । स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ५ ॥

भाष्यम् ॥

(ततो विराडजायत) ततस्तस्माद् ब्रह्माण्डशरीरः सूर्य्यचन्द्रनेत्रो वायुप्राणः पृथिवीपाद इत्याद्यलंकारलक्षणलक्षितो हि सर्वशरीराणां समष्टिदेहो विविधैः पदार्थैः राजमानःसन् विराट् अजायतोत्पन्नोस्ति (विराजो अधिपूरुषः) तस्माद्विराजोऽधि उपरि पश्चाद् ब्रह्माण्डतत्त्वावयवैः पुरुषः सर्वप्राणिनां जीवाधिकरणो देहः पृथक् २ अजायतोत्पन्नोऽभूत् (सजातो अ०) स देहो ब्रह्माण्डावयवैरेव वर्धते नष्टः संस्तस्मिन्नेव प्रलीयत इति परमेश्वरस्तु सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽत्यरिच्यतातिरिक्तः पृथग्भूतोस्ति । (पश्चाद्भूमिमथो पुरः) पुरः पूर्वं भूमिमुत्पाद्य धारितवांस्ततः पुरुषस्य सामर्थ्यात्स जीवोपि देहं धारितवानस्ति । स च पुरुषः परमात्मा ततस्तस्माज्जीवादप्यत्यरिच्यत पृथग्भूतोस्ति ॥ ५ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुतः॒ संभृ॑तं पृषदा॒ज्यम् । प॒शूँस्ताँश्च॑क्रे वाय॒व्यानार॒ण्या ग्रा॒म्याश्च॒ ये ॥ ६ ॥

भाष्यम् ॥

(तस्माद्य०) अस्यार्थो वेदोत्पत्तिप्रकरणे कश्चिदुक्तः । तस्मात्परमेश्वरात् (संभृतः पृषदाज्यम्) पृषु सेचने धातुः पर्षन्ति सिञ्चन्ति क्षुन्निवृत्यादिकारकमन्नादि वस्तु यस्मिंस्तत्पृषत् । आज्यं घृतं मधुदुग्धादिकं च पृषदिति भक्ष्यान्नोपलक्षणम् । आज्यमिति व्यंजनोपलक्षणम् * यावद्वस्तु जगति वर्त्तते तावत्सर्वं पुरुषात्परमेश्वरसामर्थ्यादेव जातमिति बोध्यम् । तत्सर्वमीश्वरेण स्वल्पं २ जीवैश्च सम्यग्धारितमस्ति । अतः सर्वैरनन्यचित्तेनायं परमेश्वर एवोपास्यो नान्यश्चेति । (पशूंस्तांश्चक्रे०) य आरण्या वनस्थाः पशवो ये च ग्राम्या ग्रामस्थास्तान्सर्वान् स एव चक्रे कृतवानस्ति । स च परमेश्वरो वायव्यान् वायुसहचरितान् पक्षिणश्चक्रे चकारादन्यान् सूक्ष्मदेहधारिणः कीटपतंगादीनपि कृतवानस्ति ॥ ६ ॥

तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हुत॒ ऋचः॒ सामा॑नि जज्ञिरे । छन्दा॑ꣳसि जज्ञिरे॒ तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत ॥ ७ ॥

अस्यार्थ उक्तो वेदोत्पत्तिप्रकरणे ॥ ७ ॥

तस्मा॒दश्वा॑ अजायन्त॒ ये के चो॑भ॒याद॑तः । गावो॑ ह जज्ञिरे॒ तस्मा॒त्तस्मा॑ज्जा॒ता अ॑जा॒वयः॑ ॥ ८ ॥

भाष्यम् ॥

(तस्मादश्वा०) तस्मात्परमेश्वरसामर्थ्यादेवाश्वास्तुरंगा अजायन्त । ग्राम्यारण्यपशूनां मध्येऽश्वादीनामन्तर्भावादेषामुत्तमगुणवत्त्वप्रकाशनार्थोऽयमारम्भः (ये के चोभयादतः) उभयतो दन्ता येषां त उभयादतो ये केचिदुभयादत उष्ट्रगर्दभादयस्तेऽप्यजायन्त । (गावो ह ज०) तथा तस्मात्पुरुषसामर्थ्यादेव गावो धेनवः किरणा-

* पृषदिति कस्यचिदन्योऽपिसामग्र्या अपि नामास्ति ।

श्चेन्द्रियाणि च जज्ञिरे जातानि । (तस्माज्जाता अजा०) एवमेव चाजाश्छागा अवयश्च जाता उत्पन्ना इति विज्ञेयम् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

भाष्यम् ॥

(तं यज्ञं ब०) यमग्रतो जातं प्रादुर्भूतं जगत्कर्त्तारं पुरुषं पूर्णं यज्ञं सर्वपूज्यं परमेश्वरं बर्हिषि हृदयान्तरिक्षे प्रौक्षन्प्रकृष्टतया यस्यैवाभिषेकं कृतवन्तः कुर्वन्ति करिष्यन्ति चेत्युपदिश्यत ईश्वरेण (तेन देवा०) तेन परमेश्वरेण पुरुषेण वेदद्वारोपदिष्टास्ते सर्वे देवा विद्वांसः साध्या ज्ञानिन ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये चान्ये मनुष्यास्तं परमेश्वरमयजन्तापूजयन्त । अनेन किं सिद्धम् ? सर्वे मनुष्याः परमेश्वरस्य स्तुतिप्रार्थनोपासनापुरःसरमेव सर्वकर्मानुष्ठानं कुर्य्युरित्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥ १० ॥

भाष्यम् ॥

(यत्पुरुषं व्य०) यद्यस्मादेतं पूर्वोक्तलक्षणं पुरुषं परमेश्वरं कतिधा कियत्प्रकारैः (व्यकल्पयन्) तस्य सामर्थ्यगुणकल्पनं कुर्वन्तीत्यर्थः (व्यदधुः) तं सर्वशक्तिमन्तमीश्वरं विविधसामर्थ्यकथनेनादधुरर्थादनेकविधं तस्य व्याख्यानं कृतवन्तः कुर्वन्ति करिष्यन्ति च । (मुखं कि०) अस्य पुरुषस्य मुखं मुख्यगुणेभ्यः किमुत्पन्नमासीत् (किं बाहू) बलवीर्य्यादिगुणेभ्यः किमुत्पन्नमासीत् (किमूरू) व्यापारादिमध्यमैर्गुणैः किमुत्पन्नमासीत् (पादा उच्येते) पादावर्थान्मूर्खत्वादिनीचगुणैः किमुत्पन्नं वर्त्तते ? अस्योत्तरमाह ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

भाष्यम् ॥

(ब्राह्मणोऽस्य०) अस्य पुरुषस्य मुखं ये विद्यादयो मुख्यगुणाः सत्यभाषणोपदेशादीनि कर्म्माणि च सन्ति तेभ्यो ब्राह्मण आसीदुत्पन्नो भवतीति । (बाहू राजन्यः कृतः) बलवीर्य्यादिलक्षणान्वितो राजन्यः क्षत्रियस्तेन कृत आज्ञप्त आसीदुत्पन्नो भवति । (ऊरू तदस्य०) कृषिव्यापारादयो गुणा मध्यमास्तेभ्यो वैश्यो वणिग्जनोऽस्य पुरुषस्योपदेशादुत्पन्नो भवतीति वेद्यम् (पद्भ्याᳬ शूद्रो०) पद्भ्यां पादेन्द्रियनीचत्वमर्थाज्जडबुद्धित्वादि गुणेभ्यः शूद्रः सेवागुणविशिष्टः पराधीनतया प्रवर्त्तमानोऽजायत जायत इति वेद्यम् । अस्योपरि प्रमाणानि वर्णाश्रमप्रकरणे वक्ष्यन्ते—"छन्दसि लुङ् लङ् लिटः ॥ १ ॥" अष्टाध्या० अ० ३ पा० ४ सू० ६ । इति सूत्रेण सामान्य काले त्रयो लकारा विधीयन्ते ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्यो अजायत ।
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

भाष्यम् ॥

(चन्द्रमा मनसो०) तस्यास्य पुरुषस्य मनसो मननशीलात्सामर्थ्याच्चन्द्रमा जात उत्पन्नोस्ति । तथा चक्षोर्ज्योतिर्मयात् सूर्य्यो अजायत उत्पन्नोस्ति (श्रोत्राद्वा०) श्रोत्राकाशमयादाकाशो नभ उत्पन्नमस्ति । वायुमयाद्वायुरुत्पन्नोस्ति प्राणश्च सर्वेन्द्रियाणि चोत्पन्नानि सन्ति । मुखान्मुख्यज्योतिर्मयादग्निरजायतोत्पन्नोस्ति ॥ १२ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षᳬ शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २॥ अकल्पयन् ॥
॥ १३ ॥

भाष्यम् ॥

(नाभ्या०) अस्य पुरुषस्य नाभ्या अवकाशमयात्सामर्थ्यादन्तरिक्षमु-

त्पन्नमासीत्। एवं शीर्ष्णः शिरोवदुत्तमसामर्थ्यात्प्रकाशमयात् (द्यौः) सूर्य्यादिलोकः प्रकाशात्मकः समवर्त्तत सम्यगुत्पन्नः सन् वर्त्तते (पद्भ्यां भूमिः) पृथिवीकारणमयात्सामर्थ्यात्परमेश्वरेण भूमिर्धरणिरुत्पादितास्ति जलं च। (दिशः श्रो०) शब्दाकाशकारणमयात्तेन दिश उत्पादिताः सन्ति (तथा लोकांऽ॥ अकल्पयन्) तथा तेनैव प्रकारेण सर्वलोककारणमयात्सामर्थ्यादन्यान्सर्वान् लोकांस्तत्रस्थान् स्थावरजङ्गमान्पदार्थानकल्पयत्परमेश्वर उत्पादितवानस्ति ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

भाष्यम् ॥

(यत्पुरुषेण०) देवा विद्वांसः पूर्वोक्तेन पुरुषेण हविषा गृहीतेन दत्तेन चाग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तं शिल्पविद्यामयं च यद्यं यज्ञं प्रकाशितमतन्वत विस्तृतं कृतवन्तः कुर्वन्ति करिष्यन्ति च। इदानीं जगदुत्पत्तौ कालस्यावयवाख्या सामग्र्युच्यते (वसन्तो०) अस्य यज्ञस्य पुरुषादुत्पन्नस्य वा ब्रह्माण्डमयस्य वसन्त आज्यं घृतवदस्ति। (ग्रीष्म इध्मः) ग्रीष्मर्त्तुरिध्म इन्धनान्यग्निर्वास्ति। (शरद्धविः) शरदृतुः पुरोडाशादिवद्धविर्हवनीयमस्ति ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

भाष्यम् ॥

(सप्तास्या०) अस्य ब्रह्माण्डस्य सप्त परिधयः सन्ति। परिधिर्हि गोलस्योपरिभागस्य यावता सूत्रेण परिवेष्टनं भवति स परिधिर्ज्ञेयः। अस्य ब्रह्माण्डस्य ब्रह्माण्डान्तर्गतलोकानां वा सप्त परिधयो भवन्ति समुद्र एकस्तदुपरि त्रसरेणुसहितो वायुर्द्वितीयः। मेघमण्डलं त-

त्रस्थो वायुस्तृतीयः। वृष्टिजलं चतुर्थस्तदुपरिवायुः पञ्चमः। अत्यन्तसूक्ष्मो धनंजयष्षष्ठः। सूत्रात्मा सर्वत्र व्याप्तः सप्तमश्च। एवमेकैकस्योपरि सप्त सप्तावरणानि स्थितानि सन्ति तस्मात्ते परिधयो विज्ञेयाः (त्रिसप्त समिधः कृताः) एकविंशतिः पदार्थाः सामग्र्यङ्गं चास्ति प्रकृतिर्महत्। बुद्ध्याद्यन्तःकरणं जीवश्चैषैका सामग्री परमसूक्ष्मत्वात्। दशेन्द्रियाणि श्रोत्रं, त्वक्, चक्षुः, जिह्वा, नासिका, वाक्, पादौ, हस्तौ, पायुः, उपस्थं चेति। शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः पञ्चतन्मात्राः पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति पञ्चभूतानि च मिलित्वा दश भवन्ति। एवं सर्वा मिलित्वैकविंशतिर्भवन्त्यस्य ब्रह्माण्डरचनस्य समिधः कारणानि विज्ञेयानि एतेषामवयवरूपाणि तु तत्त्वानि बहूनि सन्तीति बोध्यम्। (देवाय०) तदिदं येन पुरुषेण रचितं तं यज्ञपुरुषं पशुं सर्वद्रष्टारं सर्वैः पूजनीयं देवा विद्वांसः (अबध्नन्) ध्यानेन बध्नन्ति तं विहायेश्वरत्वेन कस्यापि ध्यानं नैव बध्नन्ति नैव कुर्वन्तीत्यर्थः॥ १५॥

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त दे॒वास्तानि॒ धर्मा॑णि प्रथ॒मान्या॑सन्। ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त॒ यत्र॒ पूर्वे॑ सा॒ध्याः सन्ति॑ दे॒वाः॥ १६॥

भाष्यम्॥

(यज्ञेन यज्ञम०) य विद्वांसो यज्ञं यजनीयं पूजनीयं परमेश्वरं यज्ञेन तत्स्तुतिप्रार्थनोपासनरीत्या पूजनेन तमेवायजन्त यजन्ते यक्ष्यन्ति च। तान्येव धर्माणि प्रथमानि सर्वकर्मभ्य आदौ सर्वैर्मनुष्यैः कर्त्तव्यान्यासन् न च तैः पूर्वं कृतैर्विना केनापि किंचित्कर्म कर्त्तव्यमिति (तेह ना०) त ईश्वरोपासका हेति प्रसिद्धं नाकं सर्वदुःखरहितं परमेश्वरं मोक्षं च महिमानःपूज्याः सन्तः सचन्त समवेता भवन्ति कीदृशं तत् (यत्र पूर्वे साध्याः०) साध्याः साधनवन्तः कृतसाधनाश्च देवा विद्वांसः पूर्वे अतीता यत्र मोक्षाख्ये परमे पदे सुखिनः सन्ति न तस्माद् ब्रह्मणश्शतवर्षसंख्याताल् कालात् कदा-

चित्पुनरावर्तन्त इति किंतु तमेव समसेवन्त । अत्राहुर्निरुक्तकारा यास्काचार्य्याः-"यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा अग्निनाग्निमयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्तमालभन्त तेनायजन्तेति च ब्राह्मणम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः समसेवन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः साधनाः । द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः" नि० अ०१२ खं०४१ ॥ अग्निना जीवेनान्तःकरणेनाग्निं परमेश्वरमयजन्त अग्निः पशुरासीत्तमेव देवा आलभन्त । सर्वोपकारकमग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तं भौतिकाग्निनापि यज्ञं देवा समसेवन्तेति वा । साध्याः साधनवन्तो यत्र पूर्वे पूर्वभूता मोक्षाख्यानन्दे पदे सन्ति । तमभिप्रेत्यात एव द्युस्थानो देवगण इति निरुक्तकारा वदन्ति । द्युस्थानः प्रकाशमयः परमेश्वरः स्थानं स्थित्यर्थं यस्य सः यद्वा सूर्य्यप्राणस्थानाः विज्ञानकिरणास्तत्रैव देवगणो देवसमूहो वर्त्तत इति ॥१६॥

अ॒द्भ्यः संभृ॑तः पृथि॒व्यै रसा॑च्च वि॒श्वक॑र्मणः॒ सम॑वर्त्त॒ताग्रे॑ । तस्य॒ त्वष्टा॑ वि॒दध॑द्रू॒पमे॑ति॒ तन्मर्त्य॑स्य दे॒वत्वमा॒जान॒मग्रे॑ ॥ १७ ॥

भाष्यम् ॥

(अद्भ्यः संभृतः०) तेन पुरुषेण पृथिव्यै पृथिव्युत्पत्त्यर्थमद्भ्यो रसः संभृतः संगृह्य तेन पृथिवी रचिता । एवमग्निरसेनाग्नेः सकाशादाप उत्पादिताः । अग्निश्च वायोः सकाशाद्वायुराकाशादुत्पादित आकाशः प्रकृतेः प्रकृतिः स्वसामर्थ्याच्च । विश्वं सर्वं कर्म क्रियमाणमस्य स विश्वकर्मा तस्य परमेश्वरस्य सामर्थ्यमध्ये कारणाख्येऽग्रे सृष्टेः प्राग्जगत्समवर्त्तत वर्त्तमानमासीत् । तदानीं सर्वमिदं जगत्कारणभूतमेव नेदृशमिति । तस्य सामर्थ्यस्यांशान् गृहीत्वा त्वष्टा रचनकर्त्तेदं सकलं जगद्विदधत् । पुनश्चेदं विश्वं रूपवत्त्वमेति । तदेव मर्त्यस्य मरणधर्मकस्य विश्वस्य मनुष्यस्यापि च रूपवत्त्वं भवति (आजानमग्रे) वेदाज्ञापनसमये परमात्माज्ञप्तवान् वेदरूपामाज्ञां दत्तवान् मनुष्याय धर्मयुक्तेन्य सत्कर्मणा

कर्मदेवत्वयुक्तं शरीरं धृत्वा विषयेन्द्रियसंयोगजन्यमिष्टं सुखं भवतु तथा निष्कामेन विज्ञानपरमं मोक्षाख्यं चेति ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

भाष्यम् ॥

(वेदाहमेतं पु०) किं विदित्वा त्वं ज्ञानी भवसीति पृच्छ्यते? तदुत्तरमाह—यतः पूर्वोक्तलक्षणविशिष्टं सर्वेभ्यो महान्तं वृद्धतममादित्यवर्णं स्वप्रकाशविज्ञानस्वरूपं तमसोऽज्ञानाऽविद्यान्धकारात्परस्तात्पृथग् वर्त्तमानं परमेश्वरं पुरुषमहं वेद जानाम्यतोऽहं ज्ञान्यस्मीति निश्चयः । नैव तमविदित्वा कश्चिज्ज्ञानी भवितुमर्हतीति । कुतः (तमेव विदित्वा०) मनुष्यस्तमेव पुरुषं परमात्मानं विदित्वाऽतिमृत्युं मृत्युमतिक्रान्तं मृत्योः पृथग्भूतं मोक्षाख्यमानन्दमेति प्राप्नोति । नैवातोऽन्यथेति । एवकारात्तमीश्वरं विहाय नैव कस्यचिदन्यस्य लेशमात्राप्युपासना केनचित्कदाचित्कार्य्येति गम्यते । कथमिदं विज्ञायतेऽन्यस्योपासना नैव कार्य्येति (नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय) इति वचनात् । अयनाय व्यावहारिकपारमार्थिकसुखायाऽन्यो द्वितीयः पन्था मार्गो न विद्यते । किंतु तस्यैवोपासनमेव सुखस्य मार्गोऽतोऽभिन्नस्येश्वरगणतोपासनाभ्यां मनुष्यस्य दुःखमेव भवतीति निश्चयः, अतः कारणादेष एव पुरुषः सर्वैरुपासनीय इति सिद्धान्तः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

भाष्यम् ॥

(प्रजापति०) स एव प्रजापतिः सर्वस्य स्वामी जीवस्यान्यस्य च जड़स्य जगतोऽन्तर्गर्भे मध्येऽन्तर्य्यामिरूपेणाजायमानोऽनुत्पन्नोऽजः स नित्यं चरति । तत्सामर्थ्यादेवेदं सकलं जगद् बहुधा बहुप्रकारं विजायते विशिष्टतयोत्पद्यते (तस्य योनिं०) तस्य परब्रह्मणो योनिं सत्यधर्मानुष्ठानं वेदविज्ञानमेव प्राप्तिकारणं धीरा ध्यानवन्तः (परिप०) परितः सर्वतः प्रेक्षन्ते (तस्मिन्हतस्थुर्भु०) यस्मिन्भुवनानि विश्वानि सर्वाणि सर्वे लोकास्तस्थुः स्थितिं चक्रिरे । हेति निश्चयार्थे तस्मिन्नेव परमे पुरुषे धीरा ज्ञानिनो मनुष्या मोक्षानन्दं प्राप्य तस्थुः स्थिरा भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥ २० ॥

भाष्यम् ॥

(यो देवेभ्य०) यः पूर्णः पुरुषो देवेभ्यो विद्वद्भ्यस्तत्प्रकाशार्थमातपति आसमन्तात्तदन्तःकरणे प्रकाशयति नान्येभ्यश्च । यश्च देवानां विदुषां पुरोहितः सर्वैः सुखैः सह मोक्षे विदुषो दधाति । (पूर्वो यो देवेभ्यो जातो) देवेभ्यो विद्वद्भ्यो यः पूर्वः पूर्वमेव सनातनत्वेन वर्त्तमानः सन् जातः प्रसिद्धोऽस्ति (नमो रुचाय०) तस्मै रुचाय रुचिकराय ब्रह्मणे नमोऽस्तु । यश्च देवेभ्यो विद्वद्भ्यो ब्रह्मोपदेशं प्राप्य ब्रह्मरुचिर्ब्राह्मिर्ब्राह्मणोऽपत्यमिव वर्त्तमानोऽस्ति । तस्मा अपि ब्राह्मये ब्रह्मसेवकाय नमोऽस्तु ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

भाष्यम् ॥

(रुचं ब्राह्मं०) रुचं प्रीतिकरं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमिव ब्राह्मणः स

काशाज्जातं ज्ञानं जनयन्त उत्पादयन्तो देवा विद्वांसोऽन्येषामग्रे तज्ज्ञानं तज्ज्ञानसाधनं वाऽब्रुवन् ब्रुवन्तूपदिशन्तु च (यस्त्वैवं०) यस्त्वैवममुना प्रकारेण तद्ब्रह्म ब्राह्मणो विद्यात् (तु) पश्चात्तस्यैव ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य देवा इन्द्रियाणि वशे असन् भवन्ति नान्यस्येति ॥ २१ ॥

श्रीश्च॑ ते लक्ष्मीश्च॒ पत्न्या॑वहोरा॒त्रे पा॒र्श्वे नक्ष॑त्रा॒णि रू॒पम॒श्विनौ॒ व्यात्त॑म् ॥ इ॒ष्णन्नि॑षाणा॒मुं म॑ इषाण स॒र्वलो॒कं म॑ इषाण ॥ २२ ॥ य० अ० ३१ ॥

भाष्यम् ॥

(श्रीश्चते०) हे परमेश्वर! ते तव (श्रीः) सर्वा शोभा (लक्ष्मीः) शुभलक्षणवती धनादिश्च द्वे प्रिये पत्न्यौ पत्नीवत्सेवमाने स्तः। तथाहोरात्रे द्वे ते तव (पार्श्वे०) पार्श्ववत्स्तः। ये कालचक्रस्य कारणभूतस्यापि कक्षावयववद्वर्त्तेते सूर्य्याचन्द्रमसौ नेत्रे वा तथैव नक्षत्राणि तवैव सामर्थ्यस्यादिकारणस्यावयवाः सन्ति तत्त्वयि रूपवदस्ति। अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तवैव (व्यात्तम्) विकाशितं मुखमिव वर्त्तते। तथैव यत् किंचित्सौन्दर्य्यगुणयुक्तं वस्तु जगति वर्त्तते तदपि रूपं तवैव सामर्थ्याज्जातमिति जानीमः। हे विराडधिकरणेश्वर! मे ममामुं परलोकं मोक्षाख्यं पदं कृपाकटाक्षेण (इष्णन्) इच्छन्सन् (इषाण) स्वेच्छया निष्पादय तथा सर्वलोकं सर्वलोकसुखं सर्वलोकराज्यं वा मदर्थं कृपया त्वमिषाणेच्छ स्वाराज्यं सिद्धं कुरु। एवमेव सर्वाः शोभा लक्ष्मीश्च शुभलक्षणवतीः सर्वाः क्रिया मे मदर्थमिषाण हे भगवन् पुरुष पूर्णपरमेश्वर सर्वशक्तिमन्! कृपया सर्वान् शुभान् गुणान् मह्यं देहि। दुष्टानशुभदोषांश्च विनाशय सद्यः स्वानुग्रहेण सर्वोत्तमगुणभाजनं मां भवान्करोत्विति। अत्र प्रमाणानि—"श्रीर्हि पशवः।" श० कां० १ अ० ८। "श्रीर्वै सोमः"। श० कां० ४ अ० १। "श्रीर्वैराष्ट्रं श्रीर्वैराष्ट्रस्य भारः।" श० कां० १३ अ० १॥ लक्ष्मीर्लाभाद्वा लक्षणाद्वा लप्स्यमानाद्वा लाञ्छनाद्वा लषतेर्वा स्या-

त्प्रेप्सा कर्मणो लज्जतेर्वा स्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रे इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ।" नि० अ० ४ खं० १० । अत्र श्रीलक्ष्म्योः पूर्वोक्तयोरर्थसंगतिरस्तीति बोध्यम् ॥ २२ ॥

यत्परममवमं यच्च मध्यमं प्रजापतिः ससृजे विश्वरूपम् । कियता स्कम्भः प्रविवेश तत्र यन्न प्राविशत् कियत्तद्बभूव ॥ १ ॥ अथर्व० कां० १० अनु० ४। मं० ८ ॥ देवाः पितरो मनुष्या गन्धर्वाप्सरसश्च ये । उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः ॥ २ ॥ अथर्व० कां० ११ प्रपा० २४ अनु० ४ मं० २७ ॥

भाष्यम्॥

(यत्परम०) यत्परमं सर्वोत्कृष्टं प्रकृत्यादिकं जगत् । यच्च (अवमम्) निकृष्टं तृणमृत्तिका क्षुद्रकृमिकीटादिकं चास्ति (यच्च म०) यन्मनुष्यदेहाद्याकाशपर्य्यन्तं मध्यमं च तत्त्रिविधं सर्वं जगत् प्रजापतिरेव (ससृजे वि०) स्वसामर्थ्यरूपकारणात् उत्पादितवानस्ति । योऽस्य जगतो विविधं रूपं सृष्टवानस्ति (कियता०) एतस्मिंस्त्रिविधे जगति स्कम्भः प्रजापतिः स परमेश्वरः कियता सम्बन्धेन प्रविवेश? न चैतत् परमेश्वरे (यन्न०) यत्त्रिविधं जगन्न प्राविशत् तत् कियद्बभूव ? तदिदं जगत् परमेश्वरापेक्षयाल्पमेवास्तीति ॥ १ ॥ (देवाः०) देवा विद्वांसः सूर्य्यादयो लोकाश्च पितरो ज्ञानिनः मनुष्या मननशीलाः गन्धर्वा गानविद्याविदः सूर्यादयो वा अप्सरस एतेषां स्त्रियश्च ये चापि जगति मनुष्यादिजातिगणा वर्त्तन्ते ते सर्वउच्छिष्टात्सर्वस्मादूर्ध्वं शिष्टात्परमेश्वरात्तत्सामर्थ्याच्च जज्ञिरे जाताः सन्ति। ये (दिवि देवा दिविश्रिताः) दिवि देवाः सूर्यादयो लोका ये च दिविश्रिताश्चन्द्रपृथिव्यादयोलोकास्तेपि सर्वे तस्मादेवोत्पन्ना इति । इत्यादयो मन्त्रा एतद्विषया वेदेषु बहवः सन्ति ॥इति संक्षेपतः सृष्टिविद्याविषयः समाप्तः ॥

अथ पृथिव्यादिलोकभ्रमणविषयः ॥

अथेदं विचार्य्यते पृथिव्यादयो लोका भ्रमन्त्याहोस्विन्नेति ? अत्रोच्यते–वेदादिशास्त्रोक्तरीत्या पृथिव्यादयो लोकाः सर्वे भ्रमन्त्येव। तत्र पृथिव्यादिभ्रमणविषये प्रमाणम् :—

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥ य० अ० ९ मं० ६ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभि०-आयं गौरित्यादिमंत्रेषु पृथिव्यादयो हि सर्वे लोका भ्रमन्त्येवेति विज्ञेयम्। (आयं गौः०) आयं गौः पृथिवीगोलः सूर्य्यश्चन्द्रोऽन्यो लोको वा पृश्निमन्तरिक्षमाक्रमीदाक्रमणं कुर्वन् सन् गच्छतीति तथाऽन्येपि। तत्र पृथिवीमातरं समुद्रजलमसदत् समुद्रजलं प्राप्ता सती। तथा (स्वः) सूर्य्यं पितरमग्निमयं च। पुरःपूर्वं पूर्वं प्रयन्सन् सूर्य्यस्य परितो याति। एवमेव सूर्य्यो वायुं पितरमाकाशं मातरं च। तथा चन्द्रोऽग्निं पितरमपो मातरं प्रति चेति योजनीयम्। अत्र प्रमाणानि–"गौः ग्मा ज्मेत्याद्येकाविंशतिषु पृथिवीनामसु गौरिति पठितं यास्ककृते निघण्टौ। तथाच। स्वः। पृश्निः। नाकइति षट्सु साधारणनामसु पृश्निरित्यन्तरिक्षस्य नामोक्तम्।" निरुक्ते। "गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरङ्गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति।" निरु० अ० २ खं ५ ॥ "गौरादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षेऽथ द्यौर्यत् पृथिव्या अधिदूरङ्गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छन्ति।" निरु० अ० २ खं० १४ ॥ "सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति सोपि गौरुच्यते।" निरु० अ० २ खं० ९। "स्वरादित्यो भवति।" निरु० अ० २ खं० १४। गच्छति प्रतिक्षणं भ्रमति या सा गौः पृथिवी। अद्भ्यः पृथिवीति तैत्तिरीयोपनिषदि। यस्माद्या जायते सोऽर्थस्तस्य मातापितृवद् भवति। तथा स्वःशब्देनादित्यस्य ग्रहणात् पितुर्विशेषणत्वादादित्योऽस्याः पितृवदिति निश्चीयते। यद्

दूरङ्गता दूरं दूरं सूर्याद्गच्छतीति विज्ञेयम् । एवमेव सर्वे लोकाः स्वस्य स्वस्य कक्षायां वाय्वात्मनेश्वरसत्तया च धारिताः सन्तो भ्रमन्तीति सिद्धान्तो बोध्यः ॥

या गौर्वर्त्तनिं पर्येति निष्कृतं पयो दुहाना व्रतनीरवारतः । सा प्रब्रुवाणा वरुणाय दाशुषे देवेभ्यो दाशद्धविषा विवस्वते ॥ २ ॥ ऋ० अ० ८ अ० २ व० १० मं० १॥

भाष्यम् ॥

(या गौर्वर्त्तनिं०) या पूर्वोक्ता गौर्वर्त्तनिं स्वकीयमार्गं (अवारतः) निरन्तरं भ्रमती सती पर्येति । विवस्वतेऽर्थात्सूर्यस्य* परितः सर्वतः स्वस्वमार्गं गच्छति । कथंभूतं मार्गं तत्तद्गमनार्थमीश्वरेण (निष्कृतम्) निष्पादितम् । (पयो दुहाना०) अवारतो निरन्तरं पयोदुहानाऽनेकरसफलादिभिः प्राणिनः प्रपूरयती । तथा व्रतनी व्रतं स्वकीयभ्रमणादिसत्यनियमं प्रापयन्ती (साप्र०) दाशुषे दानकर्त्रे वरुणाय श्रेष्ठकर्मकारिणे देवेभ्यो विद्वद्भ्यश्च हविषा हविर्दानेन सर्वाणि सुखानि दाशत् ददाति किं कुर्वती प्रब्रुवाणा सर्वप्राणिनां व्यक्तवाण्या हेतुभूता सतीयं वर्त्तत इति ॥ २ ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनुद्यावापृथिवी आततन्थ । तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ३ ॥ ऋ० अ० ६ अ० ४ व० १३ मं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभिप्रा०-(त्वं सोम०) अस्मिन्मन्त्रे चन्द्रलोकः पृथिवी-

* सुपांसुलगिति सूत्रेण विवस्वत इति षष्ठ्येकवचने ...

मनुभ्रमतीत्ययं विशेषोस्ति । अयं सोमश्चन्द्रलोकः पितृभिः पितृवत्पालकैर्गुणैः सह संविदानः सम्यक् ज्ञातःसन् भूमिमनुभ्रमति । कदाचित्सूर्यपृथिव्योर्मध्येपि भ्रमन्सन्नागच्छतीत्यर्थः अस्यार्थं भाष्यकरणसमये स्पष्टतया वक्ष्यामि । तथा द्यावापृथिवी एजेते इति मन्त्रवर्णार्था द्यौः सूर्य्यः पृथिवी च भ्रमतश्चलत इत्यर्थः । अर्थात्स्वस्यां स्वस्यां कक्षायां सर्वे लोका भ्रमन्तीति सिद्धम् ॥

इति पृथिव्यादिलोकभ्रमणविषयः संक्षेपतः ॥

अथाकर्षणानुकर्षणविषयः ॥

यदा ते हर्य्यता हरी वा वृधा ते दिवे दिवे । आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ १ ॥ ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ मं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभिप्रा०-(यदा ते०) सूर्य्येण सह सर्वेषां लोकानामाकर्षणमस्तीश्वरेण सह सूर्य्यादिलोकानां चेति । हे इन्द्रेश्वर वा वायो! सूर्य्य यदा यस्मिन्काले ते हरी आकर्षणप्रकाशनहरणशीलौ बलपराक्रमगुणावश्वौ किरणौ वा हर्य्यता हर्य्यतौ प्रकाशवन्तावत्यन्तं वर्धमानौ भवतस्ताभ्यां (आदित्) तदनन्तरं (दिवे दिवे) प्रतिदिनं प्रतिक्षणं च ते तव गुणाः प्रकाशाकर्षणादयो (विश्वा) विश्वानि सर्वाणि भुवनानि सर्वान् लोकानाकर्षणेन येमिरे नियमेन धारयन्ति । अतःकारणात्सर्वे लोकाः स्वां स्वां कक्षां विहायेतस्ततो नैव विचलन्तीति ॥ १ ॥

यदा ते मारुतीर्विशस्तुभ्यमिन्द्र नियेमिरे । आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ २ ॥ ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ मं० ४ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभिप्रा०-(यदा ते मारुती०) अत्रापि पूर्वमन्त्रवदाकर्षणविद्यास्तीति । हे पूर्वोक्तेन्द्र! यदा ते तव मारुतीर्मारुत्यो मरणधर्माणो मरुत्प्रधाना वा विशः प्रजास्तुभ्यं येमिरे तवाकर्षणधारणनियमं प्राप्नुवन्ति तदैव सर्वाणि विश्वानि भुवनानि स्थितिं लभन्ते । तथा तवैव गुणैर्नियेमिरे । आकर्षणनियमं प्राप्तवन्ति सन्ति । अतएव सर्वाणि भुवनानि यथाकक्षं भ्रमन्ति वसन्ति च ॥ २ ॥

यदा सूर्य्यमुमुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः । आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३ ॥ ऋ० अ० ६ अ० १ व० ६ मं० ५ ॥

भाष्यम् ॥

(यदा सूर्य०) अत्रापि पूर्ववदभिप्रायः । हे परमेश्वरामुं सूर्य्यं भवान् रचितवानस्ति । यद्दिवि द्योतनात्मके त्वयि शुक्रमनन्तं सामर्थ्यं ज्योतिः प्रकाशमयं वर्त्तते । तेन त्वं सूर्य्यादिलोकान्धारयो धारितवानसि (आदित्ते) तदनन्तरं (विश्वा) विश्वानि सर्वाणि भुवनानि सूर्य्यादयो लोका अपि (येमिरे) तदाकर्षणनियमेनैव स्थिराणि सन्ति । अर्थाद्यथा सूर्य्यस्याकर्षणेन पृथिव्यादयो लोकास्तिष्ठन्ति । तथा परमेश्वरस्याकर्षणेनैव सूर्य्यादयः सर्वे लोका नियमेन सह वर्त्तन्त इति ॥ ३ ॥

व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः । विचर्मणीव धिषणे अवर्त्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ४ ॥ ऋ० अ० ४ अ० ५ व० १० मं० २ ॥

भाष्यम् ॥

(व्यस्तभ्नाद्रोदसी०) परमेश्वरसूर्य्यलोकौ सर्वाल्लोकानाकर्षणप्रकाशाभ्यां धारयत इति । हे परमेश्वर ! तव सामर्थ्येनैव वैश्वानरः पूर्वोक्तः सूर्य्यादिलोको रोदसी द्यावापृथिव्यौ भूमिप्रकाशौ व्यस्तभ्नात्स्तम्भितवानस्ति । अतो भवान् मित्र इव सर्वेषां लोकानां व्यवस्थापकोऽस्ति । अद्भुत आश्चर्य्यस्वरूपः स सवितादिलोको ज्योतिषा तमोऽन्तरकृणोत्तिरोहितं निवारितं तमः करोति । वावत्तथैव धिषणे धारणकर्त्र्यौ द्यावापृथिव्यौ धारणाकर्षणेन व्यवर्त्तयत् । द्विविधतयैतयोर्वर्त्तमानं कारयति कस्मिन्निव चर्मण्याकर्षितानि लोमानीव । यथा त्वचि लोमानि स्थितान्याकर्षितानि भवन्ति । तथैव सूर्य्यादिबलाकर्षणेन सर्वे लोकाः स्थापिताः सन्तीति विज्ञेयम् । अतः किमागतं वृष्ण्यं वीर्य्यवद्विश्वं सर्वं जगच्च सूर्य्यादिलोको धारयति सूर्य्यादेर्धारणमीश्वरः करोतीति ॥ ४ ॥

आ॒कृ॒ष्णेन॒ रज॑सा॒ वर्त्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च । हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒न दे॒वो या॑ति॒ भुव॑नानि॒ पश्य॑न् ॥ १ ॥ य० अ० ३३ मं० ४३ ॥

भाष्यम् ॥

अत्राकर्षणविद्यास्तीति । (आकृष्णेन०) सविता परमात्मा सूर्य्यलोको वा रजसा सर्वैर्लोकैः सहाकृष्णेनाकर्षणगुणेन सह वर्त्तमानोऽस्ति । कथंभूतेन गुणेन हिरण्ययेन ज्योतिर्मयेन । पुनः कथंभूतेन रमणानन्दादिव्यवहारसाधकज्ञानतेजोरूपेण रथेन किं कुर्वन् सन्मर्त्यं मनुष्यलोकममृतं सत्यविज्ञानं किरणसमूहं वा स्वस्वकक्षायां निवेशयन्व्यवस्थापयन्सन् । तथा च मर्त्यं पृथिव्यात्मकं लोकं प्रत्यमृतं मोक्षमोषध्यात्मकं वृष्ट्यादिकं रसं च प्रवेशयन्सन्सूर्य्यो वर्त्तमानोऽस्ति । स च सूर्य्यो देवो द्योतनात्मको भुवनानि सर्वान् लोकान्धारयति । तथा पश्यन्दर्शयन्सन् रूपादिकं विभ-

कं याति प्रापयतीत्यर्थः। अस्मात्पूर्वमंत्राद् द्युभिरक्तुभिरिति पदानुवर्त्तनात्सूर्य्यो द्युभिः सर्वैर्दिवसैरक्तुभिः सर्वाभीरात्रिभिश्चार्थात्सर्वांल्लोकान्प्रतिक्षणमाकर्षतीति गम्यते। एवं सर्वेषु लोकेष्वात्मिका स्वा स्वाप्याकर्षणशक्तिरस्त्येव। तथानन्ताकर्षणशक्तिस्तु खलु परमेश्वरेऽस्तीति मन्तव्यम्। रजोलोकानां नामास्ति। अत्राहुर्निरुक्तकारा यास्काचार्याः-"लोका रजांस्युच्यन्ते।" निरु० अ० ४ खं० १९ "रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतेर्वा स्याद्विपरीतस्य रममाणोऽस्मिँस्तिष्ठतीति वा रयतेर्वा रसतेर्वा"। निरु० अ० ९ खं० ११॥ "विश्वानरस्यादित्यस्य।" निरु० अ० १२ खं० २१॥ अतो रथशब्देन रमणानन्दकरं ज्ञानं तेजो गृह्यते। इत्यादयो मन्त्रा वेदेषु धारणाकर्षणविधायका बहवः सन्तीति बोध्यम्॥ १॥

इति धारणाकर्षणविद्याविषयः संक्षेपतः॥

अथ प्रकाश्यप्रकाशकविषयः संक्षेपतः॥

सूर्य्येण चन्द्रादयः प्रकाशिता भवन्तीत्यत्र विषये विचारः॥

सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्य्येणोत्तभिता द्यौः। ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधिश्रितः॥ १॥ सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही। अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः॥ २॥ अथर्व० कां० १४ अनु० १ मं० १। २॥ कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः। किᳬ स्विद्धिमस्य भेषजं किं वा वपनं महत्॥ ३॥ सूर्य्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः॥ अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत्॥ ४॥ य० २३ मं० ९। १०॥

भाष्यम् ॥

एषामभि०-(सत्येनो०) अत्र चन्द्रपृथिव्यादिलोकानां सूर्य्यः प्रकाशकोऽस्तीति। इयं भूमिः सत्येन नित्यस्वरूपेण ब्रह्मणोत्तभितो-र्ध्वमाकाशमध्ये धारितास्ति वायुना सूर्य्येण च। (सूर्य्येण०) तथा द्यौः सर्वः प्रकाशः सूर्य्येणोत्तभितो धारितः (ऋतेन०) कालेन सूर्य्येण वायुना वाऽऽदित्या द्वादशमासाः किरणास्त्रसरेणवो बलवन्तः सन्तो वा तिष्ठन्ति (दिवि सोमो अधिश्रितः) एवं दिवि द्योतनात्मके सूर्य्यप्रकाशे सोमश्चन्द्रमा अधिश्रित आश्रितः सन्प्रकाशितो भवति अर्थाच्चन्द्रलोकादिषु स्वकीयः प्रकाशो नास्ति, सर्वे चन्द्राद्यो लोकाः सूर्य्यप्रकाशेनैव प्रकाशिता भवन्तीति वेद्यम् ॥ १ ॥ (सोमेनादित्या०) सोमेन चन्द्रलोकेन सहादित्याः किरणाः संयुज्य ततो निवृत्य च भूमिं प्राप्य बलिनो बलं कर्त्तुं शीला भवन्ति तेषां बलप्रापकशीलत्वात्। तद्यथा—यावन्तोऽन्तरिक्षदेशे सूर्य्यप्रकाशस्यावरणं पृथिवी करोति तावति देशेऽधिकं शीतलत्वं भवति। तत्र सूर्य्यकिरणपतनाभावात्तदभावे चोष्णत्वाभावात्ते बलकारिणो बलवन्तो भवन्ति। सोमेन चन्द्रमसः प्रकाशेन सोमाद्योषध्यादिना च पृथिवी मही बलवती पुष्टा भवति। अथो इत्यनन्तरमेषां नक्षत्राणामुपस्थे समीपे चन्द्रमा आहितः स्थापितः सन्वर्त्तत इति विज्ञेयम् ॥ २ ॥ (कः स्वि०) को ह्येकाकी ब्रह्माण्डे चरति? कोऽत्र स्वेनैव स्वयं प्रकाशितः सन् भवतीति? कः पुनः प्रकाशितो जायते? हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधं किमस्ति? तथा बीजारोपणार्थं महत् क्षेत्रमिव किमत्र भवतीति प्रश्नाश्चत्वारः ॥ ३ ॥ एषां क्रमेणोत्तराणि—(सूर्य्य एकाकी०) अस्मिन्संसारे सूर्य्य एकाकी चरति स्वयंप्रकाशमानः सन्नन्यान्सर्वान् लोकान् प्रकाशयति तस्यैव प्रकाशेन चन्द्रमा पुनः प्रकाशितो जायते नहि चन्द्रमसि स्वतः प्रकाशः कश्चिदस्तीति। अग्निर्हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधमस्तीति। भूमिर्महदावपनं बीजारोपणादेरधिकरणं क्षेत्रं चेति वेदेष्वेतद्विषयप्रतिपादका एवंभूता मन्त्रा बहवः सन्ति ॥ ४ ॥ इति प्रकाश्यप्रकाशकविषयः ॥

अथ गणितविद्याविषयः ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च म एकादश च म एकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च म एकविꣳशतिश्च म एकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च म एकत्रिꣳशच्च म एकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विꣳशतिश्च मे विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मेऽष्टाविꣳशतिश्च मेऽष्टाविꣳशतिश्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मेऽष्टाचत्वारिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥ य० अ० १८ मं० २४ । २५ ॥

भाष्यम् ॥

अनयोर्मन्त्रयोर्मध्ये सङ्ख्याऽङ्कबीजरेखागणितविद्या प्रकाशित-

मिति (एका०) एकार्थस्य या वाचिका संख्यास्ति (१) सैकेन युक्ता द्वौ भवतः (२) यत्र द्वावेकेन युक्तौ सा त्रित्ववाचिका (३) ॥ १ ॥ द्वाभ्यां द्वौ युक्तौ चत्वारः (४) एवं तिसृभिस्त्रित्वसंख्यायुक्ता षट् (६) एवमेव चतश्रश्च मे पञ्च च मे इत्यादिषु परस्परं संयोगादि-क्रियया ऽनेकविधाङ्कैर्गणितविद्या सिध्यति । अन्यत्खल्वत्रानेकचका-राणां पाठान्मनुष्यैरनेकविधा गणितविद्याः सन्तीति वेद्यम । सेयं गणितविद्या वेदांगे ज्योतिश्शास्त्रे प्रसिद्धास्त्यतो नात्र लिख्यते । परंत्वीदृशा मन्त्रा ज्योतिश्शास्त्रस्थगणितविद्याया मूलमिति विज्ञा-यते इयमङ्कसंख्या निश्चितेषु संख्यातपदार्थेषु प्रवर्त्तते येचाज्ञातसं-ख्याः पदार्थास्तेषां विज्ञानार्थं बीजगणितं प्रवर्त्तते । तदपि विधान-मेका चेति । अ—कं इत्यादिसंकेतेनैतन्मंत्रादिभ्यो बीजगणितं निः-सरतीत्यवधेयम ॥ २ ॥

"अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ नि होता सत्सि बर्हिषि ॥१॥ सा० छं० । प्रा० १ । खं० १॥

यथैका क्रिया द्व्यर्थकरी प्रसिद्धेतिन्यायेन स्वरसंकेताङ्कैर्बीज-गणितमपिसाध्यत इति बोध्यम् एवं गणितविद्याया रेखागणितं तृतीयो भागः सोप्यत्रोच्यते ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयꣳ सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३ ॥ य० अ० २३ मं० ६२ ॥ का-सीत्प्रमा प्रतिमा किं निदानमाज्यं किमासीत् परि-धिः क आसीत् । छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थं यद्दे-वा देवमयजन्त विश्वे ॥ ४ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ७ व० १८ मं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

(इयं वेदिः०) अत्रानयो मन्त्रयो रेखागणितं प्रकाश्यत इति। इयं या वेदिस्त्रिकोणा चतुरस्रा सेनाकारा वर्त्तुलाकारादियुक्ता क्रियतेऽस्या वेदेराकृत्या रेखागणितोपदेशलक्षणं विज्ञायते। एवं पृथिव्याः परोऽन्तो यो भागोऽर्थात्सर्वतः सूत्रवेष्टनवदस्ति स परिधिरित्युच्यते। यश्चायं यज्ञो हि संगमनीयो रेखागणिते मध्यो व्यासाख्यो मध्यरेखाख्यश्च सोऽयं भुवनस्य भूगोलस्य ब्रह्माण्डस्य वा नाभिरस्ति। (अयꣳ सो) सोमलोकोऽप्येवमेव परिध्यादियुक्तोऽस्ति (वृष्णो अश्व०) वृष्टिकर्त्तुः सूर्यस्याग्नेर्वायोर्वा वेगहेतोरपि परिध्यादिकं तथैवास्ति। (रेतः) तेषां वीर्यमोषधिरूपेण सामर्थ्यार्थं विस्तृतमप्यस्तीति वेद्यम्। (ब्रह्मायं वा०) यद् ब्रह्मास्ति तद्वाण्याः (परमं व्योम) अर्थात्परिधिरूपेणान्तर्बहिः स्थितमस्ति ॥ ३ ॥ (कासीत् प्रमा) यथार्थज्ञानं यथार्थज्ञानवान् तत्साधिका बुद्धिः कासीत् सर्वस्येति शेषः? एवम् (प्रतिमा) प्रतिमीयतेऽनया सा प्रतिमा यया परिमाणं क्रियते सा कासीत्? एवमेवास्य (निदानम्) कारणं किमस्ति? (आज्यम्) ज्ञातव्यं घृतवत्सारभूतं चास्मिन् जगति किमासीत्? सर्वदुःखनिवारकमानन्देन स्निग्धं सारभूतं च (परिधिः क०) तथास्य सर्वस्य विश्वस्य पृष्ठावरणं (क आसीत्?) गोलस्य पदार्थस्योपरि सर्वतः सूत्रवेष्टनं कृत्वा यावती रेखा लभ्यते स परिधिरित्युच्यते। (छन्दः०) स्वच्छन्दं स्वतन्त्रं वस्तु (किमासीत् ?) (प्रउगं) अहोक्थं स्तोतव्यं (किमासीत् ?) इति प्रश्नाः, एषामुत्तराणि—(यद्देवा दे०)यत् यं देवं परमेश्वरं विश्वे देवाः सर्वे विद्वांसः (अयजन्त) समपूजयन्त पूजयन्ति पूजयिष्यन्ति च स एव सर्वस्य (प्रमा) यथार्थतया ज्ञातास्ति (प्रतिमा) परिमाणकर्त्ता। एवमेवाग्रेऽपि पूर्वोक्तोऽर्थो योजनीयः अत्रापि परिधिशब्देन रेखागणितोपदेशलक्षणं विज्ञायते। सेयं विद्या ज्योतिश्शास्त्रे विस्तरश उक्तास्ति। एवमेतद्विषयप्रतिपादका अपि वेदेषु बहवो मन्त्राः सन्ति॥ इति संक्षेपतो गणितविद्याविषयः।

———

अथेश्वरस्तुतिप्रार्थनायाचनासमर्पणोपासनाविद्याविषयः ।

स्तुतिविषयस्तु यो भूतं चेत्यारभ्योक्तो वक्ष्यते च । अथेदानीं प्रार्थनाविषय उच्यते ।

तेजो॑ऽसि॒ तेजो॒ मयि॑ धेहि वी॒र्य॑मसि वी॒र्य॑ं मयि॑ धेहि॒ बल॑मसि॒ बल॒ं मयि॑ धेहि । ओजो॒ऽस्योजो॒ मयि॑ धेहि म॒न्युर॑सि म॒न्युं मयि॑ धेहि॒ । सहो॑ऽसि॒ सहो॒ मयि॑ धेहि ॥ १ ॥ य० अ० १९ मं० ९ ॥ मयी॒दमिन्द्र॑ इन्द्रि॒यं द॑धात्व॒स्मान् रायो॑ म॒घवा॑नः सचन्ताम् । अ॒स्माकं॑ सन्त्वा॒शिषः॑ स॒त्या नः॑ सन्त्वा॒शिषः॑ ॥ २ ॥ य० अ० २ मं० १० । यां मे॒धां दे॑वग॒णाः पि॒तर॑श्चोपा॒स॑ते । तया॒ माम॒द्य मे॒धयाग्ने॑ मे॒धावि॑नं कुरु॒ स्वाहा॑ ॥ ३ ॥ य० अ० ३२ मं० १४ ॥

भाष्यम् ॥

तेजोसीत्यादिमंत्रेषु परमेश्वरस्य स्तुतिप्रार्थनादिविषयाः प्रकाश्यंत इति बोध्यम (तेजोसि०) हे परमेश्वर! त्वं वीर्य्यमस्यनन्तविद्यादिगुणैः प्रकाशमयोसि मय्यप्यसंख्यातं तेजो विज्ञानं धेहि (वीर्यमसि०) हे परमेश्वर! त्वं वीर्य्यमस्यनन्तपराक्रमवानासि कृपया मय्यपि शरीरबुद्धिशौर्य्यस्फूर्त्यादि वीर्य्यं पराक्रमं स्थिरं निधेहि (बलम०) हे महाबलेश्वर! त्वमनन्तबलमसि मय्यप्यनुग्रहत उत्तमं बलं धेहि स्थापय (ओजो०) हे परमेश्वर! त्वमोजोसि मय्यप्योजः सत्यं विद्याबलं धेहि (मन्युरसि०) हे परमेश्वर! त्वं मन्युर्दुष्टान्प्रतिक्रोधकृदसि मय्यपि स्वसत्तया दुष्टान्प्रति मन्युं धेहि (सहोसि०) हे सहनशीलेश्वर! त्वं सहोसि मय्यपि सुखदुःखयुद्धादि-

सहनं धेहि । एवं कृपयैतदादिशुभान्गुणान्मह्यं देहीत्यर्थः ॥१॥ (मयी-दमिन्द्र०) हे इन्द्र परमैश्वर्य्यवन् परमात्मन् ! मयि मदात्मनि श्रोत्रादिकं मनश्च सर्वोत्तमं भवान् दधातु । तथाऽस्मांश्च पोषयतु अर्थात् सर्वोत्तमैः पदार्थैः सह वर्त्तमानानस्मान्सदा कृपया करोतु पालयतु च (अस्मान् रायो०) तथा नोऽस्मभ्यं मघं परमं विज्ञानादिधनं विद्यते यस्मिन् स मघवा भवान् स परमोत्तमं राज्यादिधनमस्मदर्थं दधातु (सचंतां०) सचतां तत्र चास्मान् समवेतान्करोतु। तथा भवन्त उत्तमेषु गुणेषु सचंतां समवेता भवंत्वितीश्वराऽऽज्ञास्ति (अस्माकꣳस०) तथा हे भगवन् ! त्वत्कृपयाऽस्माकं सर्वा आशिष इच्छाः सर्वदा सत्या भवन्तु मा काश्चिदस्माकं चक्रवर्त्तिराज्यानुशासनादय आशिष इच्छा मोघा भवेयुः ॥ २ ॥ (याम्मेधां०) हे अग्ने परमेश्वर ! परमोत्तमया मेधया धारणावत्या बुद्ध्या सह (मा) मां मेधाविनं सर्वदा कुरु का मेधेत्युच्यते (देवगणाः) विद्वत्समूहाः पितरो विज्ञानिनश्च यामुपासते (तया०) तया मेधया (अद्य) वर्त्तमानदिने मां सर्वदा युक्तं कुरु संपादय (स्वाहा) अत्र स्वाहाशब्दार्थे प्रमाणं निरुक्तकारा आहुः–"स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेतिं वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासामेषा भवति ॥" निरु० अ० ८ खं० २०॥ स्वाहा शब्दस्यायमर्थः । (सु आहेति वा) (सु) सुष्ठु कोमलं मधुरं कल्याणकरं प्रियं वचनं सर्वैर्मनुष्यैः सदा वक्तव्यं (स्वावागाहेति वा) या ज्ञानमध्ये स्वकीया वाग्वर्त्तते सा यदाह तदेव वागिन्द्रियेण सर्वदा वाच्यम । (स्वं प्राहेति वा) स्वं स्वकीयपदार्थं प्रत्येव स्वत्वं वाच्यं न परपदार्थं प्रति चेति (स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा) सुष्ठुरीत्या संस्कृत्य २ हविः सदा होतव्यमिति स्वाहाशब्दपर्य्यायार्थाः ॥ ३ ॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे । युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ ४ ॥ ऋ० अ० १ । अ० ३ । व० १८ मं० २ ॥ इषे पिन्वस्वोर्जे पिन्वस्व ब्रह्मणे पिन्वस्व क्षत्राय पिन्वस्व

द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । धर्मासि सुधर्मा मे न्य-स्मे नृम्णानि धारय ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय ॥५॥ य० अ० ३८। मं० १४॥ यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥ य० अ० ३४ मं० ॥ १ ॥ वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीति-श्च मे क्रतुश्च मे० ॥

भाष्यम् ॥

(स्थिरा वः०) ईश्वरो जीवेभ्य आशीर्ददातीति विज्ञेयम् । हे मनुष्या वो युष्माकं (आयुधा) आयुधान्याग्नेयास्त्रादीनि शत-घ्नीभुशुण्डीधनुर्बाणास्यादीनि शस्त्राणि च (स्थिरा) मदनुग्रहेण स्थिराणि सन्तु । (पराणुदे) दुष्टानां शत्रूणां पराजयाय युष्माकं वि-जयाय च सन्तु । यथा (वीळू) अत्यन्तदृढानि प्रशंसितानि च । (उत) एवं शत्रुसेनाया अपि (प्रतिष्कभे) प्रतिष्टम्भनाय पराङ्मुखतया प-राजयकरणाय च सन्तु ॥ तथा (युष्माकमस्तु तविषी०) युष्माकं तविषी सेनाऽत्यन्तप्रशंसनीयाबलं चास्तु येन युष्माकं चक्रवर्त्ति राज्यं स्थिरं स्याद्दुष्टकर्मकारिणां युष्मद्विरोधिनां शत्रूणां पराजयश्च सदा भवेत् (मा मर्त्यस्य मा०) परंत्वयमाशीर्वादः सत्यकर्मानुष्ठानिभ्यो हि द-दामि । किन्तु मायिनोऽन्यायकारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य च कदा-चिन्मास्तु । अर्थान्नैव दुष्टकर्मकारिभ्यो मनुष्येभ्योऽहमाशीर्वादं कदाचिद्ददामीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ (इषे पिन्वस्व०) हे भगवन् ! इषे उत्तमेच्छायै परमोत्कृष्टायान्नाय चास्मान् त्वं पिन्वस्व स्वतंत्रतया सदैव पुष्टिमतः प्रसन्नान् कुरु (ऊर्जे०) वेदविद्याविज्ञानग्रहणाय परमप्रयत्नकारिणो ब्राह्मणवर्णयोग्यान् कृत्वा सदा पिन्वस्व दृढो-त्साहयुक्तानस्मान् कुरु (क्षत्रा:) क्षत्राय साम्राज्याय पिन्वस्व परम-वीरतः क्षत्रियस्वभावयुक्तान् चक्रवर्त्तिराज्यसहितानस्मान् कुरु

(द्यावापृ०) एवं यथा द्यावापृथिवीभ्यां सूर्य्याग्निभूम्यादिभ्यः पदार्थेभ्यः सर्वजगते प्रकाशोपकारौ भवतः तथैव कलाकौशलयानचालनादिविद्यां गृहीत्वा सर्वमनुष्योपकारं वयं कुर्मः, एतदर्थमस्मान् पिन्वस्वोत्तमप्रयत्नवतः कुरु । (धर्मासि०) हे सुधर्म परमेश्वर! त्वं धर्मासि न्यायकार्यसि अस्मानपि न्यायधर्मयुक्तान् कुरु । (अमेनि०) हे सर्वहितकारकेश्वर! यथा त्वममेनिर्निर्वैरोसि तथाऽस्मानपि सर्वमित्रान्निर्वैरान् कुरु । तथा (अस्मे) अस्मदर्थे (नृम्णानि) कृपया सुराज्यसुनियमसुरत्नादीनि धारय । एवमेवास्माकं (ब्रह्म०) वेदविद्यां ब्राह्मणवर्णं च धारय (क्षत्रं०) राज्यं क्षत्रियवर्णं च धारय (विशम्०) वैश्यवर्णं प्रजां च धारय। अर्थात्सर्वोत्तमान् गुणानस्मिन्निष्ठान् कुर्विति प्रार्थ्यते याच्यते च भवान् तस्मात् सर्वामस्मदिच्छां सम्पूर्णां संपादयेति ॥ ५ ॥ (यज्जाग्रतोदू०) यन् मनो जाग्रतो मनुष्यस्य दूरमुदैति सर्वेषामिन्द्रियाणामुपरि वर्त्तमानत्वादधिष्ठातृत्वेन व्याप्नोति (दैवम्) तेनैव ज्ञानादिदिव्यगुणयुक्तं (तदु०) तत् उ इति वितर्के सुप्तस्य पुरुषस्य (तथैव) तेनैव प्रकारेण स्वप्ने दिव्यपदार्थद्रष्टृ (एति) प्राप्नोति, एवं सुषुप्तौ च दिव्यानन्दयुक्ततां चैति । तथा (दूरंगमम्) अर्थाद्दूरगमनशीलमस्ति (ज्योतिषां ज्योति०) ज्योतिषामिन्द्रियाणां सूर्यादिनां च ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं(एकम्)असहायं यन्मनोस्ति। हे ईश्वर भवत्कृपया (तन्मे०) तन् मे मम मनो मननशीलं सत् शिवसंकल्पं कल्याणेष्टधर्मशुभगुणप्रियमस्तु ॥ ६ ॥ एवमेव वाजश्च म इत्यष्टादशाध्यायस्थैर्मन्त्रैः सर्वस्वसमर्पणं परमेश्वराय कर्त्तव्यमिति वेदे विहितम् । अतः परमोत्तमपदार्थं मोक्षमारभ्यान्नपानादिपर्य्यन्तमीश्वराद्याचितव्यमिति सिद्धम् ॥

आयुर्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ चक्षु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ꣳश्रोत्रं॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ वाग्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ मनो॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम॒ात्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पतां ब्र॒ह्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ ज्योति॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ꣳस्व॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां पृ॒ष्ठं

यज्ञेनं कल्पतां यज्ञो यज्ञेनं कल्पताम्। स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथंतरंच। स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः प्रजा अंभूम वेट् स्वाहा ॥ ॥ ७ ॥ य० अ० १८ मं० २९ ॥

भाष्यम् ॥

(आयुर्यज्ञेन०) "यज्ञो वै विष्णुः।" श० १।२।१३। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं जगत् स विष्णुरीश्वरः हे मनुष्यास्तेन ! यज्ञेनेश्वरप्राप्त्यर्थं सर्वं स्वकीयमायुः कल्पतामिति। यदस्मदीयमायुरस्ति तदीश्वरेण कल्पतां परमेश्वराय समर्पितं भवतु। एवमेव (प्राणः) (चक्षुः) (वाक्) वाणी (मनः) मननं ज्ञानं (आत्मा) (जीवः) (ब्रह्मा) चतुर्वेदज्ञाता यज्ञानुष्ठानकर्त्ता (ज्योतिः) सूर्य्यादिप्रकाशः (धर्मः) न्यायः (स्वः) (सुखं) (पृष्ठं) भूम्याद्यधिकरणं (यज्ञो०) अश्वमेधादिः शिल्पक्रियामयो वा (स्तोमः) स्तुतिसमूहः (यजुः) यजुर्वेदाध्ययनम् (ऋक्) ऋग्वेदाध्ययनम् (साम) सामवेदाध्ययनम्, चकारादथर्ववेदाध्ययनं च (बृहच्च रथन्तरं च) महत्क्रियासिद्धिफलभोगः शिल्पविद्याजन्यं वस्तु चास्मदीयमेतत्सर्वं परमेश्वराय समर्पितमस्तु येन वयं कृतज्ञाः स्याम। एवं कृते परमकारुणिकः परमेश्वरः सर्वोत्तमं सुखमस्मभ्यं दद्यात् येन वयं (स्वर्देवा०) सुखे प्रकाशिताः (अमृता) परमानन्दमोक्षं (अगन्म) सर्वदा प्राप्ता भवेम तथा (प्रजापते प्र०) वयं परमेश्वरस्यैव प्रजा (अभूम) अर्थात्परमेश्वरं विहायान्यमनुष्यं राजानं नैव कदाचिन्मन्यामह इति। एवं जाते (वेट् स्वाहा०) सदा वयं सत्यं वदामो भवदाज्ञाकरणे परमप्रयत्नत उत्साहवन्तोऽभूम भवेम मा कदाचिद्भवदाज्ञाविरोधिनो वयमभूम किन्तु भवत्सेवायां सदैव पुत्रवद्वर्त्तेमहि ॥ ७ ॥

अथोपासनाविषयः संक्षेपतः ॥

युञ्जते मनं उत युंञ्जते धियो विप्रा विप्रंस्य बृहतो

विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥ ऋ० अ० ४ अ० ४ व० २४ मं० १ ॥ युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम्। अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥२॥ युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या ॥३॥ युक्त्वाय सविता देवान्त्स्वर्यतो धिया दिवम्। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ४ ॥ युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः। शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥५॥ य० अ० ११ मं० १।२।३।४।५॥

भाष्यम् ॥

अस्याभि०-(युञ्जते०) अत्र जीवेन सदा परमेश्वरस्यैवोपासना कर्त्तव्येति विधीयते (विप्राः) ईश्वरोपासका मेधाविनः (होत्राः) योगिनो मनुष्याः (विप्रस्य०) सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य मध्ये (मनः) (युञ्जते) युक्तं कुर्वंति (उत) अपि धिया बुद्धिवृत्तिस्तस्यैव मध्ये युंजते। कथंभूतः स परमेश्वरः सर्वमिदं जगत् यः (विदधे) विदधे तथा(वयुनानि०)सर्वेषां जीवानां शुभाशुभानि यानि प्रज्ञानानि प्रजाश्च तानि यो वेद स वयुनावित् (एकः) स एकोऽद्वितीयोऽस्ति (इत्) सर्वत्र व्याप्तो ज्ञानस्वरूपश्च नास्मात्परं उत्तमः कश्चित् पदार्थो वर्त्तत इति। तस्य (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वजगदुत्पादकस्येश्वरस्य सर्वैर्मनुष्यैः (परिष्टुतिः) परितः सर्वतः स्तुतिः कार्य्या कथंभूता स्तुतिः (मही) महतीत्यर्थ एवं कृते सति जीवाः परमेश्वरमुपगच्छन्तीति ॥ १ ॥ (युंजानो

योगं कुर्वाणः सन् (तत्त्वाय) ब्रह्मादितत्त्वज्ञानाय प्रथमं मनो युञ्जानः सन् योऽस्ति तस्य धियं (सविता) कृपया परमेश्वरः स्वस्मिन्नुपयुङ्क्ते (अग्नेर्ज्योतिः) यतोऽग्नेरीश्वरस्य (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूपं (निचाय्य) यथावत् निश्चित्य (अध्याभरत्) स योगी स्वात्मनि परमात्मानं धारितवान् भवेत्, इदमेव पृथिव्या मध्ये योगिन उपासकस्य लक्षणमिति वेदितव्यम् ॥ २ ॥ सर्वे मनुष्या एवमिच्छेयुः–(स्वर्ग्याय०) मोक्षसुखाय (शक्त्या) योगबलोन्नत्या (देवस्य) स्वप्रकाशस्यानन्दप्रदस्य (सवितुः) सर्वान्तर्यामिनः परमेश्वरस्य (सवे) अनन्तैश्वर्य्ये (युक्तेन मनसा०) योगयुक्तेन शुद्धान्तःकरणेन वयं सदोपयुञ्जीमहीति ॥३॥ एवं योगाभ्यासेन कृतेन (स्वर्यतः) शुद्धभावप्रेम्णा (देवान्) उपासकान् योगिनः (सविता) अन्तर्यामीश्वरः कृपया (युक्त्वाय०) तदात्मसु प्रकाशकरणेन सम्यग् युक्त्वा (धिया) स्वकृपाधारवृत्त्या (बृहज्ज्योतिः) अनन्तप्रकाशं (दिवं) दिव्यं स्वस्वरूपम् (प्रसुवाति) प्रकाशयति तथा (करिष्यतः) सत्यभक्तिं करिष्यमाणानुपासकान् योगिनः (सविता) परमकारुणिकान्तर्यामीश्वरो मोक्षदानेन सदानन्दयतीति ॥ ४ ॥ उपासनाप्रदोपासनाग्रहीतारौ प्रति परमेश्वरः प्रति जानीते (ब्रह्म पूर्व्यम्) यदा तौ पुरातनं सनातनं ब्रह्म (नमोभिः) स्थिरेणात्मना सत्यभावेन नमस्कारैरुपासाते तदा तद्ब्रह्म ताभ्यामाशीर्ददाति (श्लोकः) सत्यकीर्त्तिः (वां) (वि) (एतु) व्येतु व्याप्नोतु कस्य केव (सूरेः) परमविदुषः (पथ्येव) धर्ममार्ग इव (ये) एवं य उपासकाः (अमृतस्य) मोक्षस्वरूपस्य नित्यस्य परमेश्वरस्य (पुत्राः) तदाज्ञानुष्ठातारस्तत्सेवकाः सन्ति त एव (दिव्यानि) प्रकाशस्वरूपाणि विद्योपासनायुक्तानि कर्माणि तथा दिव्यानि (धामानि) सुखस्वरूपाणि जन्मानि सुखयुक्तानि स्थानानि वा (आतस्थुः) आ समन्तात् तेषु स्थिरा भवन्ति ते (विश्वे०) सर्वे (वां) उपासनोपदेष्टृपदेश्यौ द्वौ (शृण्वन्तु) प्रख्यातौ जानन्तु । इत्यनेन प्रकारेणोपासनां कुर्वाणौ वां युवां द्वौ प्रतीश्वरोऽहं युजे कृपया समवेतो भवामीति ॥ ५ ॥

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा॑ दे॒वेषु॑ सु॒म्नया॥ ६॥ यु॒नक्त॒ सीरा॒ वि यु॒गा त॑नुध्वं कृ॒ते योनौ॑ वपते॒ह बीज॑म्। गि॒रा च॑ श्रु॒ष्टिः सभ॑रा॒ असन्नो॒ नेदी॑य॒ इत्सृ॒ण्यः॑ प॒क्वमेया॑त्॥ ७॥ य० अ० १२ मं० ६७। ६८॥

भाष्यम्॥

(कवयः) विद्वांसः क्रान्तदर्शनाः क्रान्तप्रज्ञा वा (धीराः) ध्यानवन्तो योगिनः (पृथक्) विभागेन (सीराः) योगाभ्यासोपासनार्थं नाडीर्युञ्जन्ति अर्थात् तासु परमात्मानं ज्ञातुमभ्यस्यन्ति तथा (युगा) युगानि योगयुक्तानि कर्माणि (वितन्वते) विस्तारयन्ति य एवं कुर्वन्ति ते (देवेषु) विद्वत्सु योगिषु (सुम्नया) सुखेनैव स्थित्वा परमानन्दं युञ्जन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ ६॥ हे योगिनो! यूयं योगाभ्यासोपासनेन परमात्मयोगेनानन्दं (युनक्त) तद्युक्ता भवत एवं मोक्षसुखं सदा (वितनुध्वं) विस्तारयत तथा (युगा०) उपासनायुक्तानि कर्माणि (सीराः) प्राणादित्ययुक्ता नाडीश्च युनक्तोपासनाकर्माणि योजयत। एवं (कृते योनौ) अन्तःकरणे शुद्धे कृते परमानन्दयोनौ कारण आत्मनि (वपतेह बीजम्) उपासनाविधानेन योगोपासनाया विज्ञानाख्यं बीजं वपत तथा (गिरा च) वेदवाण्या विद्यया (युनक्त) युङ्क्त युक्ता भवत किञ्च (श्रुष्टिः) क्षिप्रं शीघ्रं योगफलं (नो नेदीयः) नोऽस्मान्नेदीयोतिशयेन निकटं परमेश्वरानुग्रहेण (असत्) अस्तु कथंभूतं फलं (पक्वं) शुद्धानन्दसिद्धं (एयात्) आसमन्तादियात् प्राप्नुयात् (इत्सृण्यः) उपासनायुक्तास्ता योगवृत्तयः सृण्यः सर्वक्लेशहन्त्र्य एव भवन्ति। इदिति निश्चयार्थे। पुनः कथंभूतास्ताः (सभराः) शान्त्यादिगुणपुष्टा एताभिर्वृत्तिभिः परमात्मयोगं वितनुध्वम्॥ ७॥

अत्र प्रमाणम्—"श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति निरु० अ० ६ खं० १२॥ [illegible] भवति भर्त्ता च हंता च। निरु० अ० १३ खं० ५॥

अष्टाविंशानि शिवानि शग्मानि सहयोगं भजन्तु मे । योगं प्रपद्ये क्षेमं च क्षेमं प्रपद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु ॥ ८ ॥ अथर्व० कां० १९ ॥ अनु० १ व० ८ मं० २ ॥ भूयानरात्याः शच्याः पतिस्त्वमिन्द्रासि विभूः प्रभूरिति त्वोपास्महे वयम् ॥ ९ ॥ नमस्ते अस्तु पश्यत पश्य मा पश्यत ॥ १० ॥ अन्नाद्येन यशसा तेजसा ब्राह्मणवर्चसेन ॥ ११ ॥

भाष्यम् ॥

(अष्टाविंशानि०) हे परमेश्वर ! भगवन् ! कृपयाऽष्टाविंशानि (शिवानि०) कल्याणानि कल्याणकारकाणि सन्त्वर्थाद्दशेन्द्रियाणि दश प्राणा मनोबुद्धिचित्ताहंकारविद्यास्वभावशरीरबलं चेति (शग्मानि०) सुखकारकाणि भूत्वा (अहोरात्राभ्यां) दिवसे रात्रौ चोपासनाव्यवहारं योगं (मे) मम (भजन्तु) सेवन्तां तथा भवत्कृपयाऽहं (योगं प्र०) प्राप्य (क्षेमं च) (प्रपद्य) क्षेमं प्राप्य योगं च प्रपद्ये । यतोऽस्माकं सहायकारी भवान् भवेदेतदर्थं सततं नमोस्तु ते ॥ ८ ॥ इमे वक्ष्यमाणाश्च मंत्रा अथर्ववेदस्य सन्तीति बोध्यम् । (इन्द्रा०) हे इन्द्र परमेश्वर ! त्वं (शच्याः) प्रजाया वाण्या कर्मणो वा पतिरसि तथा (भूयान्) सर्वशक्तिमत्वात् सर्वोत्कृष्टत्वादतिशयेन बहुरसि तथा (अरात्याः) शत्रुभूताया वाण्यास्तादृशस्य कर्मणो वा शत्रुरर्थाद्भूयान्निवारकोसि (विभूः) व्यापकः (प्रभूः) समर्थश्चासि (इति) अनेन प्रकारेणैवंभूतं (त्वा) त्वां (वयम्) सदैव (उपास्महे) अर्थात्त्वैवोपासनं कुर्महइति ॥ ९ ॥ अत्र प्रमाणम्—"वाचो नामसु शचीति पठितं । निघं० अ० १ । खं० ११ । तथा कर्मणां नामसु शचीति पठितम् । निघं० अ० २ खं० १ । तथा प्रजानामसु शचीति पठितं, निघं० अ० ३ खं० ९ ।". ईश्वरोऽभिवदति हे मनुष्याः ! यूयमुपासनारीत्या सदैव (मा) मां (पश्यत) सम्यग्

ज्ञात्वा चरत उपासक एवं जानीयाद्वदेच्च हे परमेश्वरानन्तविद्यायु-क्त! (नमस्ते अस्तु) ते तुभ्यमस्माकं सततं नमोस्तु भवतु ॥ १० ॥ (अन्नाद्येन) कस्मै प्रयोजनायान्नादिराज्यैश्वर्य्येण (यशसा) सर्वोत्तमसत्कर्मानुष्ठानोद्भूतसत्यकीर्त्या (तेजसा) निर्दीनतया प्रागल्भ्येण च (ब्राह्मणवर्चसेन) पूर्णविद्यया सह वर्त्तमानानस्मान् हे परमेश्वर! त्वं कृपया सदैव (पश्य), संप्रेक्षस्वैतदर्थं वयं (त्वां) सर्वदोपास्महे ॥ ११ ॥

अम्भो॑ अमो॑ मह॒ः सह॒ इति॒ त्वोपा॑स्महे व॒यम् ॥ १२ ॥ अम्भो॒ अरु॒णं र॑ज॒तं रज॒ः सह॒ इति॒ त्वोपा॑स्महे व॒यम् ॥ १३ ॥ उ॒रुः पृ॒थुः सु॒भूर्भुव॒ इति॒ त्वोपा॑स्महे व॒यम् ॥ १४ ॥ प्रथो॒ वरो॒ व्यचो॒ लो॒क इति॒ त्वोपा॑स्महे व॒यम् ॥ १५ ॥ अथर्व० कां० १३ अनु० ४ मं० ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥

भाष्यम् ॥

(हे ब्रह्मन्) (अम्भः) व्यापकं शान्तस्वरूपं जलवत् प्राणस्यापि प्राणम् । आप्लृ धातोरसुन्प्रत्ययान्तस्यायं प्रयोगः । (अमः) ज्ञानस्वरूपम् (महः) पूज्यं सर्वेभ्यो महत्तरं (सहः) सहनस्वभावं ब्रह्म (त्वा) त्वां ज्ञात्वा (इति) अनेन प्रकारेण (वयं) सततं उपास्महे ॥ १२ ॥ (अम्भः) आदरार्थो द्विरारम्भः अस्यार्थ उक्तः (अरुणम्) प्रकाशस्वरूपम् (रजतम्) रागविषयमानन्दस्वरूपम् (रजः) सर्वलोकैश्वर्य्यसहितम् (सहः) सहनशक्तिप्रदम् (इति त्वोपास्महे वयम) त्वां विहाय नैव कश्चिदन्योर्थः कस्यचिदुपास्योस्तीति ॥ १३ ॥ (उरुः) सर्वशक्तिमान् (पृथुः) अतीव विस्तृतो व्यापकः (सुभूर्भुवः) सुष्ठुतया सर्वेषु पदार्थेषु भवतीति सुभूः अन्तरिक्षवदवकाशरूपत्वाद्भुवः (इति) एवं मत्वा (त्वो०) त्वां ([illegible]पास्महे वयम) ॥ १४ ॥ "बहुनामसु उरुरिति प्रत्यत्तमस्ति

निघण्टु। अ० ३। खं० १।" (प्रथः) सर्वजगत्प्रसारकः (वरः) श्रेष्ठः (व्यचः) विविधतया सर्वं जगज्जानातीति (लोकः) लोकयते सर्वैर्जनैर्लोकयति सर्वान् वा (इति त्वो०) वयमीदृक्स्वरूपं सर्वज्ञं त्वामुपास्महे ॥ १५ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि॥ १६ ॥ ऋ० अ० १ अ० १ व० ११ मं० १॥

भाष्यम् ॥

(युञ्जन्ति) ये योगिनो विद्वांसः (परितस्थुषः) परितः सर्वतः सर्वान् जगत्पदार्थान् मनुष्यान्वा चरन्तं ज्ञातारं सर्वज्ञं (अरुषं) अहिंसकं करुणामयम् [रुषहिंसायाम्] (ब्रध्नं) विद्यायोगाभ्यासप्रेमभरेण सर्वानन्दवर्धकं महान्तं परमेश्वरमात्मना सह युञ्जन्ति (रोचनाः) त आनन्दे प्रकाशिता रुचिमया भूत्वा (दिवि) द्योतनात्मके सर्वप्रकाशके परमेश्वरे (रोचन्ते) परमानन्दयोगेन प्रकाशन्ते ॥ इति प्रथमोऽर्थः ॥ अथ द्वितीयः –(परित०) चरन्तमरुषमग्निमयं ब्रध्नमादित्यं सर्वे लोकाः सर्वे पदार्थाश्च (युञ्जन्ति) तदाकर्षणेन युक्ताः सन्ति। एते सर्वे तस्यैव (दिवि) प्रकाशे (रोचनाः) रुचिकराः सन्तः (रोचन्ते) प्रकाशन्ते। इति द्वितीयोऽर्थः ॥ अथ तृतीयः—य उपासकाः परितस्थुषः सर्वान् पदार्थान् चरन्तमरुषं सर्वमर्मस्थं (ब्रध्नं) सर्वावयववृद्धिकरं प्राणमादित्यं प्राणायामरीत्या (दिवि) द्योतनात्मके परमेश्वरे वर्त्तमानं (रोचनाः) रुचिमन्तः सन्तो युञ्जन्ति युक्तं कुर्वन्ति। अतस्ते तस्मिन् मोक्षानन्दे परमेश्वरे रोचन्ते सदैव प्रकाशन्ते ॥ १६ ॥ अत्र प्रमाणानि—"मनुष्यनामसु तस्थुषः पञ्चजना इति पठितम्, निघं० अ० २ खं० ३॥ महत्, ब्रध्न, महन्नामसु पठितम्, निघं० अ० ३ खं० ३ ॥ तथा युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तमिति। असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥ श० कां० १३ अ० २ ॥ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा, एतत्सर्वं

यन्मूर्त्तं चामूर्त्तं च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः ॥ १ ॥ प्रश्नोपनि० प्रश्न०१ मं० ५ ॥" परमेश्वरान् महान् कश्चिदपि पदार्थो नास्त्येवातः प्रथमेऽर्थे योजनीयम्। तथा शतपथप्रमाणं द्वितीयमर्थं प्रति ॥ एवमेव प्रश्नोपनिषत्प्रमाणं तृतीयमर्थं प्रति च। क्वचिन्निघण्टावश्वस्यापि ब्रध्नारुषौ नाम्नी पठिते। परन्त्वस्मिन् मंत्रे तद्घटना नैव सम्भवति शतपथादिव्याख्यानविरोधात्। मूलार्थविरोधादेकशब्देनाप्यनेकार्थग्रहणाच्च। एवं सति भट्टमोक्षमूलरैर्ऋग्वेदस्येङ्गलण्डभाषया व्याख्याने यदश्वस्य पशोरेव ग्रहणं कृतं तद्भ्रान्तिमूलमेवास्ति। सायणाचार्य्येणास्य मन्त्रस्य व्याख्यायामादित्यग्रहणादेकस्मिन्नंशे तस्य व्याख्यानं सम्यगस्ति। परन्तु न जाने भट्टमोक्षमूलरेणायमर्थ आकाशाद्वा पातालाद् गृहीतः। अतो विज्ञायते स्वकल्पनया लेखनं कृतमिति ज्ञात्वा प्रमाणार्हं नास्तीति ॥

इदानीमुपासना कथं रीत्या कर्त्तव्येति लिख्यते। तत्र शुद्ध एकान्तेऽभीष्टे देशे शुद्धमानसः समाहितो भूत्वा सर्वाणीन्द्रियाणि मनश्चैकाग्रीकृत्य सच्चिदानन्दस्वरूपमन्तर्यामिनं न्यायकारिणं परमात्मानं सञ्चिन्त्य तत्रात्मानं नियोज्य च तस्यैव स्तुतिप्रार्थनानुष्ठाने सम्यक्कृत्वोपासनयेश्वरे पुनः २ स्वात्मानं संलगयेत्। अत्र पतंजलिमहामुनिना स्वकृतसूत्रेषु वेदव्यासकृतभाष्ये चायमनुक्रमो योगशास्त्रे प्रदर्शितः।"तद्यथा योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १ ॥" अ०१ पा० १ सू० २ ॥ उपासनासमये व्यवहारसमये वा परमेश्वरादतिरिक्तविषयादधर्मव्यवहाराच्च मनसो वृत्तिः सदैव निरुद्धा रक्षणीयेति। निरुद्धा सती सा क्वावतिष्ठत इत्यत्रोच्यते ॥ १ ॥ "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ २॥" अ० १ पा० १ सू० ३ ॥ यदा सर्वस्माद्व्यवहारान्मनोऽवरुध्यते तदास्योपासकस्य मनो द्रष्टुः सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य स्वरूपे स्थितिं लभते ॥ २ ॥ यदोपासको योग्युपासनां विहाय सांसारिकव्यवहारे प्रवर्त्तते तदा सांसारिकजनवत्तस्यापि प्रवृत्तिर्भवत्याहोस्विद्विलक्षणेत्यत्राह ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ३ ॥ अ० १ पा० १ सू० ४ ॥ इतरत्र सांसारिकव्यवहारे प्रवृत्तेऽप्युपासकस्य योगिनः शान्ता धर्मारूढा विद्याविज्ञानप्रकाशा सत्यतत्वनिष्ठाऽतीवतीव्रा साधारणमनुष्यविलक्षणाऽपूर्वैव वृत्तिर्भवतीति। नैवेदृश्यनुपास-

कानामयोगिनां कदाचिद्वृत्तिर्जायत इति ॥ ३ ॥ कति वृत्तयः सन्ति । कथं निरोद्धव्या इत्यत्राह ॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ४ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिन्द्रास्मृतयः ॥ ५ ॥ तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ६ ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ७ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ८ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ ९ ॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ १० ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ ११ ॥ अ० १ पा० १ सू० ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ ॥ उपासनायाः सिद्धेः सहायकारि परमं साधनं किमस्तीत्यत्रोच्यते । ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ १२ ॥ अ० १ । पा० १ सू० २३ । भा०–प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण तदभिध्यानादपि योगिन आसन्नतमः समाधिलाभः फलश्च भवतीति ॥ १२ ॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोयमीश्वरो नामेति? । "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ १३ ॥ अ० १ सू० २४ ॥" भा०–अविद्यादयः क्लेशाः कुशलाकुशलानि कर्माणि तत्फलं विपाकस्तदनुगुणा वासना आशयस्ते च मनसि वर्त्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति यथा जयः पराजयो वा योद्धृषु वर्त्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते योह्यनेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः, कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः ते हि त्रीणि बंधनानि छित्वा कैवल्यं प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बंधकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर इति योऽसौप्रकृष्टसत्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः स किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति तस्य शास्त्रं निमित्तं शास्त्रं पुनः किं निमित्तं प्रकृष्टसत्वनिमित्तमेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्वे वर्त्तमानयोरनादिः सम्बन्धः, एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति तच्च तस्यैश्वर्य्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्य्यान्तरेण तदतिशय्यते यदेवातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात्तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्य्यस्य स ईश्वरः न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति कस्मात् द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्

कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्विति, एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तं द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत् कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात्तस्माद्यस्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्य्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष इति किं च ॥१३॥ "तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ १४ ॥" अ० १ पा० १ सूत्र २५ । भा०-यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजमेतद्धि वर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञ अस्ति काष्ठा प्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात्परिमाणवदिति यत्र काष्ठा प्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञः स च पुरुषविशेष इति सामान्यमात्रोपसंहारे कृतोपक्षयमनुमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिरागमतः पर्य्यन्वेष्या तस्यात्मानुग्रहाभावेपि भूतानुग्रहः प्रयोजनं ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथा चोक्तम् । आदिविद्वान्निर्माणचित्तमधिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तंत्रं प्रोवाचेति ॥१४॥ "स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ १५ ॥" अ० १ पा० १ सू० २६ ॥ भा०-पूर्वे हि गुरवः कालेनावच्छेद्यन्ते यत्रावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्त्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः यथाऽस्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धः तथातिक्रांतसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः ॥१५॥ "तस्य वाचकः प्रणवः ॥ १६" अ० १ पा० १ सू० २७ ॥ भा०-वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः संकेतस्त्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः संकेतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति सर्गांतरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इत्यागमिनः प्रतिजानते विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः ॥१॥ "तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ १७ ॥" अ० १ पा० १ सू० २८ ॥ भा०- प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावना तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते । तथा चोक्तम् । स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्, स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति ॥ १६ ॥

किंचास्य भवति! "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ १८ ॥" अ० १ पा० १ सू० २९ ॥ भा०—ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवन्ति स्वरूपदर्शनमप्यस्य भवति यथैवेश्वरः पुरुषः, शुद्धः प्रसन्नः केवल अनुपसर्गः तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदीयः पुरुष इत्येवमधिगच्छति। अथ केऽन्तरायाः ये चित्तस्य विक्षेपकाः के पुनस्ते कियन्तो वेति ॥ १८ ॥ "व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥ १९ ॥" अ० १ पा० १ सू० ३० ॥ भा०—नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्त्येतेषामभावे न भवंति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः, व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यम्, स्त्यानमकर्मण्यता, चित्तस्य संशय उभयकोटिस्पृक् विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवंस्यादिति । प्रमादः समाधिसाधनानामभावनम्, आलस्यम् कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः । भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानं, अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः । अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चित्तस्याप्रतिष्ठा समाधिप्रतिलंभे हि सति तदवस्थितं स्यादिति । एते चित्तविक्षेपा नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥ १९ ॥ "दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ १९ ॥" अ० १ पा० १ सू० ३१ ॥ भा०—दुःखमाध्यात्मिकं, आदिभौतिकं, आधिदैविकं, च येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखं दौर्मनस्यम् । इच्छाभिघाताच्चेतसः क्षोभः । यदङ्गान्येजयति कंपयति तदङ्गमेजयत्वं। प्राणो यद्बाह्यं वायुमाचामति स श्वासः। यत्कौष्ठ्यं वायुं निस्सारयति स प्रश्वासः । विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति । अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षाः ताभ्यामेवाभ्यां सवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह॥१९॥ "तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः॥२०॥" अ० १ पा० १ सू० ३२॥ भा० विक्षेपप्रतिषेधार्थमेकतत्वावलम्बनं चित्तमभ्यस्येत् यस्य तु प्रत्यर्थनियतं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं तस्य सर्वमेवचित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तं यदि पुनरिदंसर्वतःप्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधीयते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतं योपि सदृश-

प्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेकाग्रं मन्यते तस्यैकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मः तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावभिन्नाः प्रत्यया जायेरन् । अथ कथमन्यप्रत्ययदृष्टस्यान्यः स्मर्त्ता भवेत् । अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्माशयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् कथंचित्समाधीयमानमप्येतद् गोमयपायसीयं न्यायमाक्षिपति किंच स्वात्मानुभवापह्नवः चित्तस्यान्यत्वे प्राप्नोति कथं यदहमद्राक्षं तत् स्पृशामि यच्चास्प्राक्षं तत्पश्यामीति । अहमिति प्रत्ययः कथमत्यन्तभिन्नेषु चित्तेषु वर्त्तमानः सामान्यमेकं प्रत्ययिनमाश्रयेत् स्वानुभवग्राह्यश्चायमभेदात्मा अहमिति प्रत्ययः न च प्रत्यक्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रमाणान्तरञ्च प्रत्यक्षबलेनैव व्यवहारं लभते तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तं यस्येदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथम् ? ॥ २० ॥

"मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥२१॥" अ० १ पा० १ सू० ३३ ॥ भा०—तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापन्नेषु मैत्रीं भावयेत् दुःखितेषु करुणां पुण्यात्मकेषु मुदितां अपुण्यशीलेषूपेक्षामेवमस्य भावयतः शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते ।२१। "प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ २२" अ० १ पा० १ सू० ३४॥ भा०—कौष्ठयस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषाद्वमनं प्रच्छर्दनं विधारणं प्राणायामः । ताभ्यां वा मनसः स्थितिं सम्पादयेत् । छर्दनं भक्षितान्नवमनवत् प्रयत्नेन शरीरस्थं प्राणं बाह्यदेशं निस्सार्य यथाशक्ति बहिरेव स्तम्भनेन चित्तस्य स्थिरता सम्पादनीया ॥ २२॥ "योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः॥२३॥" अ० १ पा० २ सू० २८ ॥ एषामुपासनायोगाङ्गानामनुष्ठानाचरणादशुद्धिरज्ञानं प्रतिदिनं क्षीणं भवति ज्ञानस्य च वृद्धिर्यावन्मोक्षप्राप्तिर्भवति ।२३। "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २४ ॥" अ० २ पा० २ सू० २९ ॥ तत्राहिंसा...

स्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ २६ ॥ अ० १ पा० २ सू० ३० ॥ भा० तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः उत्तरे च यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतया तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यंते तदवदातरूपकारणायैवोपादीयन्ते (तथा चोक्तम्) स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा व्रतानि बहूनि समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोति, सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे यथा दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये वागुक्ता सा यदि न वंचिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेत् इत्येषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यान्न सत्यं भवेत् पापमेव भवेत् तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रकृतिरूपकेण कष्टन्तमः प्राप्नुयात् तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् । स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रह इत्येते यमाः ॥ २४ ॥ एषां विवरणं प्राकृतभाषायां वक्ष्यते ।

॥ ते तु ॥ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ २६ ॥ अ० १ पा० २ सू० ३२ ॥ शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च बाह्यं जलादिनाऽऽभ्यन्तरं रागद्वेषाऽसत्यादित्यागेन च कार्यम् । संतोषो धर्मानुष्ठानेन सम्यक् प्रसन्नता सम्पादनीया । तपः सदैव धर्मानुष्ठानमेव कर्त्तव्यं वेदादिसत्यशास्त्राणामध्ययनाध्यापने प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानम् । परमगुरवे परमेश्वराय सर्वात्मादिद्रव्यसमर्पणमित्युपासनायाः पञ्च नियमा द्वितीयमङ्गम् ॥ २६ ॥ अथाहिंसाधर्मस्य फलम् ॥ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ २७ ॥ अथ सत्याचरणस्य फलम् ॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ २८ ॥ अथ चोरीत्यागफलम् ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ २९ ॥ अथ ब्रह्मचर्याश्रमानुष्ठानेन यल्लभ्यते तदुच्यते ॥ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३० ॥ अथापरिग्रहफलमुच्यते ॥ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३१ ॥ अथ शौचानुष्ठानफलम् ॥ शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सापरैरसंसर्गः ॥ ३२ ॥ किंच सत्त्वशुद्धिसौमन-

स्वैकाग्रेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ३३ ॥ संतोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ३४ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ३५ ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ३६ ॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ३७ ॥ योग० अ० १ पा० १ सू० ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ ॥

तत्र स्थिरसुखमासनम् ॥ ३८ ॥ अ० १ पा० २ सू० ४६ ॥ भा० तद्यथा पद्मासनं वीरासनं भद्रासनं स्वस्तिकं दण्डासनं सोपाश्रयं पर्य्यंकं क्रौंचनिषदनं हस्तिनिषदनमुष्ट्रनिषदनं समसंस्थानं स्थिरसुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि ॥३८॥ पद्मासनादिकमासनं विदध्यात् यद्वा यादृशीच्छा तादृशमासनं कुर्य्यात् ॥ ३८॥ ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ३९ ॥ अ० १ पा० २ सू० ॥४८॥ भा० शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासनजयान्नाभिभूयते ॥ ३९ ॥ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४० ॥ अ० १ पा० २ सू० ४९ ॥ भा० सत्यासनजये वाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः कौष्ठ्यस्य वायोर्निस्सारणं प्रश्वासस्तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४० ॥ आसने सम्यक् सिद्धे कृते बाह्याभ्यन्तरगमनशीलस्य वायोर्युक्त्या शनैः शनैरभ्यासेन जयकरणमर्थात् स्थिरीकृत्य गत्यभावकरणं प्राणायामः ॥ ४० ॥ स तु वाह्याभ्यन्तरस्तंभवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः॥ ४१ ॥ अ० १ पा० २ सू० ५० ॥ भा० यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभाव स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवतियथा तप्तन्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति ॥ ४१ ॥ वालबुद्धिभिरङ्गुल्यङ्गुष्ठाभ्यां नासिकाछिद्रमवरुध्य यः प्राणायामः क्रियते स खलु शिष्टैस्त्याज्य एवास्ति किन्त्वत्र बाह्याभ्यन्तराङ्गेषु शान्तिशैथिल्ये सम्पाद्य सर्वाङ्गेषु यथावत् स्थितेषु सत्सु बाह्यदेशं गतं प्राणं तत्रैव यथाशक्ति संरुध्य प्रथमो बाह्याख्यः प्राणायामः कर्त्तव्यः तथोपासकैर्यो बाह्यादेशादन्तः प्रविशति तस्याभ्यन्तर एव यथाशक्ति निरोधः क्रियते स आभ्यन्तरो द्वितीयः सेवनीयः । एवं बाह्याभ्यन्तराभ्यामनुष्ठिताभ्यां द्वाभ्यां कदाचिदुभयोर्युगपत्संरोधो यः क्रियते स स्तम्भवृत्तिस्तृतीयः प्राणायामोऽ-

भ्यसनीयः ॥ ४१ ॥ "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥४२ ॥अ० १
पा० २ सू० ५१ ॥ भा०-देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आ-
क्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्त उभयथा दीर्घसूक्ष्मः त-
त्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामस्तृतीय-
स्तु विषयानालोचितो गत्यभावःसकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्या-
भिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात्
क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्ययं
विशेष इति यः प्राणायाम उभयाक्षेपी स चतुर्थो गद्यते। तद्यथा यदो-
दराद् बाह्यदेशं प्रतिगन्तु प्रथमक्षणे प्रवर्त्तते तं संलक्ष्य पुनः बाह्य-
देशं प्रत्येव प्राणाः प्रक्षेप्तव्याः पुनश्च यदा बाह्याद्देशादाभ्यन्तरं प्रथ-
ममागच्छेत्तमाभ्यन्तर एव पुनः२ यथाशक्ति गृहीत्वा तत्रैव स्तम्भ-
येत्स द्वितीयः। एवं द्वयोरेतयोः क्रमेणाभ्यासेन गत्यभावः क्रियते
स चतुर्थः प्राणायामः। यस्तु खलु तृतीयोऽस्ति स नैव बाह्याभ्यन्त-
राभ्यासस्यापेक्षां करोति किंतु यत्र २ देशे प्राणो वर्त्तते तत्र तत्रैव
संकृत्स्तम्भनीयः। यथा किमप्यद्भुतं दृष्ट्वा मनुष्यश्चकितो भवति त-
थैव कार्य्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

"ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ४३ ॥" अ० १ पा० २ सू० ५२ ॥
एवं प्राणायामाभ्यासाद्यत्परमेश्वरस्यान्तर्यामिनः प्रकाशे सत्याविवे-
कस्यावरणाख्यमज्ञानमस्ति तत्क्षीयते क्षयं प्राप्नोतीति ॥४२॥ "किं-
च धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ४३ ॥" अ० १ पा०२ सू० ५३ ॥
भा०-प्राणायामाभ्यासादेव प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति
वचनात् ॥ ४३ ॥ प्राणायामानुष्ठानेनोपासकानां मनसो ब्रह्मध्याने
सम्यग्योग्यता भवति ॥ ४४ ॥ अथ कः प्रत्याहारः ? "स्वविषयास-
म्प्रयोगे चित्तस्यस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्यहारः॥ ४४ ॥"अ० १
पा० २ सू० ५४ ॥ यदा चित्तं जितं भवति परमेश्वरस्मरणालम्बना-
द्विषयान्तरे नैव गच्छति तदिन्द्रियाणां प्रत्याहारोऽर्थान्निरोधो भव-
ति। कस्य केषामिव यथा चित्तं परमेश्वरस्वरूपस्थं भवति? तथैवे-
न्द्रियाण्यप्यर्थाच्चित्ते जिते सर्वमिन्द्रियादिकं जितं भवतीति विज्ञे-
यम् ॥ ४४ ॥ "ततः परमावश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ४५ ॥" अ० १ पा० २
सू० ५५ ॥ ततस्तादनन्तरं स्वस्वाविषयासंप्रयोगेऽर्थात्स्वस्वविषयाभि-

वृत्तौ सत्यामिन्द्रियाणां परमावश्यता यथावद्विजयो जायते स उपासको यदा परमेश्वरोपासनं कर्तुं प्रवर्त्तते तदा तदैव चित्तस्येन्द्रियाणां च वश्यत्वं कर्तुं शक्नोतीति ॥ ४५॥ "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥४६॥" अ० १ पा० ३ सू० १" भा०—नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धो धारणा॥४६॥ "तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥४७॥" अ०१ पा०३ सू०२॥ तस्मिन्देशेऽध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययान्तरेण परामृष्टो ध्यानम् ॥ ४७ ॥ " तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ४८ ॥ " अ० १ पा० ३ सू०३ ॥ ध्यानसमाध्योरयं भेदः ध्याने मनसो ध्यातृध्यानध्येयाकारेण विद्यमाना वृत्तिर्भवति समाधौ तु परमेश्वरस्वरूपे तदानन्दे च मग्नः स्वरूपशून्य इव भवतीति ॥ ४८ ॥ "त्रयमेकत्र संयमः॥ ४९ ॥" अ० १ पा० ३ सू०४॥ भा०—तदेतद् धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४९ ॥ संयमश्चोपासनाया नवमाङ्गम् ॥

अथोपासनाविषये उपनिषदां प्रमाणानि ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १ ॥ "कठोपनि० वल्ली०२ मं० २४ ॥ तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्य्यां चरन्तः । सूर्य्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा॥२॥" मुण्ड० १ खं० २ मं०११॥ "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति॥३॥तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ ४ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्य्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ५ ॥ तं चेद्

ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳसमाहितꣳ सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैनज्जरावाप्नोति प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ६ ॥ स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्य्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति॥ ७ ॥" छान्दोग्योपनि ० प्रपा० ८। मं० १ । २। ३ । ४ । ५॥ अस्य सर्वस्य भाषायामभिप्रायः प्रकाशयिष्यते। सेयं तस्य परमेश्वरस्योपासना द्विविधास्ति । एका सगुणा द्वितीया निर्गुणा चेति । तद्यथा-(स पर्य्यगाच्छुक्र०) इत्यस्मिन् मन्त्रे शुक्रशुद्धमिति सगुणोपासनम् । अकायमव्रणमस्नाविरमित्यादिनिर्गुणोपासनं च । तथा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥१॥"

एको देव इत्यादिसगुणोपासनम्, निर्गुणश्चेति वचनान्निर्गुणोपासनम्, तथा सर्वज्ञादिगुणैः सह वर्त्तमानः सगुणः अविद्यादिक्लेशपरिमाणद्वित्वादिसङ्ख्याशब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिगुणेभ्यो निर्गतत्वान्निर्गुणः । तद्यथा-परमेश्वरः सर्वज्ञः सर्वव्यापी सर्वाध्यक्षः सर्वस्वामी चेत्यादिगुणैः सह वर्त्तमानत्वात् परमेश्वरस्य सगुणोपासनं विज्ञेयम्, तथा सोऽजोऽर्थाज्जन्मरहितः (अव्रणः) छेदरहितः । निराकारः । आकाररहितः । अकायः । शरीरसम्बन्धरहितः । तथैव रूपरसगंधस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणादयो गुणास्तस्मिन्न सन्तीदमेव तस्य निर्गुणोपासनं ज्ञातव्यम् । अतो देहधारणेनेश्वरः सगुणो भवति देहत्यागेन निर्गुणश्चेति या मूढानां कल्पनास्ति सा वेदादिशास्त्रप्रमाणविरुद्धा विद्वदनुभवविरुद्धा चास्ति तस्मात्सज्जनैर्य्यथेयं रीतः सदा त्याज्येति शिवम्॥ इति संक्षेपतो ब्रह्मोपासना विधानम् ॥

अथ मुक्तिविषयः संक्षेपतः ॥

एवं परमेश्वरोपासनेनाविद्याऽधर्माचरणनिवारणाच्छुद्धविज्ञान-

धर्मानुष्ठानोन्नतिभ्यां जीवो मुक्तिं प्राप्नोतीति॥ अथात्र योगशास्त्रस्य प्रमाणानि। तद्यथा-"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशाः ॥ १ ॥ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ २ ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ३ ॥ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ४॥ सुखानुशयी रागः ॥ ५ ॥ दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ६ ॥ स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ ७ ॥ अ० १ पा० २ सू० ३।४।५।६।७।८।९॥ तदभावात्संयोगाभावो हानन्तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ अ० १ पा० २ सू०२५॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ९ ॥ अ० १ पा० ३ सू० ४८॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥१०॥ अ १ पा० ३ सू०५३॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥११॥ अ०१ पा०४ सू०२६॥ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ १२॥" अ० १ पा० ४ सू० ३४ ॥ अथ न्यायशास्त्रप्रमाणानि-"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग्गः ॥ १ ॥ बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग्गः ॥ ३ ॥ न्यायद० अ० १ आह्निक १ सू० २। २१। २२ ॥

अथ वेदान्तशास्त्रस्य प्रमाणानि ॥

"अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १ ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥२॥ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोतः ॥३॥" अ०४ पा०४ सू०१०। ११। १२ ॥ "यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥ १ ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ २ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ३ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥४॥" कठो० वल्ली० ६ मं० १०। ११। १४। १५॥ "दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥ ५ ॥ य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः कामाः सर्वे न स सर्वांश्च लोकाना-

प्नोति सर्वां९श्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ यदन्तरापस्तद्ब्रह्म तदमृत९ँ स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि सहाहं यशसां यशः ॥ ७ ॥" छान्दोग्योपनि० प्रपा० ८ ॥ अणुः पन्था विततः पुराणो मा९ँस्पृष्टो वित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ ९॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ॥ १० ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ॥ ११ ॥ विरजः पर आकाशात् अज आत्मा महाध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ १२ ॥" श० कां० १४ अ० ७ ॥

"स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यं न तदश्नोति कञ्चन न तदश्नोति कश्चन ॥१३॥" श० कां० १४ अ० ६ । कं० ८ ॥ इति मुक्तैः प्राप्तव्यस्य मोक्षस्वरूपस्य सच्चिदानन्दादिलक्षणस्य परब्रह्मणः प्राप्त्या जीवस्सदा सुखी भवतीति बोध्यम् ॥

अथ वैदिकप्रमाणम् ॥

ये युज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सुख्यममृतत्वमा॑नश । तेभ्यो॑ भुद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानुवं सुमेधसः ॥ १ ॥ ऋ० अ० ८ अ० २ व० १ मं० १ ॥ स नो॒ बन्धु॑र्जनि॒ता स वि॑धा॒ता धामा॑नि वेद॒

भुवनानि विश्वा ॥ यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त ॥ २॥ य० अ० ३२ मं० १० ॥

अविद्यास्मितेत्यारभ्याध्यैरयन्तेत्यन्तेन मोक्षस्वरूपनिरूपणमस्तीति वेदितव्यम् एषामर्थः प्रकृतभाषायां प्रकाश्यते ॥

इति मुक्तिविषयः संक्षेपतः ॥

अथ नौविमानादिविद्याविषयस्संक्षेपतः ॥

तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः । तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ १ ॥ तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः । समुद्रस्य धन्वन्नार्द्रस्य पारे त्रिभीरथैः शतपद्भिः षडश्वैः ॥ २ ॥ ऋ० अ० १ । अ० ८ । व० ८ मं । ३ । ४ ॥

भाष्यम् ॥

एषामभिप्रायः-तुग्रो हेत्यादिषु मन्त्रेषु शिल्पविद्या विधीयत इति (तुग्रो ह०) तुजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । अस्माद्धातोरौणादिके रक्प्रत्यये कृते तुग्र इति पदं जायते । यः कश्चिद् धनाभिलाषी भवेत् स (रयिं) धनं कामयमानो (भुज्युं) पालनभोगमयं धनादिपदार्थभोगमिच्छन् विजयंच । पदार्थविद्यया स्वाभिलाषं प्राप्नुयात् । स च (अश्विना०) पृथिवीमयैः काष्ठलोष्टादिभिः पदार्थैर्नावं रचयित्वाऽग्निजलादिप्रयोगेण (उदमेघे) समुद्रे गमयेदागमयेच्च तेन द्रव्यसिद्धिं साधयेत् । एवं कुर्वन् न कश्चिन् ममृवान् योग-

क्षेमविरहः सन् न मरणं कदाचित् प्राप्नोति। कुतः? तस्य कृतपुरुषा-
र्थत्वात्। अतो नावं (अबाहाः) अर्थात् समुद्रे द्वीपान्तरगमनं प्र-
ति नावो वाहनावहने परमप्रयत्नेन नित्यं कुर्य्यात्। कौ साधयित्वा
(अश्विना) द्यौरिति द्योतनात्मकाग्निप्रयोगेण पृथिव्या पृथिवीमये-
नायस्ताम्ररजतधातुकाष्ठादिमयेन चेयं क्रिया साधनीया। अश्विनौ
युवां तौ साधितौ द्वौ नावादिकं यानं (ऊहथुः) देशान्तरगमने
सम्यक् सुखेन प्रापयतः। पुरुषव्यत्ययेनात्र प्रथमपुरुषस्थाने मध्यम-
पुरुषप्रयोगः। कथंभूतैर्यानैः ? (नौभिः) समुद्रे गमनागमनहेतुरूपा-
भिः (आत्मन्वतीभिः) स्वयं स्थिताभिः स्वात्मीयास्थताभिर्वा।
राजपुरुषैर्व्यापारिभिश्च मनुष्यैर्व्यवहारार्थं समुद्रमार्गेण तासां ग-
मनागमने नित्यं कार्य्ये इति शेषः। तथा ताभ्यामुक्तप्रयत्नाभ्यां भू-
यांस्यन्यान्यपि विमानादीनि साधनीयानि। एवमेव (अन्तरिक्ष-
प्रुद्भिः) अन्तरिक्षं प्रति गन्तृभिर्विमानाख्ययानैः साधितैः सर्वैर्मनुष्यैः
परमैश्वर्य्यं सम्यक् प्रापणीयम्। पुनः कथम्भूताभिर्नौभिः ? (अ-
पोदकाभिः) अपगतं दूरीकृतं जललेपो यासां ता अपोदका नावः।
अर्थात् सच्चिक्कनास्ताभिः। उदरे जलागमनरहिताभिश्च समुद्रे ग-
मनं कुर्य्यात्तथैव भूयानैर्भूमौ जलयानैर्जले अन्तरिक्षयानैश्चान्तरि-
क्षे चेति त्रिविधं यानं रचयित्वा जलभूम्याकाशगमनं यथावत्कु-
र्य्यादिति ॥ १ ॥ अत्र प्रमाणम्। अथातो द्युस्थाना देवतास्तासाम-
श्विनौ प्रथमगामिनौ भवतोऽश्विनौ यद् व्यश्नुवाते सर्वं रसेनान्यो
ज्योतिषाऽन्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथि-
व्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्य्याचन्द्रमसावित्येके ॥ निरु० अ०
१२ खं० १ ॥ तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरीभर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फ-
री तू हन्तारौ। उदन्यजेवेत्युदकजे इव रत्ने सामुद्रे ॥ निरु० अ० ३
खं० ५ ॥ एतैः प्रमाणैरेतत्सिध्यति वायुजलाग्निपृथिवीविकारकला-
कौशलसाधनेन त्रिविधं यानं रचनीयमिति ॥ १ ॥ (तिस्रः क्षपस्त्रिर-
हा) कथम्भूतैर्नौकादिभिः तिसृभीरात्रिभिस्त्रिभिर्दिनैः। (आर्द्रस्य)
जलेन पूर्णस्य समुद्रस्य तथा (धन्वनः) स्थलस्यान्तरिक्षस्य पारे
(अतिव्रजद्भिः) अत्यन्तवेगवद्भिः। पुनः कथम्भूतैः ? (पतङ्गैः) प्र-
तिपातं वेगेन गन्तृभिः। तथा (त्रिभीरथैः) त्रिभी रमणीयसाधनैः

(शतपद्भिः) शतेनासंख्यातेन वेगेन पद्भ्यां यथा गच्छेत्ताहशैरत्यन्तवेगवद्भिः (षडश्वैः) षडश्वा आशुगमनहेतवो यन्त्राण्यग्निस्थानानि वा येषु तानि षडश्वानि तैः षडश्वैर्यानैस्त्रिषु मार्गेषु सुखेन गन्तव्यमिति शेषः तेषां यानानां सिद्धिः केन द्रव्येण भवतीत्याह ॥ (नासत्या) पूर्वोक्ताभ्यामश्विभ्याम् । अत एवोक्तं नासत्यौ द्यावापृथिव्यौ तानि यानानि (ऊहथुः) इत्यत्र पुरुषव्यत्ययेन प्रथमस्य स्थाने मध्यमः"। प्रत्यक्षविषयवाचकत्वात्अत्र प्रमाणम्-"व्यत्ययो वहुलम् । अष्टाध्याय्याम् । अ० ३ पा० १ । अत्राह महाभाष्यकारः- सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति वाहुलकेनेति महाभाष्यप्रामाण्यात् । तावेव नासत्यावश्विनौ सम्यग् यानानि वहत इत्यत्र सामान्यकाले लिङ्विधानात् । ऊहथुरित्युक्तम् । तावेव तेषां यानानां मुख्ये साधने स्तः । एवं कुर्वतो भुज्युसुत्तमसुखभोगं प्राप्नुयुर्नान्यथेति ॥ २ ॥

अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने अंग्रभणे संमुद्रे । यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम् ॥ ३ ॥ यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति । तद्वां दात्रं महि कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्धव्यो अर्यः ॥ ४ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ८ व० ८ । ९ । मं० ५ । १ ॥

भाष्यम् ॥

हे मनुष्याः! पूर्वोक्ताभ्यां प्रयत्नाभ्यां कृतसिद्धयानैः (अनारम्भणे) आलम्बरहिते (अनास्थाने) स्थातुमशक्ये (अग्रभणे) हस्तालम्बनाविद्यमाने (समुद्रे) समुद्रवन्त्यापो यस्मिन् तस्मिन् जलेन पूर्णे । अन्तरिक्षे वा कार्यसिद्ध्यर्थं युष्माभिर्गन्तव्यमिति । अश्विना

ऊहथुर्भुज्युमिति पूर्ववद्विज्ञेयम् । तद्यानं सम्यक् प्रयुक्ताभ्यां ताभ्यामश्विभ्यां (अस्तं) क्षिप्तं चालितं सम्यक् कार्य्यं साधयतीति॥ कथम्भूतां नावं समुद्रे चालयेत् (शतारित्राम्) शतानि अरित्राणि लोहमयानि समुद्रस्थलान्तरिक्षमध्ये स्तम्भनार्थानि गाधग्रहणार्थानि च भवन्ति यस्यां तां शतारित्रां एवमेव शतारित्रं भूम्याकाशविमानं प्रति योजनीयं तथा तदेतत् त्रिविधं यानं शतकलं शतबन्धनं शतस्तम्भनसाधनं च रचनीयमिति । तद्यानैः कथम्भूतं भुज्युं भोगं प्राप्नुवन्ति ॥ (तस्थिवांसं) स्थितिमन्तमित्यर्थः॥ ३ ॥ यद्यस्मादेवं भोगो जायते तस्मादेवं सर्वमनुष्यैः प्रयत्नः कर्त्तव्यः (यमश्विना०) यं सम्यक् प्रयुक्ताभ्यामग्निजलाभ्यामश्विभ्यां शुक्लवर्णं वाष्पाख्यमश्वं (अघाश्वाय) शीघ्रगमनाय शिल्पविद्याविदो मनुष्याः प्राप्नुवन्ति तमेवाश्वं गृहीत्वा पूर्वोक्तानि यानानि साधयन्ति ।(शश्वत्) तानि शश्वन्निरन्तरमेव (स्वस्ति) सुखकारकाणि भवन्ति । तद्यानसिद्धं (अश्विना ददथुः) दत्तस्ताभ्यामेवायं गुणो मनुष्यैर्ग्राह्य इति (वाम्) अत्रापि पुरुषव्यत्ययः। तयोरश्विनोर्मध्ये यत्सामर्थ्यं वर्त्तते तत् कीदृशं (दात्रं) दानयोग्यं सुखकारकत्वात् पोषकं च (महि०) महागुणयुक्तम् (कीर्त्तेन्यम्) कीर्त्तनीयमत्यन्तप्रशंसनीयम् । कृत्यार्थे तवैकेन केन्य त्वन इति केन्यप्रत्ययः अन्येभ्यस्तच्छ्रेष्ठोपकारकं । (भूत्) अभूत् भवतीति अत्र लडर्थे लुङ् विहित इति वेद्यम् । स चाग्न्याख्यो वाजी वेगवान् (पैद्वः०) यो यानं मार्गे शीघ्रवेगेन गमयितास्ति "पैद्वपतङ्गावश्वनाम्नी ।" निघं० अ० १ खं० १४। (सदमित्) यः सदं वेगं इत् एति प्राप्नोतीतीदृशोऽश्वोऽग्निरस्माभिः(हव्यः) ग्राह्योस्ति । (अर्यः) तमश्वमर्य्यो वैश्यो वणिग्जनोऽवश्यं गृह्णीयात् । अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः । इति पाणिनिसूत्रात् । अर्य्यो वैश्यस्वामिवाचीति ॥ ४ ॥

त्रयः॑ प॒वयो॑ मधु॒वाह॑ने॒ रथे॒ सोम॑स्य वे॒नामनु॒ विश्व॒ इद्वि॑दुः । त्रयः॑ स्क॒म्भास॑: स्कभि॒तास॑ आ॒रभे॒ त्रिर्नक्तं॑ या॒थस्त्रिर्व॑श्विना॒ दिवा॑ ॥ ५ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ३ वर्ग ४ मं० १ ॥

भाष्यम् ॥

(मधुवाहने) मधुरगतिमति रथे (त्रयः पवयः) वज्रतुल्याश्चक्रसमूहाः कलायन्त्रयुक्ता दृढाः शीघ्रं गमनार्थं त्रयः कार्य्याः। तथैव शिल्पिभिः (त्रयः स्कम्भासः) स्तम्भनार्थाः स्तम्भास्त्रयः कार्य्याः (स्कभितासः०) किमर्थाः सर्वकलानां स्थापनार्थाः (विश्वे) सर्वे शिल्पिनो विद्वांसः। (सोमस्य) सोमगुणविशिष्टस्य सुखस्य (वेनां) कमनीयां कामनासिद्धिं विदुर्जानन्त्येव ॥ अर्थात् (अश्विना) अश्विभ्यामेवैतद्यानमारब्धुमिच्छेयुः। कुतः? तावेवाश्विनौ तद्यानसिद्धिं (याथः) प्रापयत इति। तत्कीदृशमित्यत्राह (त्रिर्नक्तम्) (त्रिर्दिवा) तिसृभीरात्रिभिस्तिसृभिर्दिनैश्चातिदूरमपि मार्गं गमयतीति बोध्यम् ॥ ५ ॥

त्रिर्नो॑ अश्विना यजता दि॒वेदि॑वे॒ परि॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वी म॑शायतम्। ति॒स्रो ना॑सत्या रथ्या परा॒वत॑ आ॒त्मेव॒ वात॒: स्वस॑राणि गच्छतम् ॥ ६ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ३ व० ५ मं० ७ ॥ अ॒रित्रं॑ वां दि॒वस्पृथु ती॒र्थे सिन्धू॑नां॒ रथ॑: । धि॒या यु॑यु॒ज्र इन्द॑वः ॥ ७ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ३ व० ३४ मं० ८ ॥ वि ये भ्राज॑न्ते॒ सुम॑खास ऋ॒ष्टिभि॑: प्रच्या॒वय॑न्तो॒ अच्यु॑ता चि॒दोज॑सा। म॒नो॒जुवो॒ यन्म॑रुतो॒ रथे॒ष्वा वृष॑व्रातास॒: पृष॑ती॒रयु॑ग्ध्वम् ॥ ८ ॥ ऋ० अ० १ अ० ६ व० ९ मं० ४ ॥

भाष्यम् ॥

यत्पूर्वोक्तं भूमिसमुद्रान्तरिक्षेषु गमनार्थं यानमुक्तं तत् पुनः कीदृशं कर्त्तव्यमित्यत्राह ॥ (परि त्रिधातु) अयस्ताम्ररजतादिधातुत्रयेण रचनीयम्। इदं कीदृग्वेगं भवतीत्यत्राह। (आत्मेव वातः०)

आगमनागमने । यथात्मा मनश्च शीघ्रं गच्छत्यागच्छति तथैव कलाप्रेरितौ वाय्वग्नी अश्विनौ तद्यानं त्वरितं गमयत आगमयतश्चेति विज्ञेयमिति संक्षेपतः ॥ ६ ॥ तच्च कीदृशं यानमित्यत्राह (अरित्रं) स्तम्भनार्थसाधनयुक्तं (पृथु) अतिविस्तीर्णम् । ईदृशः स रथः अग्न्यश्वयुक्तः (सिन्धूनाम्) महासमुद्राणां (तीर्थे) तरणे कर्त्तव्येऽलंवेगवान् भवतीति बोध्यम् (धिया यु०) तत्र त्रिविधे रथे (इन्दवः) जलानि बाष्पवेगार्थं (युयुज्रे) यथावद्युक्तानि कार्य्याणि । येनातीव शीघ्रगामी स रथः स्यादिति (इन्दवः) इति जलनामसु निघण्टौ खण्डे १२ पठितम् (उन्देरिच्चादेः)। उणादौ प्रथमे पादे सूत्रम् ॥ ७ ॥ हे मनुष्याः ! (मनोजुवः) मनोवद्गतयो वायवो यन्त्रकलाचालनैस्तेषु रथेषु पूर्वोक्तेषु त्रिविधयानेषु यूयम् (अयुग्ध्वम्) तान् यथावद्योजयत कथम्भूता अग्निवाय्वादयः । (आवृष व्रातासः) जलसेचनयुक्ताः येषां संयोगे बाष्पजन्यवेगोत्पत्त्या वेगवान्ति तानि यानानि सिद्ध्यन्तीत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥

आ नो॑ ना॒वा म॑ती॒नां या॒तं पा॒राय॒ गन्त॑वे । यु॒ञ्जाथा॑मश्विना॒ रथ॑म् ॥ ६ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ३ व० ३४ मं० ७ ॥ कृ॒ष्णं नि॒यानं॒ हर॑यः सु॒प॒र्णा अ॒पो वसा॑ना॒ दिव॒मुत्प॑तन्ति । त आव॑वृत्र॒न्त्सद॑ना॒दृ॒तस्यादिद् घृ॒तेन॑ पृथि॒वी व्यु॑द्यते ॥ १० ॥ द्वाद॑श प्र॒धय॑श्च॒क्रमेकं॒ त्रीणि॒ नभ्या॑नि॒ क उ॒तच्चि॑केत । तस्मि॒न्त्सा॒कं त्रि॒श॒ता न श॒ङ्कवो॑ऽर्पि॒ताः ष॒ष्टिर्न च॑लाच॒लासः॑ ॥ ११ ॥ ऋ० अष्ट० २ अ० ३ व० २३ ॥ २४ ॥ मं० ४७ । ४८ ॥

भाष्यम् ॥

समुद्रे भूमौ अन्तरिक्षे गमनयोग्यमार्गस्य (पाराय) (गन्तवे)

गन्तुं यानानि रचनानि (नावा मतीनाम्) यथा समुद्रगमनवृत्तीनां मेधाविनां नावा नौकया पारं गच्छन्ति तथैव (नः) अस्माकमपि नौरुत्तमा भवेत् (आयुञ्जायाम०) यथा मेधाविभिरग्निजले आसमन्ताद्यानेषु युज्येते । तथास्माभिरपि योजनीये भवतः एवं सर्वैर्मनुष्यैः समुद्रादीनां पारावारगमनाय पूर्वोक्तयानरचने प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्यर्थः । मेधाविनामसु निघण्टौ १५ खण्डे मतय इति पठितम् ॥६॥ हे मनुष्याः ! (सुपर्णाः) शोभनपतनशीलाः (हरयः) अग्न्यादयो-श्वाः (अपोवसानाः) जलपात्राच्छादिता अधस्ताज्ज्वालारूपाः काष्ठेन्धनैः प्रज्वालिताः कलाकौशलभ्रमणयुक्ताः कृताश्चेत्तदा (कृष्णं) पृथिवीविकारमयं (नियानं) निश्चितं यानं (दिवमुत्प०) द्योतनात्मकमाकाशमुत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गमयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ (द्वादश प्रधयः) तेषु यानेषु प्रधयः सर्वकलायुक्तानामराणां धारणार्था द्वादश कर्त्तव्याः । (चक्रमेकम्) तन्मध्ये सर्वकलाभ्रमणार्थमेकं चक्रं रचनीयम् (त्रीणि नभ्यानि) मध्यस्थानि मध्यावयवधारणार्थानि त्रीणि यन्त्राणि रचनीयानि तैः (साकं त्रिशता) त्रीणि शतानि (शङ्कवोऽर्पिताः) यन्त्रकला रचयित्वा स्थापनीयाः (चलाचलासः) ताः कलाः चलाः चालनार्हाः अचलाः स्थित्यर्हाः (षष्टिः) षष्टिसङ्ख्याकानि कलायन्त्राणि स्थापनीयानि । तस्मिन् याने । एतैरादिविधानं सर्वं कर्त्तव्यम् । (क उतच्चिकेत) इत्येतत् कस्य को विजानाति (न) नहि सर्वे । इत्यादय एतद्विषया वेदेषु बहवो मन्त्राः सन्त्यप्रसङ्गादत्र सर्वे नोल्लिख्यन्ते ॥ ११ ॥

इति नौविमानादिविद्याविषयः संक्षेपतः ॥

अथ तारविद्यामूलं संक्षेपतः ॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः । शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिन्द्रमिव

चर्षणीसहम् ॥ ८ ॥ ऋ० अष्ट० १ अ० ८ व० २१ मं० १० ॥

भाष्यम् ॥

सत्याभि०—"अस्मिन् मन्त्रे तारविद्याबीजं प्रकाश्यत" इति । हे मनुष्याः ! (अश्विना०) अश्विनोर्गुणयुक्तं (पुरुवारं) बहुभिर्विद्वद्भिः स्वीकर्त्तव्यं बहूत्तमगुणयुक्तम् (श्वेतं) अग्निगुणविद्युन्मयं शुद्धधातुनिर्मितम् । (अभिद्युं) प्राप्तविद्युत्प्रकाशकम् । (पृतनासु दुष्टरं) राजसेनाकार्य्येषु दुस्तरं प्लवितुमशक्यं (चर्कृत्यं) वारंवारं सर्वक्रियासु योजनीयम् । (तरुतारं०) ताराख्यं यन्त्रं यूयं कुरुत । कथम्भूतैर्गुणैर्युक्तम् (शर्यैः) पुनः पुनर्हननप्रेरणगुणैर्युक्तम् । कस्मै प्रयोजनाय (पेदवे) परमोत्तमव्यवहारसिद्धिप्रापणाय । पुनः कथम्भूतं ? (स्पृधां) स्पर्द्धमानानां शत्रूणां पराजयाय स्वकीयानां वीराणां विजयाय च परमोत्तमम् । पुनः कथम्भूतं ? (चर्षणीसहम्०) मनुष्यसेनायाः कार्यसहनशीलम् । पुनः कथम्भूतं ? (इन्द्रमिव०) सूर्यवत् दूरस्थमपि व्यवहारप्रकाशनसमर्थं (युवं) युवामश्विनौ (दुवस्यथः) पुरुषव्यत्ययेन पृथिवीविद्युदाख्यावश्विनौ सम्यक् साधयित्वा तत्ताराख्यं यन्त्रं नित्यं सेवध्वमिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

इति तारविद्यामूलं संक्षेपतः ॥

अथ वैद्यकशास्त्रमूलोद्देशः संक्षेपतः ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १ ॥ य० अ० ६ मं० २२ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभिप्रायार्थः- इदं वैद्यकशास्त्रस्यायुर्वेदस्य मूलमस्ति । हे परमवैद्येश्वर! भवत्कृपया (नः) अस्मभ्यं (ओषधयः) सोमादयः (सुमित्रिया) अत्र (इया,डियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम्) इति वार्त्तिकेन जसः स्थाने (डियाच्) इत्यादेशः, सुमित्राः, सुखप्रदा रोगनाशकाः सन्तु यथावद्विज्ञाताश्च । तथैव (आपः) प्राणाः सुमित्राः सन्तु । तथा (योस्मान्द्वेष्टि) योऽधर्मात्मा कामक्रोधादिर्वा रोगश्च विरोधी भवति (यं च वयं द्विष्मः) यमधर्मात्मानं रोगं च वयं द्विष्मः (तस्मै०) दुर्मित्रिया दुःखप्रदा विरोधिन्यः सन्तु । अर्थात् ये सुपथ्यकारिणस्तेभ्य ओषधयो मित्रवद् दुःखनाशिका भवन्ति । तथैव कुपथ्यकारिभ्यो मनुष्येभ्यश्च शत्रुवद् दुःखाय भवन्तीति । एवं वैद्यकशास्त्रस्य मूलार्थविधायका वेदेषु बहवो मन्त्राः सन्ति प्रसङ्गाभावान्नात्र लिख्यन्ते यत्र यत्र ते मन्त्राः सन्ति तत्र तत्रैव तेषामर्थान् यथावदुदाहरिष्यामः ॥

इति वैद्यकविद्याविषयः संक्षेपतः ॥

अथ पुनर्जन्मविषयः संक्षेपतः ॥

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् । ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृडया नः स्वस्ति ॥ १ ॥ पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यौर्देवी पुनरन्तरिक्षम् । पुनर्नः सोमस्तन्वं ददातु पुनः पूषा पथ्यां३ या स्वस्तिः ॥ २ ॥ ऋ० अ० ८ अ० १ व० २३ मं० ६ ॥ ७ ॥

भाष्यम् ॥

...एतदादिमन्त्रैरत्र पूर्वजन्मानि पुनर्जन्मानि च

प्रकाश्यन्त इति (असुनीते०) असवः प्राणाः नीयन्ते येन सोऽसुनीतिस्तत्सम्बुद्धौ हे असुनीते ईश्वर! मरणानन्तरं द्वितीयशरीरधारणे वयं सदा सुखिनो भवेम ? (पुनरस्मा०) अर्थाद्यदा वयं पूर्वं शरीरं त्यक्त्वा द्वितीयशरीरधारणं कुर्मस्तदा (चक्षुः) चक्षुरित्युपलक्षणमिन्द्रियाणाम् । पुनर्जन्मनि सर्वाणीन्द्रियाण्यस्मासु धेहि (पुनः प्राणमि०) प्राणमिति वायोरन्तः करणस्योपलक्षणम् । पुनर्द्वितीयजन्मनि प्राणमन्तःकरणं च धेहि। एवं हे भगवन् ! पुनर्जन्मसु (नः) अस्माकं (भोगं) भोगपदार्थान् (ज्योक्) निरन्तरमस्मासु धेहि। यतो वयं सर्वेषु जन्मसु (उच्चरन्तं) सूर्यं श्वासप्रश्वासात्मकं प्राणं प्रकाशमयं सूर्यलोकं च निरन्तरं पश्येम (अनुमते) हे अनुमन्तः परमेश्वर! (नः) अस्मान् सर्वेषु जन्मसु (मृडय) सुखय भवत्कृपया पुनर्जन्मसु (स्वस्ति) सुखमेव भवेदिति प्रार्थ्यते ॥१॥ (पुनर्नो) हे भगवन् ! भवदनुग्रहेण (नः) अस्मभ्यं (असुं) प्राणमन्नमयं बलं च (पृथिवी पुनर्ददातु) तथा (पुनर्द्यौः०) पुनर्जन्मनि द्यौर्देवी द्योतमाना सूर्यज्योतिरसुं ददातु (पुनरन्तरिक्षं) तथाऽन्तरिक्षं पुनर्जन्मन्यसुं जीवनं ददातु (पुनर्नः सोमस्त०) तथा सोम ओषधिसमूहजन्यो रसः पुनर्जन्मनि तन्वं शरीरं ददातु (पुनः पूषा०) हे परमेश्वर ! पुष्टिकर्त्ता भवान् (पथ्यां) पुनर्जन्मनि धर्ममार्गं ददातु तथा सर्वेषु जन्मसु (या स्वस्तिः) सा भवत्कृपया नोऽस्मभ्यं सदैव भवत्विति प्रार्थ्यते भवान् ॥ १ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्। वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥ ३ ॥ यजु० अ० ४ मं० १५ ॥ पुनर्मैत्विन्द्रियं पुनरात्मा द्रविणं ब्राह्मणं च । पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थाम कल्पन्तामिहैव ॥ ४ ॥ अथर्व० कां० ७ अनु० ६ व० ६७

मं० १ ॥ आ यो धर्मा॑णि प्रथ॒मः स॒साद॒ ततो॒ वपूं॑षि कृणुषे पु॒रूणि॑ । धा॒स्युर्योनिं॑ प्रथ॒म आ वि॑वे॒शा यो वाच॒मनु॑दितां चि॒केत॑ ॥ ५ ॥ अथर्व० कां० ५ अनु० १ व० १ मं० २ ॥

भाष्यम् ॥

(पुनर्मनः पु०) हे जगदीश्वर ! भवदनुग्रहेण विद्यादिश्रेष्ठगुणयुक्तं मन आयुश्च (मे) मह्यमागन्पुनः पुनर्जन्मसु प्राप्नुयात् (पुनरात्मा) पुनर्जन्मनि मदात्मा विचारः शुद्धः सन् प्राप्नुयात् (पुनश्चक्षुः) चक्षुः श्रोत्रं च मह्यं प्राप्नुयात् (वैश्वानरः) यः सकलस्य जगतो नयनकर्त्ता (अदब्धः) दम्भादिदोषरहितः (तनूपाः) शरीरादिरक्षकः (अग्निः) विज्ञानानन्दस्वरूपः परमेश्वरः (पातु दुरि०) जन्मजन्मान्तरे दुष्टकर्मभ्योऽस्मान् पृथक्कृत्य पातु रक्षतु येन वयं निष्पापा भूत्वा सर्वेषु जन्मसु सुखिनो भवेम ॥ ३ ॥ (पुनर्म०) हे भगवन् ! पुनर्जन्मनीन्द्रियमर्थात् सर्वाणीन्द्रियाण्यात्मा प्राणधारको बलाख्यः (द्रविणं) विद्यादिश्रेष्ठधनं (ब्राह्मणं च) ब्रह्मनिष्ठात्वं (पुनरग्नयः) मनुष्यशरीरं धारयित्वाऽऽहवनीयाद्यग्न्याधानकरणं (मैतु) पुनः पुनर्जन्मस्वेतानि मामाप्नुवन्तु (धिष्ण्या यथास्थाम) हे जगदीश्वर! वयं यथा येन प्रकारेण पूर्वेषु जन्मसु धिष्ण्या धारणवत्या धिया सोत्तमशरीरेन्द्रिया आस्थाम तथैवेहास्मिन् संसारे पुनर्जन्मनि बुध्या सह स्वस्वकार्य्यकरणे समर्था भवेम येन वयं केनापि कारणेन न कदाचिद्विकला भवेम ॥ ४ ॥ (आ यो ध०) यो जीवः (प्रथमः) पूर्वजन्मनि (धर्म्माणि) यादृशानि धर्म कार्य्याणि (आससाद) कृतवानस्ति स (ततो वपूंषि०) तस्माद् धर्मकरणाद्बहून्युत्तमानि शरीराणि पुनर्जन्मनि कृणुषे धारयति । एवं यश्चाधर्मकृत्यानि चकार स नैव पुनः पुनर्मनुष्यशरीराणि प्राप्नोति किन्तु पश्वादीनि हि शरीराणि धारयित्वा दुःखानि भुङ्क्ते । इदमेव मन्त्रार्थेनेश्वरो ज्ञापयति (धास्युर्योनिं०) धास्यतीति धास्युरर्थात्

पूर्वजन्मकृतपापपुण्यफलभोगशीलो जीवात्मा (प्रथमः) पूर्वं देहं त्यक्त्वा वायुजलौषध्यादिपदार्थान् (आविवेश) प्रविश्य पुनः कृतपापपुण्यानुसारिणीं योनिमाविवेश प्रविशतीत्यर्थः। (यो वाचम०) यो जीवोऽनुदितामीश्वरोक्तां वेदवाणीं आ समन्ताद् विदित्वा धर्ममाचरति स पूर्ववद्विद्वच्छरीरं धृत्वा सुखमेव भुङ्क्ते। तद्विपरीताचरणहितिर्य्यग्देहं धृत्वा दुःखभागी भवतीति विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

द्वे सृती अंशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥ ६ ॥ य० अ० १९ मं० ४७ ॥ मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः। नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै ॥ १ ॥ आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः। मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ॥ २ ॥ अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः ॥ निरु० अ० १३ खं १९ ॥

भाष्यम् ॥

(द्वे सृती०) अस्मिन् संसारे पापपुण्यफलभोगाय द्वौ मार्गौ स्तः। एकः पितॄणां ज्ञानिनां देवानां विदुषां च द्वितीयः (मर्त्यानां) विद्याविज्ञानरहितानां मनुष्याणाम्। तयोरेकः पितृयानो द्वितीयो देवयानश्चेति यत्र जीवो मातापितृभ्यां देहं धृत्वा पापपुण्यफले सुखदुःखे पुनःपुनर्भुङ्क्ते। अर्थात् पूर्वापरजन्मानि च धारयति सा पितृयानाख्या सृतिरस्ति। तथा यत्र मोक्षाख्यं पदं लब्ध्वा जन्ममरणाख्यात् संसाराद्विमुच्यते सा द्वितीया सृतिर्भवति। तत्र प्रथमायां सृतौ पुण्यसञ्चयफलं भुक्त्वा पुनर्जायते म्रियते च। द्वितीयायां च सृतौ पुनर्न जायते न म्रियते चेत्यहमेवम्भूते द्वे सृती (अशृणवं) श्रुतवानस्मि। (ताभ्यामिदं विश्व०) पूर्वोक्ताभ्यां द्वाभ्या

मार्गाभ्यां सर्वं जगत् (एजत्समेति०) कम्पमानं गमनागमने स-मेति सम्यक् प्राप्नोति (यदन्तरा पितरं मातरं च) यदा जीवः पूर्वं शरीरं त्यक्त्वा वायुजलौषध्यादिषु भ्रमित्वा पितृशरीरं मातृशरीरं वा प्रविश्य पुनर्जन्म प्राप्नोति तदा स सशरीरो जीवो भवतीति वि-ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ अत्र मृतश्चाहं पुनर्जात इत्यादिनिरुक्तकारैरपि पुनर्ज-न्मधारणमुक्तमिति बोध्यम् ॥ ७ ॥

स्वरसवाही विदुषोऽपि तथाऽभिरूढोऽभिनिवेशः ॥ ८ ॥ पात० अ० १ पा० २ सू० ९ ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ६ ॥ न्या० अ० १ आ० १ सू० १९॥

भाष्यम् ॥

(स्वरस०) योगशास्त्रे पतञ्जलिमहामुनिना तदुपरि भाष्यक-र्त्रा वेदव्यासेन च पुनर्जन्मसद्भावः प्रतिपादितः। या सर्वेषु प्राणिषु जन्मारभ्य मरणत्रासाख्या प्रवृत्तिर्दृश्यते तया पूर्वापरजन्मानि भव-न्तीति विज्ञायते। कुतः ? जातमात्रक्रृमिरपि मरणत्रासमनुभवति। तथा विदुषोप्यनुभवो भवतीत्यतो जीवेनानेकानि शरीराणि धार्य्य-न्ते। यदि पूर्वजन्मनि मरणानुभवो न भवेच्चेत्तर्हि तत्संस्कारोपि न स्यान्नैव संस्कारेण विना स्मृतिर्भवति स्मृत्या विना मरणत्रासः कथं जायेत। कुतः ? प्राणिमात्रस्य मरणभयदर्शनात् पूर्वापरजन्मा-नि भवन्तीति वेदितव्यम् ॥ ८ ॥ (पुनरु०) तथा महाविदुषा गोत-मेनर्षिणा न्यायदर्शने तद्भाष्यकर्त्रा वात्स्यायनेनापि पुनर्जन्मभावो मतः यत् पूर्वशरीरं त्यक्त्वा पुनर्द्वितीयशरीरधारणं भवति तत्प्रेत्य-भावाख्यः पदार्थो भवतीति विज्ञेयम्। प्रेत्यार्थान्मरणं प्राप्य भावो-ऽर्थात् पुनर्जन्म धृत्वा जीवो देहवान् भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र केचिदेकजन्मवादिनो वदन्ति--यदि पूर्वजन्मासीत्तर्हि तत्स्मरणं कुतो न भवतीत्यत्र ब्रूमः। भो ! ज्ञाननेत्रमुद्घाट्य द्रष्टव्य-मस्मिन्नेव शरीरे जन्मतः पञ्चवर्षपर्य्यन्तं यद्यत्सुखं दुःखं च भवति

यच्च जागरितावस्थास्थानां सर्वव्यवहाराणां सुषुप्त्यवस्थायां च। तदनुभूतस्मरणं न भवति पूर्वजन्मवृत्तस्मरणस्य तु का कथा। (प्रश्नः) यदि पूर्वजन्मकृतयोः पापपुण्ययोः सुखदुःखफले हीश्वरोऽस्मिन् जन्मनि ददाति तयोश्चास्माकं साक्षात्काराभावात् सोऽन्यायकारी भवति नातोऽस्माकं शुद्धिश्चेति। अत्र ब्रूमः। द्विविधं ज्ञानं भवत्येकं प्रत्यक्षं द्वितीयमानुमानिकं च। यथा कस्यचिद्वैद्यस्यावैद्यस्य च शरीरे ज्वरावेशो भवेत्तत्र खलु वैद्यस्तु विद्यया कार्य्यकारणसङ्गत्यनुमानतो ज्वरनिदानं जानाति नापरश्च परन्तु वैद्यकविद्यारहितोऽपि ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात् किमपि मया कुपथ्यं पूर्वं कृतमिति जानाति विना कारणेन कार्य्यं नैव भवतीति दर्शनात्। तथैव न्यायकारीश्वरोऽपि विना पापपुण्याभ्यां न कस्मैचित् सुखं दुःखं च दातुं शक्नोति संसारे नीचोच्चसुखिदुःखिदर्शनाद् विज्ञायते पूर्वजन्मकृते पापपुण्ये बभूवतुरिति। अत्रैकजन्मवादिनामन्येऽपीदृशाः प्रश्नाः सन्ति तेषां विचारेणोत्तराणि देयानि किञ्च न बुद्धिमतः प्रत्याखिललेखनं योग्यं भवति तेह्युद्देश्यमात्रेणाधिकं जानन्ति ग्रन्थोऽपि भूयान्न भवेदिति मत्वाऽत्राधिकं नोल्लिख्यते ॥

इति पुनर्जन्मविषयः संक्षेपतः ॥

अथ विवाहविषयः संक्षेपतः ॥

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्य्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ १ ॥ इहैवस्तं मा वियौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्। क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ २ ॥ ऋ० अ० ८ अ० ३ व० २७ ॥ २८ ॥ मं० १ ॥ २ ॥

भाष्यम् ॥

अनयोरभि०-अत्र विवाहविधानं क्रियत इति। हे कुमारि युवते कन्ये ! (सौभगत्वाय) सन्तानोत्पत्त्यादिप्रयोजनसिद्धये (ते) तव हस्तं (गृभ्णामि) गृह्णामि त्वया सहाहं विवाहं करोमि त्वं च मया सह हे स्त्रि ! (यथा) येन प्रकारेण (मया पत्या) सह (जरदष्टिः) (आसः) जरावस्थां प्राप्नुयास्तथैव त्वया स्त्रिया सह जरदष्टिरहं भवेयं वृद्धावस्थां प्राप्नुयाम्। एवमावां सम्प्रीत्या परस्परं धर्ममानन्दं कुर्य्यावहि। (भगः) सकलैश्वर्य्यसम्पन्नः (अर्यमा) न्यायव्यवस्थाकर्त्ता (सविता) सर्वजगदुत्पादकः (पुरन्धिः) सर्वजगद्धारकः परमेश्वरः (मह्यंगार्हपत्याय) गृहकार्य्याय त्वां मदर्थं दत्तवान् तथा (देवाः) अत्र सर्वे विद्वांसः साक्षिणः सन्ति यद्यावां प्रतिज्ञोल्लंघनं कुर्य्यावहि तर्हि परमेश्वरदण्ड्यौ विद्वद्दण्ड्यौ च भवेवेति ॥ १ ॥ विवाहं कृत्वा परस्परं स्त्रीपुरुषौ कीदृशव-र्त्तमानौ भवेतामेतदर्थमीश्वर आज्ञां ददाति (इहैवस्तं०) हे स्त्रीपुरुषौ ! युवां द्वाविहास्मिँल्लोके गृहाश्रमे सुखेनैव सदा (वस्तम्) निवासं कुर्यातम् (मा वियौष्टं) तथा कदाचिद्विरोधेन देशान्तरगमनेन वा वियुक्तौ वियोगं प्राप्तौ मा भवेताम्। एवम्मदाशीर्वादेन धर्मं कुर्वाणौ सर्वोपकारिणौ मद्भक्तिमाचरन्तौ (विश्वमायुर्व्यश्नुतम्) विविधसुखरूपमायुः प्राप्नुतम्। पुनः (स्वे गृहे) स्वकीये गृहे पुत्रैर्नप्तृभिश्च सह मोदमानौ सर्वानन्दं प्राप्नुवन्तौ (क्रीडन्तौ) सद्धर्मक्रियां कुर्वन्तौ सदैव भवतम्। इत्यनेनाप्येकस्याः स्त्रिया एक एव पतिर्भवत्वेकस्य पुरुषस्यैकैव स्त्री चेति। अर्थादनेकस्त्रीभिः सह विवाहनिषेधो नरस्य तथाऽनेकैः पुरुषैः सहैकस्याः स्त्रियाश्चेति सर्वेषु वेदमन्त्रेष्वेकवचनस्यैव निर्देशात्। एवं विवाहविधायका वेदेष्वनेके मन्त्राः सन्तीति विज्ञेयम् ॥

इति संक्षेपतो विवाहविषयः ॥

अथ नियोगविषयः संक्षेपतः ॥

कुहस्विद्दोषा कुहवस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं क-

रतः कुहोषतुः । को वां शयुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥ १ ॥ ऋ० अ० ७ अ० ८ व० १८ मं० २ । इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उपत्वा मर्त्य प्रेतम् । धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ २ ॥ अथर्व० कां० १८ अनु० ३ व० १ मं० १ ॥ उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं गतासुमेतमुपशेष एहि । हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ ॥ ३ ॥ ऋ० मंडल १० सू० १८ मं० ८ ॥

भाष्यम् ॥

एषामभि०—अत्र विधवाविस्त्रीकनियोगव्यवस्था विधीयत इति (कुहस्विद्दोषा) हे विवाहितौ स्त्रीपुरुषौ युवां (कुह) कस्मिन्स्थाने (दोषा) रात्रौ (वस्तोः) वसथ. (कुह०) अश्विना दिवसे च क्व वासं कुरुथः (कुहाभि०) क्वाभिपित्वं प्राप्तिं करतः कुरुतः (कुहोषतुः) क्व युवयोर्निजस्थानवासोऽस्ति (को वां शयुत्रा) शयनस्थानं युवयोः क्वास्ति । इति स्त्रीपुरुषौ प्रतिप्रश्नेन द्विवचनोच्चारणेन चैकस्य पुरुषस्यैकैव स्त्री कर्त्तुं योग्यास्ति। तथैकस्याः स्त्रिया एक एव पुरुषश्च द्वयोः परस्परं सदैव प्रीतिर्भवेन्न कदाचिद्वियोगव्यभिचारौ भवेतामिति द्योत्यते (विधवेव देवरं) कं केव यथा देवरं द्वितीयं वरं नियोगेन प्राप्तं विधवा इव । अत्र प्रमाणं "देवरः कस्माद् द्वितीयो वर उच्यते ।" निरु० अ० ३। खं० १५। विधवाया द्वितीयपुरुषेण सह नियोगकरणे आज्ञास्ति तथा पुरुषस्य च विधवया सह । विधवास्त्री मृतकस्त्रीकपुरुषेण सहैव सन्तानार्थे नियोगं कुर्य्यान्न कुमारेण सह तथा कुमारस्य विधवया सह च । अर्थात् कुमारयोः स्त्रीपुरुषयोरेकवारमेव विवाहः स्यात् । पुनरेवं नियोगश्च

नैव द्विजेषु द्वितीयवारं विवाहो विधीयते । पुनर्विवाहस्तु खलु शूद्रवर्ण एव विधीयते तस्य विद्याव्यहाररहितत्वात् । नियोजितौ स्त्रीपुरुषौ कथं परस्परं वर्त्तेतामित्यत्राह । (मर्यं न योषा) यथा विवाहितं मनुष्यं (सधस्थे) समानस्थाने सन्तानार्थं योषा विवाहिता स्त्री (कृणुते) आकृणुते । तथैव विधवा विगतस्त्रीकश्च सन्तानोत्पत्तिकरणार्थं परस्परं नियोगं कृत्वाऽविवाहितस्त्रीपुरुषवद्वर्त्तेयाताम् ॥ १ ॥ (इयंनारी०) इयं विधवा नारी (प्रेतं) मृतं पतिं विहाय (पतिलोकं) पतिसुखं (वृणाना) स्वीकर्तुमिच्छन्ती सती (मर्त्य) हे मनुष्य ! (त्वा) त्वामुपनिपद्यते त्वां पतिं प्राप्नोति तव समीपं नियोगविधानेनागच्छति तां त्वं गृहाणाऽस्यां सन्तानान्युत्पादय । कथम्भूता सा (धर्मं पुराणं) वेदप्रतिपाद्यं सनातनं धर्ममनुपालयन्ती सती त्वां नियोगेन पतिं वृणुते । त्वमपीमां वृणु (तस्यै) विधवायै (इह) अस्मिन् समये लोके वा (प्रजां धेहि) त्वमस्यां प्रजोत्पत्तिं कुरु (द्रविणं) द्रव्यं वीर्य्यं (च) अस्यां धेहि अर्थाद् गर्भाधानं कुरु ॥ २ ॥ (उदीर्ष्वनारी०) हे विधवे ! नारि ! (एतं) (गतासुं) गतप्राणं मृतं विवाहितं पतिं त्यक्त्वा (अभिजीवलोकं) जीवन्तं देवरं द्वितीयवरं पतिं (एहि) प्राप्नुहि (उपशेषे) तस्यैवोपशेषे सन्तानोत्पादनाय वर्त्तस्व तत्सन्तानं (हस्तग्राभस्य) विवाहे सङ्ग्रहीतहस्तस्य पत्युः स्यात् । यदि नियुक्तपत्यर्थो नियोगः कृतस्तर्हि (दिधिषोः) तस्यैव सन्तानं भवेत् (तवेदं) इदमेव विधवायास्तव (जनित्वं) सन्तानं भवति । हे विधवे विगतविवाहितस्त्रीकस्य पत्युश्चैतन्नियोगकरणार्थं त्वं (उदीर्ष्व) विवाहितपतिमरणानन्तरमिमं नियोगमिच्छ तथा (अभिसंबभूथ) सन्तानोत्पत्तिं कृत्वा सुखसंयुक्ता भव ॥ ३ ॥

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥४॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ५ ॥ ऋ० अ० ८ अ०

९ व० २८ । २७ । मं० ८।९ ॥ अदेवृघ्न्यपतिघ्नीहैधि शिवा पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः । प्रजावती वीरसूर्देवृकामा स्योनेममग्निं गार्हपत्यं सपर्य्य ॥६॥ अथर्व० । कां० १४ अनु० २ मं० १८ ॥

भाष्यम् ॥

इदानीं नियोगस्य सन्तानोत्पत्तेश्च परिगणनं क्रियते । कतिवारं नियोगः कर्त्तव्यः कियन्ति सन्तानानि चोत्पाद्यानीति । तद्यथा-(इमां त्वमिन्द्र०) हे इन्द्र विवाहितपते (मीढ्वः) हे वीर्य्यदानकर्त्तस्त्वमिमां विवाहितस्त्रियं वीर्य्यसेकेन गर्भयुक्तां कुरु । तां (सुपुत्रां) श्रेष्ठपुत्रवतीं (सुभगां) अनुत्तमसुखयुक्तां (कृणु) कुरु (दशास्यां) अस्यां विवाहितस्त्रियां दशपुत्रानाधेहि उत्पादय नातोऽधिकमिति । ईश्वरेण दशसन्तानोत्पादनस्यैवाज्ञा पुरुषाय दत्तेति विज्ञेयम् । तथा (पतिमेकादशं कृधि) हे स्त्रि ! त्वं विवाहितपतिं गृहीत्वैकादशपतिपर्य्यन्तं नियोगं कुरु । अर्थात् कस्याञ्चिदापत्कालावस्थायां प्राप्तायामेकैकस्याभावे सन्तानोत्पत्यर्थं दशमपुरुषपर्य्यन्तं नियोगं कुर्य्यात् । तथा पुरुषोऽपि विवाहितस्त्रियां मृतायां सत्यां सन्तानाभावे एकैकस्या अभावे दशम्या विधवया सह नियोगं करोत्विती्च्छा नास्तिचेन्मा कुरुताम् ॥ ४ ॥ अथोत्तरोत्तरं पतीनां संज्ञा विधीयते (सोमः प्रथमः) हे स्त्रि ! यस्त्वां प्रथमं (विविदे) विवाहितः पतिः प्राप्नोति स सौकुमार्यादिगुणयुक्तत्वात् सोमसंज्ञो भवति । (गन्धर्वो वि०) यस्तु (उत्तरः) द्वितियो नियुक्तः पतिर्विधवां त्वां विविदे प्राप्नोति स गन्धर्वसंज्ञां लभते कुतस्तस्य भोगाभिज्ञत्वात् (तृतीयो अ०) येन सह त्वं तृतीयवारं नियोगं करोषि सोऽग्निसंज्ञो जायते । कुतः द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां भुक्तभोगया त्वया सह नियुक्तत्वादग्निदाहवत्तस्य शरीरस्थधातवो दह्यन्त इत्यतः । (तुरीयस्ते मनुष्यजाः) हे स्त्रि ! चतुर्थमारभ्य दशमपर्य्यन्तास्तव पतयः साधारणबलवीर्य्यत्वान्मनुष्यसंज्ञा भवन्तीति बोध्यम् । तथैव स्त्रीणामपि सोम्या गन्धर्व्याग्नायी मनुष्यजाः सं-

ज्ञास्तत्तद्गुणयुक्तत्वाद्भवन्तीति ॥ ५ ॥ (अदेवृघ्न्यपतिघ्नि) हे अदेवृघ्नि ! देवरसेविके ! हे अपतिघ्नि ! विवाहितपतिसेविके ! स्त्रि ! त्वं शिवा कल्याणगुणयुक्ता (पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः) गृहकृत्येषु शोभननियमयुक्ता गृहसम्बन्धिपशुभ्यो हिता श्रेष्ठकान्तिविद्यासहिता तथा (प्रजावती वीरसूः) प्रजापालनतत्परा वीरसन्तानोत्पादिका (देवृकामा) नियोगेन द्वितीयवरस्य कामनावती (स्योना) सम्यक् सुखयुक्ता सुखकारिणी सती (इममग्निं गार्हपत्यं) गृहसम्बन्धिनमाहवनीयादिमग्निं सर्वं गृहसम्बन्धिव्यवहारं च (सपर्य) प्रीत्या सम्यक् सेवय । अत्र स्त्रियाः पुरुषस्य चापत्काले नियोगव्यवस्था प्रतिपादितास्तीति वेदितव्यम् इति ॥ ६ ॥

इति नियोगविषयः संक्षेपतः ॥

अथ राजप्रजाधर्मविषयः संक्षेपतः ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरूणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि । अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गन्धर्वां अपि वायुकेशान् ॥ १ ॥ ऋ० अ० ३ अ० २ व० २४ मं० ६ ॥ क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वां हिंसीन्मा मां हिंसीः ॥ २ ॥ य० अ० २० मं० १ ॥ यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना ॥ ३ ॥ य० अ० २० मं० २५ ॥

भाष्यम् ॥

... मन्त्रेषु राजधर्मा विधीयन्त इति । यथा सूर्य-

चन्द्रौ राजानौ सर्वमूर्त्तद्रव्यप्रकाशकौ भवतस्तथा सूर्य्यचन्द्रगुणशीलौ प्रकाशन्याययुक्तौ व्यवहारौ त्रीणि सदांसि (भूषथः) भूषयतोऽलङ्कुरुतः (विदथे) ताभिः सभाभिरेव युद्धे (पुरूणि) बहूनि विजयादीनि सुखानि मनुष्याः प्राप्नुवन्ति तथा (परिविश्वानि) राजधर्म्मादियुक्ताभिस्सभाभिर्विश्वस्थानि सर्वाणि वस्तूनि प्राणिजातानि च भूषयन्ति सुखयन्ति। इदमत्र बोध्यम्। एका राजार्य्यसभा तत्र विशेषतो राजकार्य्याण्येव भवेयुः। द्वितीयाऽऽर्य्यविद्यासभा तत्र विशेषतो विद्याप्रचारोन्नती एव कार्य्ये भवतः। तृतीयाऽऽर्य्यधर्मसभा तत्र विशेषतो धर्मोन्नतिरधर्महानिश्चोपदेशेन कर्त्तव्या परन्त्वेतास्तिस्रस्सभाः सामान्ये कार्य्ये मिलित्वैव सर्वोनुत्तमान् व्यवहारान् प्रजासु प्रचारयेयुरिति। यत्रैतासु सभासु धर्मात्मभिर्विद्वद्भिः सारासारविचारेण कर्त्तव्याकर्त्तव्यस्य प्रचारो निरोधश्च क्रियते। तत्र सर्वाः प्रजाः सदैव सुखयुक्ता भवन्ति। यत्रैको मनुष्यो राजा भवति तत्र पीड़िताश्चेति निश्चयः (अपश्यमत्र) इदमत्राहमपश्यम्। ईश्वरोऽभिवदति यत्र सभया राजप्रबन्धो भवति तत्रैव सर्वाभ्यः प्रजाभ्यो हितं जायत इति। (व्रते) यो मनुष्यः सत्याचरणे (मनसा) विज्ञानेन सत्यं न्यायं (जगन्वान्) विज्ञातवान् स राजसभामर्हति नेतरश्च (गन्धर्वा) पूर्वोक्तासु सभासु गन्धर्वान् पृथिवीराजपालनादिव्यवहारेषु कुशलान् (अपि वायुः केशान्) वायुवद्द्रुतप्रचारेण विदितसर्वव्यवहारान् सभासदः कुर्य्यात्। केशास्सूर्य्यरश्मयस्तद्वत्सत्यन्यायप्रकाशकान्सर्वहितं चिकीर्षून् धर्मात्मनः सभासदस्स्थापयितुमहमाज्ञापयामि नेतरांश्चेतीश्वरोपदेशः सर्वैर्मन्तव्य इति॥१॥ (चत्रस्य योनिरसि) हे परमेश्वर त्वं यथा क्षत्रस्य राजव्यवहारस्य योनिर्निमित्तमसि। तथा (क्षत्रस्य नाभिरसि) एवं राजधर्मस्य त्वं प्रबन्धकर्त्तासि तथैव नोऽस्मानपि कृपया राज्यपालननिमित्तान् क्षत्रधर्मप्रबन्धकर्त्तृंश्च कुरु (मात्वाहिꣳसीन्मा माहिꣳसीः) तथाऽस्माकं मध्यात् कोपि जनस्त्वा माहिंसीदर्थाद्भवन्तं तिरस्कृत्य नास्तिको मा भवतु तथा त्वं मां माहिंसीरर्थान्मम तिरस्कारं कदाचिन्मा कुर्य्याः। यतो वयं भवत्सृष्टौ राज्याधिकारिणस्सदा भवेम ॥ २ ॥ (यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च) यत्र देशे ब्रह्म परमेश्वरो वेदो वा ब्रा॰

ह्मणो ब्रह्मविच्चैतत्सर्वं ब्रह्म तथा (क्षत्रं) शौर्य्यधैर्य्यादिगुणवन्तो मनुष्याश्चैतौ द्वौ (सम्यञ्चौ) यथावद्विज्ञानयुक्तावविरुद्धौ (चरतः सह) तं लोकं तं देशं पुण्यं पुण्ययुक्तं (यज्ञेषं) यज्ञकरणेच्छाविशिष्टं विजानीमः (यत्र देवाः सहाग्निना) यस्मिन्देशे विद्वांसः परमेश्वरेणाग्निहोत्रादियज्ञानुष्ठानेन च सह वर्त्तन्ते तत्रैव प्रजाः सुखिन्यो भवन्तीति विज्ञेयम् ॥ ३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि ॥ ४ ॥ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ ५ ॥ शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतꣳसम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ ६ ॥ य० अ० २० मं० ३ । ४ । ५ ॥

भाष्यम् ॥

(देवस्य त्वा सवितुः) हे सभाध्यक्ष! स्वप्रकाशमानस्य सर्वस्य जगत उत्पादकस्य परमेश्वरस्य (प्रसवे)अस्यां प्रजायां (अश्विनोर्बाहुभ्यां)सूर्य्याचन्द्रमसोर्बाहुभ्यां बलवीर्याभ्यां (पूष्णो हस्ताभ्यां) पुष्टिकर्तुः प्राणस्य ग्रहणदानाभ्यां (अश्विनोर्भैषज्येन) पृथिव्यन्तरिक्षौषधिसमूहेन सर्वरोगनिवारकेण सह वर्त्तमानं त्वां (तेजसे) न्यायादिसद्गुणप्रकाशाय (ब्रह्मवर्चसाय) पूर्णविद्याप्रचाराय (अभिषिञ्चामि) सुगन्धजलैर्मूर्द्धनि मार्जयामि तथा (इन्द्रस्येन्द्रियेण परमेश्वरस्य परमैश्वर्य्येण विज्ञानेन च (बलाय) उत्तमबलार्थं (श्रियै)चक्रवर्त्तिराज्यलक्ष्मीप्राप्त्यर्थं त्वां (यशसे) अतिश्रेष्ठकीर्त्यर्थं च (अभिषिञ्चामि) राजधर्मपालनार्थं स्थापयामीतीश्वरोपदेशः॥ ४ ॥

(कोसि) हे परमात्मन् ! त्वं सुखस्वरूपोसि भवानस्मानपि सुराज्येन सुखयुक्तान् करोतु (कतमोसि) त्वमत्यन्तानन्दयुक्तोसि । अस्मानपि राजसभाप्रबन्धेनात्यन्तानन्दयुक्तान्सम्पादय (कस्मैत्वा) अतो नित्यसुखाय त्वामाश्रयामः । तथा (कायत्वा) सुखरूपराज्यप्रदाय त्वामुपास्महे (सुश्लोक) हे सत्यकीर्त्ते ! (सुमङ्गल) हे सुष्ठुमङ्गलमय सुमङ्गलकारक (सत्यराजन्) हे सत्यप्रकाशक ! सत्यराज्यप्रदेश्वरास्मद्राजसभाया भवानेव महाराजाधिराजोस्तीति वयं मन्यामहे ॥ ५ ॥ सभाध्यक्ष एवं मन्येत (शिरो मे श्रीः) राज्यश्रीर्मे मम शिरोवत् (यशो मुखं) उत्तम कीर्त्तिर्मुखवत् (त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि) सत्यन्यायदीप्तिः मम केशश्मश्रुवत् (राजा मे प्राणः) परमेश्वरः शरीरस्थो जीवनहेतुर्वायुश्च मम राजवत् (अमृतꣳसम्राट्) मोक्षाख्यं सुखं ब्रह्म वेदश्च सम्राट् चक्रवर्त्तिराजवत् (चक्षुर्विराट् श्रोत्रम्) सत्यविद्यादिगुणानां विविधप्रकाशकरणं श्रोत्रं चक्षुर्वत् । एवं सभासदोपि मन्येरन् । एतानि सभाध्यक्षस्य सभासदां चाङ्गानि सन्तीति सर्वे विजानीयुः ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियꣳहस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥ पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥ य० अ० २० मं० ७ । ८ ॥

भाष्यम् ॥

(बाहू मे बलं) यदुत्तमं बलं तन्मम बाहुवदस्ति (इन्द्रियꣳहस्तौ मे) शुद्धं विद्यायुक्तं मनः श्रोत्रादिकं च मम ग्रहणसाधनवत् (कर्म वीर्यं) यदुत्तमपराक्रमधारणं तन्मम कर्मवत् (आत्माक्षत्रमुरो मम) यन्मम हृदयं तत् क्षत्रवत् ॥ ७ ॥ (पृष्ठीर्मे राष्ट्रम्) यद्राष्ट्रं तन्मम पृष्ठभागवत् (उदरमꣳसौ) यौ सेन कोशौ-

स्तस्तत्कर्म मम हस्तमूलोदरवत् (ग्रीवाश्च श्रोणी) यत्प्रजायाः सुखेन भूषणं पुरुषार्थीकरणं तत्कर्म मम नितम्बाङ्गवत् (ऊरू अरत्नी) तत्प्रजाया व्यापारे गणितविद्यायां च निपुणीकरणं तन्ममोर्वरत्न्यङ्गवदस्ति (जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः) यत्प्रजाराजसभयोः सर्वथा मेलरक्षणं तन्मम कर्म जानुवत्। एवं पूर्वोक्तानि सर्वाणि कर्माणि ममावयववत् सन्ति। यथा स्वाङ्गेषु प्रीतिस्तत्पालने पुरुषस्य श्रद्धा भवति तथा प्रजापालने च स्वकीया बुद्धिस्सर्वैः कार्य्येति॥ ८॥

प्रति॑ क्ष॒त्रे प्रति॑ तिष्ठामि रा॒ष्ट्रे प्रत्यश्वे॑षु प्रति॑ तिष्ठामि॒ गोषु॑। प्रत्यङ्गे॑षु॒ प्रति॑ तिष्ठाम्या॒त्मन् प्रति॑ प्रा॒णेषु॑ प्रति॑ तिष्ठामि पु॒ष्टे प्रति॒ द्यावा॑पृथि॒व्योः प्रति॑ तिष्ठामि य॒ज्ञे॥१०॥ त्रा॒तार॒मिन्द्र॑मवि॒तार॒मिन्द्र॒ꣳ हवे॑ हवे सु॒हव॒ꣳ शूर॒मिन्द्र॑म्। ह्वया॑मि श॒क्रं पु॑रुहू॒तमिन्द्र॑ꣳ स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ धा॒त्विन्द्रः॑॥ ११॥ य० अ० २० मं० १०। ५०॥

भाष्यम्॥

(प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे) अहं परमेश्वरो धर्मेण प्रतीते क्षत्रे प्रतिष्ठितो भवामि विद्याधर्मप्रचारिते देशे च (प्रत्यश्वेषु) प्रत्यश्वं प्रतिगां च तिष्ठामि (प्रत्यङ्गेषु) सर्वस्य जगतोऽङ्गमङ्गं प्रतितिष्ठामि तथा चात्मानमात्मानं प्रतितिष्ठामि (प्रतिप्राणे०) प्राणं प्राणं प्रत्येवं पुष्टं पुष्टं पदार्थं प्रतितिष्ठामि (प्रतिद्यावापृथिव्योः) दिवं दिवं प्रति पृथिवीं पृथिवीं च तिष्ठामि (यज्ञे) तथा यज्ञं यज्ञं प्रति तिष्ठाम्यहमेव सर्वत्र व्यापकोस्मीति। मामिष्टदेवं समाश्रित्य ये राजधर्ममनुसरन्ति तेषां सदैव विजयाभ्युदयौ भवतः। एवं राजपुरुषैश्चापि प्रजापालने सर्वत्र न्यायविज्ञानप्रकाशो रक्षणीयो यतोऽन्यायाविद्यान्धकारनाशः स्यादिति॥ १०॥ (त्रातारमिन्द्र०) य विश्व-

स्य त्रातारं रक्षकं परमैश्वर्य्यवन्तं (सुहवꣳशूरमिन्द्रं) सुहवं शोभनयुद्धकारिणमत्यन्तशूरं जगतो राजानमनन्तबलवन्तं (शक्रं) शक्तिमन्तं शक्तिप्रदं च (पुरुहूतं) बहुभिः शूरैः सुसेवितं (इन्द्रं) न्यायेन राज्यपालकं (इन्द्रꣳहवेहवे) युद्धे युद्धे स्वविजयार्थं इन्द्रं परमात्मानं (ह्वयामि) आह्वयामि आश्रयामि (स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः) स परमधनप्रदातेन्द्रः सर्वशक्तिमानीश्वरः सर्वेषु राज्यकार्य्येषु नोऽस्मभ्यं स्वास्ति (धातु) निरन्तरं विजयसुखं दधातु ॥ ११ ॥

इमं देवा असपत्नꣳसुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳराजा ॥ १२ ॥ य० अ० ९ मं० ४० ॥ इन्द्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयातै । चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १३ ॥ त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्युस्त्वं भूरभिभूतिर्जनानाम् । त्वं दैवीर्विश इमा विराजा युष्मत्क्षत्रमजरं ते अस्तु ॥ १४ ॥ अथर्व० कां० ६ अनु० १० व० ९८ । मं० । १ । २ ॥

भाष्यम् ॥

(देवाः) हे देवा विद्वांसः । सभासदः (महते क्षत्राय) अतुलराजधर्माय (महते ज्यैष्ठ्याय) अत्यन्तज्ञानवृद्धव्यवहारस्थापनाय (महते जानराज्याय) जनानां विदुषां मध्ये परमराज्यकरणाय (इन्द्रस्येन्द्रियाय) सूर्य्यस्य प्रकाशवन्न्यायव्यवहारप्रकाशनायान्यायान्धकारविनाशाय (अस्यै विशे) वर्त्तमानायै प्रजायै यथावत्सु-

स्वप्रदानाय (इमं) (असपत्नꣳसुवध्वम्) इमं प्रत्यक्षं शत्रूद्भवरहितं निष्कण्टकमुत्तमराजधर्म्मं सुवध्वमीशिध्वमैश्वर्य्यसहितं कुरुत यूयमप्येवं जानीत (सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳराजा) वेदविदां सभासदां मध्ये यो मनुष्यः सौम्यगुणसम्पन्नः सकलविद्यायुक्तोऽस्ति स एव सभाध्यक्षत्वेन स्वीकृतः सन् राजास्तु। हे सभासदः! (अमी) ये प्रजास्था मनुष्याः सन्ति तान् प्रत्यप्येवमाज्ञा श्राव्या (एष वो राजा) अस्माकं वो युष्माकं च स सभासत्कोयं राजसभाव्यवहार एव राजास्तीति। एतदर्थं वयं (इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रं) प्रख्यातनाम्नः पुरुषस्य प्रख्यातनाम्न्याः स्त्रियाश्च सन्तानमभिषिच्याध्यक्षत्वे स्वीकुर्म्म इति ॥ १२ ॥ (इन्द्रोजयाति) स एवेन्द्रः परमेश्वरः सभाप्रबन्धो वा जयाति विजयोत्कर्षं सदा प्राप्नोतु (न पराजयातै) स मा कदाचित्पराजयं प्राप्नोतु (अधिराजो राजसु राजयातै) स राजाधिराजो विश्वस्येश्वरः सर्वेषुः चक्रवर्त्तिराजसु माण्डलिकेषु वा स्वकीयसत्यप्रकाशन्यायेन सहास्माकं मध्ये सदा प्रसिध्यताम्। (चर्कृत्यः) यो जगदीश्वरः सर्वैर्मनुष्यैः पुनः, पुनरुपासनायोग्योऽस्ति (ईड्यः) अस्माभिः स एवैकः स्तोतुं योग्यः (वन्द्यश्च) पूजनीयः (उपसद्यः) समाश्रयितुं योग्यः (नमस्यः) नमस्कर्तुं योग्योऽस्ति (भवेह) हे महाराजेश्वर त्वमुत्तमप्रकारेणास्मिन् राज्ये सत्कृतो भव (भवत्सत्कारेण सह वर्त्तमाना वयमप्यस्मिन् चक्रवर्त्तिराज्ये सदा सत्कृता भवेम) ॥ १३ ॥ (त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्युः) हे इन्द्र परमेश्वर! त्वं सर्वस्य जगतोऽधिराजोसि श्रव इवाचरतीति सर्वस्य श्रोता च स्वकृपया मामपि तादृशं कुरु; (त्वं भूरभिभूतिर्जनानाम्) हे भगवन्! त्वं भूः सदा भवसि यथा जनानामभिभूतिरभीष्टस्यैश्वर्य्यस्य दातासि तथा मामप्यनुग्रहेण करोतु (त्वं दैवीर्विश इमा विराजाः) हे जगदीश्वर! यथा त्वं दिव्यगुणासम्पन्ना विविधोत्तमराजपालिताः प्रत्यक्षविषयाः प्रजाः सत्यन्यायेन पालयसि तथा मामपि कुरु (युष्मत्क्षत्रमजरं ते अस्तु) हे महाराजाधिराजेश्वर! तव यदिदं सनातनं राजधर्मयुक्तं नाशरहितं विश्वरूपं राष्ट्रमस्ति तदिदं भवद्दत्तमस्माकमस्त्विति याचितः सन्नाशीर्ददातीदं मद्रचितं भूगोलाख्यं राष्ट्रं युष्मदधीनमस्तु ॥ १४ ॥

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे । युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ १५ ॥ ऋ० अ० १ अ० ३ व० १८ मं० २ ॥ तं सभा च समितिश्च सेना च ॥ १६ ॥ अथर्व० कां० १५ अनु० २ व० ६ मं २ ॥ इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो अनु सं रभध्वम् । ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा ॥ १७ ॥ अथर्व० कां० ६ अनु० १० व० ९७ मं० ३ ॥ सभ्य सभां मे पाहि ये च सभ्याः सभासदः । त्वयेद्गाः पुरुहूत विश्वमायुर्व्यश्नवम् ॥ १८ ॥ अ० कां० १९ अनु० ७ व० ५५ मं० ६ ॥

भाष्यम् ॥

अस्यार्थः- (स्थिरा वः) प्रार्थनाविषय उक्तः ॥१५॥ (तं सभा च) राजसभा प्रजा च तं पूर्वोक्तं सर्वराजाधिराजं परमेश्वरं तथा सभाध्यक्षमभिषिच्य राजानं मन्येत (समितिश्च) तमनुश्रित्यैव समितिर्युद्धमाचरणीयम् (सेना च) तथा वीरपुरुषाणां या सेना सापि परमेश्वरं स सभाध्यक्षां सभां स्वसेनानीं चानुश्रित्य युद्धं कुर्यात् ॥ १६ ॥ ईश्वरः सर्वान्मनुष्यान्प्रत्युपदिशति (सखायः) हे सखायः । (इमं वीरमुग्रमिन्द्रं) शत्रूणां हन्तारं युद्धकुशलं निर्भयं तेजस्विनं प्रतिराजपुरुषं तथेन्द्रं परमैश्वर्यवन्तं परमेश्वरं (अनुहर्षध्वं) सर्वे यूयमनुमोदयध्वमेवं कृत्वैष दुष्टशत्रूणां पराजयार्थं (अनुसंरभध्वं) युद्धारम्भं कुरुत कथम्भूतं (ग्रामजितं) येन पूर्वं शत्रूणां समूहा जिता (गोजितं) येनेन्द्रियाणि पृथिव्यादिकं च जितं (वज्रबाहुं) वज्रः प्राणो बलं बाहुर्यस्य

(जयन्तं) जयं प्राप्नुवन्तं (प्रमृणन्तमोजसा) ओजसा बलेन शत्रून् प्रकृष्टतया हिंसन्तं (अज्म) वयं तमाश्रित्य सदा विजयं प्राप्नुमः ॥ १७ ॥ (सभ्य सभां मे पाहि) हे सभायां साधो परमेश्वर ! मे मम सभां यथावत् पालय । म इत्यस्मच्छब्दनिर्देशात्सर्वान्मनुष्यानिदं वाक्यं गृह्णातीति (ये च सभ्याः सभासदः थे सभाकर्मसु साधवश्चतुराः सभायां सीदन्ति तेऽस्माकं पूर्वोक्तां त्रिविधां सभां पान्तु यथावद्रक्षन्तु (त्वयेद्गाः पुरुहूत) हे बहुभिः पूजित परमात्मन् त्वया सह ये सभाध्यक्षाः सभासद इद्गा इतं राजधर्मज्ञानं गच्छन्ति त एव सुखं प्राप्नुवन्ति (विश्वमायुर्व्यश्नवम्) एवं सभापालितोऽहं सर्वो जनः शतवार्षिकं सुखयुक्तमायुः प्राप्नुयाम् ॥१८॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तमुग्रवत्सहस्वत्तत्क्षत्रस्य रूपं मन्द्र ओजिष्ठ इत्योजस्वत्तत्क्षत्रस्य रूपम् ॥ १ ॥ बृहत्पृष्ठं भवति क्षत्रं वै बृहत्क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्धयत्यथो क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं तद्यद्बृहत्पृष्ठं भवति ॥ २ ॥ ब्रह्म वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद्ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं क्षत्रे ब्रह्म ॥ ३ ॥ ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, ओजः क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति तद्भारद्वाजं भवति भारद्वाजं वै बृहत् ॥ ४ ॥ ऐ० पं० ८ कं० २ । ३ । तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय महाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायां रोहामीति ॥ ५ ॥ नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं

वशमेति तद्यत्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं वशमेति तद्राष्ट्रं समृद्धं तद्वीरवदाहास्मिन् वीरो जायते ॥ ९ ॥ ऐ० पं० ८ । कं० ९ । ९ ॥

भाष्यम् ॥

इयं राजधर्मव्याख्या वेदरीत्या संक्षेपेण लिखिताऽतोऽग्रे-ऐतरेयशतपथब्राह्मणादिग्रन्थरीत्या संक्षेपतो लिख्यते । तद्यथा-(जनिष्ठा उग्रः०) राजसभायां जनिष्ठा अतिशयेन जना विद्वांसो धर्मात्मानः श्रेष्ठप्रकृतीन् मनुष्यान् प्रति सदा सुखदास्सौम्या भवेयुः । तथा दुष्टान् प्रत्युग्रो व्यवहारो धार्य्य इति कुतो यद्राजकर्म्मास्ति तद् द्विविधं भवत्येकं सहस्वद् द्वितीयमुग्रवदर्थात्कचिद्देशकालवस्त्वनुसारेण सहनं कर्त्तव्यम् । कचित्तद्विपर्य्यये राजपुरुषैर्दुष्टेषूग्रो दण्डो निपातनीयश्चैतत्क्षत्रस्य धर्मस्य स्वरूपं भवति तथा (मन्द्र ओजिष्ठ०) उत्तमकर्मकारिभ्य आनन्दकरो दुष्टेभ्यो दुःखप्रदश्चात्युत्तमवीरपुरुषसेनादिपदार्थसामग्न्या सहितो यो राजधर्मोस्ति स च क्षत्रस्य स्वरूपमस्ति ॥ १ ॥ (बृहत्पृष्ठं०) यत्क्षत्रं कर्म तत्सर्वेभ्यः कृत्येभ्यो बृहन्महदस्ति तथा पृष्ठमर्थान्निर्बलानां रक्षकं सत् पुनरुत्तमसुखकारकं भवति । एतेनोक्तेन च क्षत्रराजकर्म्मणा मनुष्यो राजकर्म्म वर्द्धयति नातोऽन्यथा क्षत्रधर्मस्य वृद्धिर्भवितुमर्हति । तस्मात्क्षत्रं सर्वस्मात्कर्मणो बृहद्यजमानस्य प्रजास्थस्य जनस्य राजपुरुषस्य वात्मात्मवदानन्दप्रदं भवति तथा सर्वस्य संसारस्य निष्कैवल्यं निरन्तरं केवलं सुखं सम्पादयितुं यतः समर्थं भवति तस्मात्तत्क्षत्रकर्म सर्वेभ्यो महत्तरं भवतीति ॥ २ ॥ (ब्रह्म वै रथन्तरं०) ब्रह्मशब्देन सर्वविद्यायुक्तो ब्राह्मणवर्णो गृह्यते तस्मिन् खलु क्षत्रधर्मः प्रतिष्ठितो भवति नैव कदाचित्सत्यविद्यया विना क्षत्रधर्मस्य वृद्धिरक्षणे भवतः तथा (क्षत्रे ब्रह्म) राजन्ये ब्रह्माऽर्थात् सत्यविद्या प्रतिष्ठिता भवति । नैवास्माद्विना कदाचिद्विद्याया वृद्धिरक्षणे सम्भवतस्तस्माद्विद्याराजव्यवहारौ मिलित्वैव राष्ट्रसुखोन्नतिं कर्तुं शक्नुत इति ॥३॥ (ओजो वा इन्द्रियं०)

राजपुरुषैर्बलपराक्रमवन्तीन्द्रियाणि सदैव रक्षणीयान्यर्थाज्जितेन्द्रियतयैव सदैव वर्त्तितव्यम् । कुतः? ओज एव क्षत्रं वीर्य्यमेव राजन्य इत्युक्तत्वात् । तत्तस्मादोजसा क्षत्रेण वीर्य्येण राजन्येनैनं राजधर्मं मनुष्यः समर्द्धयति सर्वसुखैरेधमानं करोतीदमेव भारद्वाजं भरणीयं बृहदर्थान्महत्कर्मास्तीति ॥ ४ ॥ (तानहमनुराज्याय०) सर्वे मनुष्या एवमिच्छां कृत्वा पुरुषार्थं कुर्युः । परमेश्वरानुग्रहेणाहमनुराज्याय सभाध्यक्षत्वप्राप्तये तथा माण्डलिकानां राज्ञामुपरि राजसत्ताप्राप्तये (साम्राज्याय) सार्वभौमराज्यकरणाय (भौज्याय) धर्मन्यायेन राज्यपालनायोत्तमभोगाय च (स्वाराज्याय) स्वस्मै राज्यप्राप्तये (वैराज्याय) विविधानां राज्ञां मध्ये महत्वेन प्रकाशाय (पारमेष्ठ्याय) परमराज्यस्थितये (महाराज्याय) महाराज्यसुखभोगाय तथा (आधिपत्याय) अधिपतित्वकरणाय (स्वावश्याय) स्वार्थप्रजावशत्वकरणाय च । (अतिष्ठायां) अत्युत्तमा विद्वांसस्तिष्ठन्ति यस्यां सा अतिष्ठा सभा तस्यां सर्वैर्गुणैः सुखैश्च रोहामि वर्द्धमानो भवामीति ॥ ५ ॥ (नमो ब्रह्मणे०) परमेश्वराय त्रिवारं चतुर्वारं वा नमस्कृत्य राजकर्मारम्भं कुर्य्यात् यत् क्षत्रं ब्रह्मणः परमेश्वरस्य वशमेति तद्राष्ट्रं समृद्धं सम्यक् ऋद्धियुक्तं वीरवद् भवति । तस्मिन्नेव राष्ट्रे वीरपुरुषो जायते नान्यत्रेत्याह परमेश्वरः ॥ ६ ॥

स प्रजापतिका अयं वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतम इममेवाभिषिञ्चामहा इति तथेति तद्धैतदिन्द्रमेव ॥ ७ ॥ सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं क्षत्रमजनि क्षत्रियोऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विशामत्ताजनि पुरां भेत्ता जन्यसुराणां हन्ताजनि ब्रह्मणो गोप्ता जनि धर्मस्य गोप्ताजनीति । ऐतरे० पं० ८ कं० १२ ॥

स परमेष्ठी प्राजापत्योऽभवत् ॥८॥ ऐत० पं० ८ कं० १४॥

स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः सर्वा जितीर्जयति सर्वान् लोकान् विन्दति सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यं प्रतिष्ठां परमतां गच्छति साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यं जित्वास्मिंल्लोके स्वयम्भूः स्वराडमृतोऽमुष्मिन्त्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः सम्भवति यमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाभिषिञ्चति ॥ ९ ॥ ऐत० पं० ८ कं० १९ ॥

भाष्यम् ॥

(स प्रजापतिका०) सर्वे सभासदः प्रजास्थमनुष्याः स्वामिनेष्टेन पूज्यतमेन परमेश्वरेणैव सह वर्त्तमाना भवेयुः। सर्वे मिलित्वैवं विचारं कुर्युर्यतो न कदाचित्सुखहानिपराजयौ स्याताम्। यो देवानां विदुषां मध्ये (ओजिष्ठः) पराक्रमवत्तमः (बलिष्ठः) सर्वोत्कृष्टबलसहितः (सहिष्ठः) अतिशयेन सहनशीलः (सत्तमः) सर्वैर्गुणैरत्यन्तश्रेष्ठः (पारयिष्णुतमः) सर्वेभ्यो युद्धादिदुःखेभ्योऽतिशयेन सर्वास्तारयितृतमो विजयकारकतमोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठतमोस्तीति वयं निश्चित्य तमेव पुरुषमभिषिञ्चाम इतीच्छेयुः। तथैव खल्वस्त्विति सर्वे प्रतिजानीयुरेवं भूतस्योत्तमपुरुषस्याभिषेककरणं सर्वैश्वर्य्यप्रापकत्वादिन्द्रमित्याहुः ॥ ७ ॥ (सम्राजं०) एवम्भूतं सार्वभौमराजानं (साम्राज्यं) सार्वभौमराज्यं (भोजं) उत्तमभोगसाधकं (भोजपितरं) उत्तमभोगानां रक्षकं (स्वराजं) राजकेषु प्रकाशमानं सद्विद्यादिगुणैस्स्वहृदये देदीप्यमानं (स्वाराज्यं) स्वकीयराज्यपालनं (विराजं) विविधानां राज्ञां प्रकाशकं (वैराज्यं) विविधराज्यप्राप्तिकरं (राजानं) श्रेष्ठैश्वर्य्येण प्रकाशमानं (राज-

पितरं) राज्ञां रक्षकं (परमेष्ठिनं) परमोत्कृष्टे राज्ये स्थापयितुं योग्यं (पारमेष्ठ्यं) परमेष्ठिसम्पादितं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं वयमभिषिञ्चामहे । एवमभिषिक्तस्य पुरुषस्य सुखयुक्तं क्षत्रमजनि प्रादुर्भवतीति। अजनीति छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्त्तमानकाले लुङ् (क्षत्रियोजनि) तथा क्षत्रियो वीरपुरुषः (विश्व०) सर्वस्य प्राणिमात्रस्याधिपतिः सभाध्यक्षः (विशामत्ता०) दुष्टप्रजानामत्ता विनाशकः (पुरां भे०) शत्रुनगराणां विनाशक (असुराणां हन्ता) दुष्टानां हन्ता हननकर्त्ता (ब्रह्मणो०) वेदस्य रक्षकः (धर्मस्य गो०) धर्मस्य च रक्षकोऽजनि प्रादुर्भवतीति (स परमेष्ठीप्रा०) स राजधर्मः सभाध्यक्षादिमनुष्यैः (प्राजापत्यः) अर्थात् परमेश्वर इष्टः करणीयः । न तद्भिन्नोऽर्थः केनचित्मनुष्येणेष्टः कर्त्तु योग्योस्त्यतः सर्वे मनुष्याः परमेश्वरपूजका भवेयुः ॥ ८ ॥ यो मनुष्यो राज्यं कर्त्तुमिच्छेत्स (एतेनैन्द्रेण०) पूर्वोक्तेन सर्वैश्वर्यप्राप्तिनिमित्तेन (महाभिषेकेण०) अभिषिक्तः स्वीकृतः (क्षत्रियः) क्षत्रधर्मवान् (सर्व० । सर्वेषु युद्धेषु जयति सर्वत्र विजयं तथा सर्वानुत्तमांल्लोकांश्च विन्दति प्राप्नोति सर्वेषां राज्ञां मध्ये श्रैष्ठ्यं सर्वोत्तमत्वं पूर्वोक्तां प्रतिष्ठां या परेषु शत्रुषु विजयेन हर्षनिमित्ता तथा परेषां शत्रूणां दीनत्वनिमित्ता सा परमत्ता सभा तां वा गच्छति प्राप्नोति तया सभया पूर्वोक्तं साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं महाराज्यमाधिपत्यं राज्यं च जित्वाऽस्मिन् लोके चक्रवर्त्तिसार्वभौमो महाराजाधिराजो भवति तथा शरीरं त्यक्त्वाऽस्मिन्स्वर्गे सुखस्वरूपे लोके परब्रह्मणि स्वयम्भूः स्वाधीनः (स्वराट्) स्वप्रकाशकः (अमृतः) प्राप्तमोक्षसुखः सन्सर्वान्कामानाप्नोति (आप्तामृतः) पूर्णकामोऽजरामरः सम्भवति (परमेनैन्द्रेण) एतेनोक्तेन सर्वैश्वर्येण (शापयित्वा) प्रतिज्ञां कारयित्वा यं सकल गुणोत्कृष्टं क्षत्रियं (महाभिषे०) अभिषिञ्चन्ति सभासदः सभायां स्वीकुर्वन्ति तस्य राष्ट्रे कदाचिदनिष्टं न प्रसज्यत इति विज्ञेयम् ॥९॥

क्षत्रं वै स्विष्टकृत् । क्षत्रं वै साम । साम्राज्यं वै साम ॥ श० कां० १२ अ० ८ । ब्रा० ३ ॥ ब्रह्म वै प्रा-

ह्मणः क्षत्रꣳ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति । युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यम् । श० कां० १३ । अ० १ । ब्रा० ५ ॥ राष्ट्रं वा अश्वमेधः ॥ श० कां० १३ । अ० १ । ब्रा० ६ । राजन्य एव शौर्यं महिमानं दधाति तस्मात्पुरा राजन्यः शूर इषव्योतिव्याधी महारथो जज्ञे । श० कां० १३ । अ० १ । ब्रा० ९ ॥

भाष्यम् ॥

(क्षत्रं वै) क्षत्रमर्थाद्राजसभाप्रबन्धेन यद्यथावत्प्रजापालनं क्रियते तदेव क्लिष्टकुदर्थादिष्टसुखकारि (क्षत्रं वै साम०) यद्वै दुष्टकर्मणामन्तकारि तथा सर्वस्याः प्रजायाः सान्त्वप्रयोगकर्तृ च भवति (स आज्यं वै०) तदेव श्रेष्ठं राज्यं वर्णयन्ति (ब्रह्म वै०) ब्रह्मार्थाद्वेदं परमेश्वरं च वेत्ति स एव ब्राह्मणो भवितुमर्हति । (क्षत्रꣳ) यो जितेन्द्रियो विद्वान् शौर्यादिगुणयुक्तो महावीरपुरुषः क्षत्रधर्मं स्वीकरोति स राजन्यो भवितुमर्हति । (तदस्य ब्रह्मणा०) तादृशैर्ब्राह्मणै राजन्यैश्च सहास्य राष्ट्रस्य सकाशादुभयतः श्री राज्यलक्ष्मीः परितः सर्वतो गृहीता भवति नैवं राजधर्मानुष्ठानेनास्याः श्रियः कदाचिद्ध्रासान्यथात्वे भवतः । (युद्धं वै०) अत्रेदं बोध्यं युद्धकरणमेव राजन्यस्य वीर्यं बलं भवति नानेन विना महाधनसुखयोः कदाचित्प्राप्तिर्भवति । कुतः ? निघं० अ० २ खं० १७ । सङ्ग्रामस्यैव महाधनसञ्ज्ञत्वात् । महान्ति धनानि प्राप्तानि भवन्ति यस्मिन्स महाधनः सङ्ग्रामो नास्माद्विना कदाचिन् महती प्रतिष्ठा महाधनं च प्राप्नुतः । (राष्ट्रं वा अश्वमेधः) राष्ट्रपालनमेव क्षत्रियाणामश्वमेधाख्यो यज्ञो भवति नाश्वं हत्वा तदङ्गानां होमकरणं चेति ॥ (राजन्य एव०) पुरा पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो राजन्यो यदा शौर्यं महिमानं दधाति तदा सार्वभौमं राज्यं कर्तुं समर्थो भवति तस्मात्कारणा-

द्राजन्यः शूरो युद्धोत्सुको निर्भयः (इषव्यः) शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणे कुशलः (अतिव्याधी) अत्यन्ता व्याधाः शत्रूणां हिंसका योद्धारो यस्य (महारथः) महान्तो भूजलान्तरिक्षगमनाय रथा यस्येति। यस्मिन् राष्ट्रे ईदृशो राजन्यो जन्ये जातोऽस्ति नैव कदाचित्तस्मिन्भयदुःखे सम्भवतः ॥ १३ ॥

श्रीर्वै राष्ट्रम् । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतम् । विड्वै गभो राष्ट्रं पसो राष्ट्रमेव विश्या हन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः । विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति न पुष्टं पशुमन्यत इति । श० कां० १३ अ० २ । ब्रा० ३ ॥

भाष्यम् ॥

(श्रीर्वै राष्ट्रम्) या विद्याद्युत्तमगुणरूपा नीतिः सैव राष्ट्रं भवति (श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः) सैव राज्यश्री राष्ट्रस्य सम्भारो भवति (श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम्) राष्ट्रस्य मध्यभागोऽपि श्रीरेवास्ति (क्षेमो वै रा०) क्षेमो यद्रक्षणं तदेव राष्ट्रस्य शयनवन्निरुपद्रवं सुखं भवति (विड्वै गभो०) विड् या प्रजा सा गभाख्यास्ति (राष्ट्रं पसो०) यद्राष्ट्रं तत्पसाख्यं भवति तस्माद्यद्राष्ट्रसम्बन्धिकर्म तद्विशि प्रजायामाविश्यताम् आहन्त्यासमन्तात्करग्रहणेन प्रजाया उत्तमपदार्थानां हरणं करोति (तस्माद्राष्ट्रीवि०) यस्मात्सभया विनैकाकी पुरुषो भवति तत्र प्रजा सदा पीडिता भवति तस्मादेकः पुरुषो राजा नैव कर्त्तव्यो नैकस्य पुरुषस्य राजधर्मानुष्ठाने यथावत् सामर्थ्यं भवति तस्मात्सभयैव राज्यप्रबन्धः कर्त्तुं शक्योऽस्ति (विशमेव राष्ट्राया०):यत्रैको राजास्ति तत्र राष्ट्राय विशं प्रजामाद्यां भक्षणीयां भोज्यवत्ताडितां करोति। यस्मात्स्वसुखार्थं प्रजाया उत्तमान्पदार्थान् गृह्णन्सन् प्रजायै पीडां ददाति तस्मादेको राष्ट्री विशमत्ति (न पुष्टं पशुम०) यथा

मांसाहारी पुष्टं पशुं दृष्ट्वा हन्तुमिच्छति तथैको राजा न मत्तः कश्चिदधिको भवेदितीर्ष्यया नैव प्रजास्थस्य कस्य चिन्मनुष्यस्योत्कर्षं सहते तस्मात्सभाप्रबन्धयुक्तेन राज्यव्यवहारेणैव भद्रमित्येवं राजधर्मव्यवहारप्रतिपादका मन्त्राः बहवः सन्तीति ॥

इति संक्षेपतो राजप्रजाधर्मविषयः ॥

अथ वर्णाश्रमविषयः संक्षेपतः ॥

तत्र वर्णविषयो मन्त्रो ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्युक्तस्तदर्थश्च तस्यायं शेषः । वर्णो वृणोतेः ॥ १ ॥ नि० अ० २ खं० ३ । ब्रह्म हि ब्राह्मणः । क्षत्रꣳ हीन्द्रः क्षत्रꣳ राजन्यः ॥ २ ॥ श० कां० ५ अ० १ । ब्रा० १॥ बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्त्तः । वीर्य्यं वा एतद्राजन्यस्य यद्बाहू वीर्य्यं वा एतदपाꣳ रसः ॥ श० कां० ५ । अ० ४ । ब्रा० ३ ॥ इषवो वै दिद्यवः॥ ३ ॥ श० कां० ५ अ० ४ । ब्रा० ४ ॥

भाष्यम् ॥

वर्णो वृणोतेरिति निरुक्तप्रामाण्याद्वरणीया वरीतुमर्हा गुणकर्माणि च दृष्ट्वा यथायोग्यं व्रियन्ते ये ते वर्णाः ॥ १ ॥ (ब्रह्म हि ब्राह्मणः) ब्रह्मणा वेदेन परमेश्वरस्योपासनेन च सह वर्त्तमानो विद्याद्युत्तमगुणयुक्तः पुरुषो ब्राह्मणो भवितुमर्हति । तथैव (क्षत्रꣳ हीन्द्रः०) क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । यः पुरुष इन्द्रः परमैश्वर्य्यवान् शत्रूणां क्षयकरणाद्युद्धोत्सुकत्वाच्च प्रजापालनतत्परः (राजन्यः) क्षत्रियो भवितुमर्हति ॥ २ ॥ (मित्रः) सर्वेभ्यः सुखदाता (वरुणः) उत्तमगुणकर्मधारणेन श्रेष्ठः । इमावेव क्षत्रियस्य द्वौ बाहुवद् भवेताम् (वा) अथवा वीर्य्यं पराक्रमो बलं चैतदुभयं राजन्यस्य च-

त्रियस्य बाहू भवतः । अपां प्राणानां यो रस आनन्दस्तं प्रजाभ्यः प्रयच्छतः क्षत्रियस्य वीर्य्यं वर्धेते तस्य (इषवः) बाणाः शस्त्रास्त्राणामुपलक्षणमेतत् (दिद्यवः) प्रकाशकाः सदा भवेयुः ॥ ३ ॥

आश्रमा अपि चत्वारः सन्ति । ब्रह्मचर्य्यगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासभेदात् । ब्रह्मचर्य्येण सद्विद्या शिक्षा च ग्राह्या । गृहाश्रमेणोत्तमाचरणानां श्रेष्ठानां पदार्थानां चोन्नतिः कार्य्या । वानप्रस्थेनैकान्तसेवनं ब्रह्मोपासनं विद्याफलविचारणादि च कार्य्यम् । संन्यासेन परब्रह्ममोक्षपरमानन्दप्रापणं क्रियते सदुपदेशेन सर्वस्मा आनन्ददानं चेत्यादि चतुर्भिराश्रमैर्धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् सिद्धिः सम्पादनीया । एतेषां मुख्यतया ब्रह्मचर्य्येण सद्विद्या सुशिक्षादया शुभगुणाः सम्यग्ग्राह्याः ॥ अत्र ब्रह्मचर्य्याश्रमे प्रमाणानि-

आचार्यं उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः । तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं जातं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः ॥ १ ॥ इयं समित्पृथिवी द्यौर्द्वितीयोतान्तरिक्षं समिधा पृणाति । ब्रह्मचारी समिधा मेखलया श्रमेण लोकांस्तपसा पिपर्त्ति ॥ २ ॥ पूर्वो जातो ब्रह्मणो ब्रह्मचारी घर्मं वसानस्तपसोदतिष्ठत् । तस्माज्जातं ब्राह्मणं ब्रह्म ज्येष्ठं देवाश्च सर्वे अमृतेन साकम् ॥ ३ ॥ अथर्व० कां० ११ अनु० ३ व० ५ । मं० ३ । ४ । ५ ॥

भाष्यम् ॥

(आचार्य्य उ०) आचार्य्यो विद्याध्यापको ब्रह्मचारिणमुपनयमानो विद्यापठनार्थमुपवीतं दृढव्रतमुपदिशन्नन्तर्गर्भमिव कृणुते करोति । तं तिस्रो रात्रीरुदरे बिभर्ति । ... सर्वो

शिक्षां करोति पठनस्य च रीतिमुपदिशति । यदा विद्यायुक्तो विद्वान् जायते तदा तं विद्यासु जातं प्रादुर्भूतं देवा विद्वांसो द्रष्टुमभिसंयन्ति प्रसन्नतया तस्य मानं कुर्वन्ति । अस्माकं मध्ये महाभाग्योदयेनेश्वरानुग्रहेण च सर्वमनुष्योपकारार्थं त्वं विद्वान् जात इति प्रशंसन्ति ॥ १ ॥ (इयं समित्०) इयं पृथिवी द्यौः प्रकाशोन्तरिक्षं चानया समिधा स ब्रह्मचारी पृणाति तत्रस्थान् सर्वान् प्राणिनो विद्यया होमेन च प्रसन्नान् करोति (समिधा) अग्निहोत्रादिना मेखलया ब्रह्मचर्यचिन्हधारणेन च (श्रमेण) परिश्रमेण (तपसा) धर्मानुष्ठानेनाध्यापनेनोपदेशेन च (लोकां०) सर्वान् प्राणिनः पिपर्त्ति पुष्टान्प्रसन्नान्करोति ॥ २ ॥ (पूर्वो जातो ब्रह्म०) ब्रह्मणि वेदे चरितुं शीलं यस्य स ब्रह्मचारी (घर्मं वसानः) अत्यन्तं तपश्चरन् ब्राह्मणोऽर्थाद्वेदं परमेश्वरं च विदन् पूर्वः सर्वेषामाश्रमाणामादिमः सर्वाश्रमभूषकः (तपसा) धर्मानुष्ठानेन (उदतिष्ठत्) ऊर्ध्वे उत्कृष्टबोधे व्यवहारे च तिष्ठति तस्मात्कारणात् (ब्रह्म ज्येष्ठं) ब्रह्मैव परमेश्वरो विद्या वा ज्येष्ठा सर्वोत्कृष्टा यस्य तं ब्रह्मज्येष्ठम् । अमृतेन परमेश्वरमोक्षबोधेन परमानन्देन साकं सह वर्त्तमान (ब्राह्मणं) ब्रह्मविदं (जातं) प्रसिद्धं (देवाः) सर्वे विद्वांसः प्रशंसन्ति ॥ ३ ॥

ब्रह्मचार्येति समिधा समिद्धः कार्ष्णं वसानो दीक्षितो दीर्घश्मश्रुः । स सद्य एति पूर्वस्मादुत्तरं समुद्रं लोकान्त्संगृभ्य मुहुराचरिक्रत् ॥ ४ ॥ ब्रह्मचारी जनयन् ब्रह्मापो लोकं प्रजापतिं परमेष्ठिनं विराजम् । गर्भो भूत्वाऽमृतस्य योनाविन्द्रो ह भूत्वाऽसुरांस्ततर्ह ॥५॥ ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं वि रक्षति । आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्येण कन्या३ युवानं विन्दते पतिम् । अनड्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीषति ॥ ७ ॥ ब्रह्मचर्येण तपसा देवा

मृत्युमुपाघ्नत । इन्द्रो ह ब्रह्मचर्य्येण देवेभ्यः स्व१रा-भरत् ॥ ८ ॥ अथर्व० कां० ११ अनु० ३ मं० ६ । ७ । १७ । १८ । १९ ॥

भाष्यम् ॥

(ब्रह्मचार्य्येति०) स ब्रह्मचारी पूर्वोक्तया (समिधा) विद्यया (समिद्धः) प्रकाशितः (कार्ष्णं) मृगचर्मादिकं (वसानः) आच्छादयन् (दीर्घश्मश्रुः) दीर्घकालपर्य्यन्तं केशश्मश्रूणि धारितानि येन सः (दीक्षितः) प्राप्तदीक्षः (एति) परमानन्दं प्राप्नोति । तथा (पूर्वस्मात्) ब्रह्मचर्यानुष्ठानभूतात्समुद्रात् (उत्तरं) गृहाश्रमं समुद्रं (सद्य एति) शीघ्रं प्राप्नोति । एवं निवासयोग्यान्सर्वान् (लोकान्त्सं०) सङ्गृह्य मुहुर्वारंवारं (आचरिक्रत्) धर्मोपदेशमेव करोति ॥ ४ ॥ (ब्रह्मचारी०) स ब्रह्मचारी (ब्रह्म) वेद विद्यां पठन् (अपः) प्राणान् (लोकं) दर्शनं (परमेष्ठिनं) प्रजापतिं (विराजं) विविधप्रकाशकं परमेश्वरं (जनयन्) प्रकटयन् (अमृतस्य) मोक्षस्य (योनौ) विद्यायां (गर्भो भूत्वा) गर्भवन्नियमेन स्थित्वा यथावद्विद्यां गृहीत्वा (इन्द्रो ह भूत्वा) सूर्य्यवत्प्रकाशकः सन् (असुरान्) दुष्टकर्मकारिणो मूर्खान्पाखण्डिनो जनान् दैत्यरक्षःस्वभावान् (ततर्ह) तिरस्करोति सर्वान्निवारयति यथेन्द्रः सूर्य्योऽसुरान्मेघान् रात्रिं च निवारयति तथैव ब्रह्मचारी सर्वशुभगुणप्रकाशकोऽशुभगुणनाशकश्च भवतीति ॥ ५ ॥ (ब्रह्मचर्य्येण०) तपसा ब्रह्मचर्य्येण कृतेन राजा राष्ट्रं विरक्षति विशिष्टतया प्रजा रक्षितुं योग्यो भवति। आचार्य्योपि कृतेन ब्रह्मचर्य्येणैव विद्यां प्राप्य ब्रह्मचारिणमिच्छते स्वीकुर्यान्नान्यथेति ॥ ६ ॥ अत्र प्रमाणम्—"आचार्य्यः कस्मादाचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमितिवा" निरुक्त अ० १ खं० ४ ॥ (ब्रह्मचर्य्येण०) एवमेव कृतेन ब्रह्मचर्य्येणैव कन्या युवतिः सती युवानं स्वसदृशं पतिं विन्दते नान्यथा न चातः पूर्वमसदृशं वा । अनड्वानित्युपलक्षणं ... यामं

यथा तथा कृतेन ब्रह्मचर्य्येण स्वविरोधिनः पशून् जिगीषन्ति युद्धेन जेतुमिच्छन्ति । अतो मनुष्यैस्त्ववश्यं ब्रह्मचर्य्यं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥ (ब्रह्मचर्य्येण तपसा देवा०) देवा विद्वांसो ब्रह्मचर्य्येण वेदाध्ययनेन ब्रह्मविज्ञानेन तपसा धर्मानुष्ठानेन च मृत्युं जन्ममृत्युप्रभवदुःखमुपाघ्नत् नित्यं घ्नन्ति नान्यथा । ब्रह्मचर्य्येण सुनियमेन (हेति किलार्थे) यथा इन्द्रः सूर्य्यो देवेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वः सुखं प्रकाशं चाभरद्धारयति । यथा विना ब्रह्मचर्य्येण कस्यापि नैव विद्यासुखं च यथावद्भवति । अतो ब्रह्मचर्य्यानुष्ठानपूर्वका एव गृहाश्रमादयस्त्रय आश्रमाः सुखमेधन्ते । अन्यथा मूलाभावे कुतः शाखाः किन्तु मूले दृढशाखापुष्पफलच्छायादयः सिद्धा भवन्त्येवेति ॥ ८ ॥

इति ब्रह्मचर्य्याश्रमविषयः संक्षेपतः ॥

———०———

अथगृहाश्रमविषयः ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ९ ॥ देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे । निहारं च हरासि मे निहारं निर्हराणि ते स्वाहा ॥ १० ॥ गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥ ११ ॥ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः । गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ १२ ॥ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः । क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ

शग्मर्ठ शंयोः शंयोः ॥ १३ ॥ य० अ० ३ मं० ४९ । ५० । ४१ । ४२ । ४३ ॥

भाष्यम् ॥

(एषामभि०) एतेषु गृहाश्रमविधानं क्रियत इति । (यद्ग्रामे०) यद् ग्रामे गृहाश्रमे वसन्तो वयं पुण्यं विद्याप्रचारं सन्तानोत्पत्तिमत्युत्तमसामाजिकनियमं सर्वोपकारकं तथैवारण्ये वानप्रस्थाश्रमे ब्रह्मविचारं विद्याध्ययनं तपश्चरणं सभासम्बन्धे यच्छ्रेष्ठं इन्द्रिये मानसव्यवहारे च यदुत्तमं कर्म च कुर्मस्तत्सर्वमीश्वरमोक्षप्राप्त्यर्थमस्तु । यच्च श्रमेणैनः पापं च कृतं तत्सर्वमिदं पापमवयजामह आश्रमानुष्ठानेन नाशयामः ॥ ९ ॥ (देहि मे०) परमेश्वर आज्ञापयति हे जीव ! त्वमेवं वद मे मह्यं देहि मत्सुखार्थं विद्यां द्रव्यादिकं च त्वं देहि । अहमपि ते तुभ्यं ददामि मे मह्यं मदर्थं त्वमुत्तमस्वभावदानमुदारतां सुशीलतां च धेहि धारय । ते तुभ्यं त्वदर्थमहमप्येवं च दधे । तथैव धर्मव्यवहारं क्रयदानादानाख्यं च हरासि प्रयच्छ । तथैवाहमपि ते तुभ्यं त्वदर्थं निहराणि नित्यं प्रयच्छानि ददानि । स्वाहेति सत्यभाषणं सत्यमानं सत्याचरणं सत्यवचनश्रवणं च सर्वे वयं मिलित्वा कुर्य्यामेति सत्येनैव सर्वे व्यवहारं कुर्य्युः॥१०॥ (गृहा०)हे गृहाश्रममिच्छन्तो मनुष्याः स्वयंवरं विवाहं कृत्वा यूयं गृहाणि प्राप्नुत गृहाश्रमानुष्ठाने (माबिभीत) भयं मा प्राप्नुत तथा (मावेपध्वं) माकम्पध्वं (ऊर्जं बिभ्रत एमसि) ऊर्जं बलं पराक्रमं च बिभ्रतः पदार्थानेमसि वयं प्राप्नुम इतीच्छत (ऊर्जंबिभ्रद्वः) वो युष्माकं मध्येऽहमूर्जं बिभ्रत्सन् (सुमनाः) शुद्धमनाः सुमेधोत्तमबुद्धियुक्तः (मनसामोदमानः) प्राप्तानन्दः (गृहानैमि) गृहाणि प्राप्नोमि ॥ ११ ॥ (येषामध्येति प्र०) येषु गृहेषु प्रवसतो मनुष्यस्य (बहुः) अधिकः (सौमनसः) आनन्दो भवति । तत्र प्रवसन् येषां यान्पदार्थान्सुखकारकान्स (अध्येति) स्मरति (गृहानुपह्वयामहे) वयं गृहेषु विवाहादिषु सत्कारार्थं तान् गृहसम्बन्धिनः सखिबन्धवाचार्य्यादीनुपह्वयामहे । (ते नः) विवाहनियमेषु कृतप्रति-

ज्ञानस्मान् (जानतः) प्रौढज्ञानान् युवावस्थास्थान्स्वेच्छया कृतविवाहान् ते (जानन्तु) अस्माकं साक्षिणः सन्त्विति ॥ १२ ॥ (उपहूता इह०) हे परमेश्वर! भवत्कृपया इहास्मिन् गृहाश्रमे (गावः) पशुपृथिवीन्द्रियविद्याप्रकाशाह्लादादयः (उपहूताः) अर्थात्सम्यक् प्राप्ता भवन्तु तथा (अजावयः) उपहूता अस्मदनुकूला भवन्तु (अथो अन्नस्य की०) अथो इति पूर्वोक्तपदार्थप्राप्त्यनन्तरं नोऽस्माकं गृहेष्वन्नस्य भोक्तव्यपदार्थसमूहस्य कीलालो विशेषेणोत्तमरस उपहूतः सम्यक् प्राप्तो भवतु (क्षेमाय वः शान्त्यै०) वो युष्मानत्र युष्मद्व्यत्ययोऽस्ति तान्पूर्वोक्तान्प्रत्यक्षान्पदार्थान् (क्षेमाय) रक्षणाय (शान्त्यै) सुखाय (प्रपद्ये) प्राप्नोमि तत्प्राप्त्या (शिवम्) निःश्रेयसं कल्याणं पारमार्थिकं सुखम् (शग्मम्) सांसारिकमाभ्युदयिकं सुखं च प्राप्नुयाम्। शंयोः शमिति निघण्टौ पदनामास्ति। परोपकाराय गृहाश्रमे स्थित्वा पूर्वोक्तस्य द्विविधस्य सुखस्योन्नतिं कुर्मः ॥१३॥

इति गृहाश्रमविषयः संक्षेपतः ॥

अथ वानप्रस्थविषयः संक्षेपतः ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्य्याचार्य्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्य्यकुलेऽवसादन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ॥ छान्दोग्य० प्र० २ खं० २३ ॥

भाष्यम् ॥

(त्रयो धर्म०) अत्र सर्वेष्वाश्रमेषु धर्मस्य स्कन्धा अवयवास्त्रयः सन्ति। अध्ययनं यज्ञः क्रियाकाण्डं दानं च। तत्र प्रथमे ब्रह्मचारी तपः सुशिक्षाधर्मानुष्ठानेनाचार्य्यकुले वसति। द्वितीयो गृहाश्रमी। तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमवसादयन् हृदये विचारयन्नेकान्तदेशं प्राप्य सत्यासत्ये निश्चिनुयात् स वानप्रस्थाश्रमी। एते सर्वे ब्रह्मचर्य्या-

दयस्त्रय आश्रमाः पुण्यलोकाः सुखनिवासाः सुखयुक्ता भवन्ति पुण्यानुष्ठानादेवाश्रमसङ्ख्या जायते। ब्रह्मचर्य्याश्रमेण गृहीतविद्यो-धर्मेश्वरादि सम्यङ् निश्चित्य गृहाश्रमेण तदनुष्ठानं तद्विज्ञानवृद्धिं च कृत्वा ततो वनमेकान्तं गत्वा सम्यक् सत्यासत्यवस्तुव्यवहारान्निश्चित्य वानप्रस्थाश्रमं समाप्य संन्यासी भवेत्। अर्थाद् ब्रह्मचर्य्याश्रमं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदित्येकः पक्षः। (यदहरेव विरजेत तदहरेव प्राव्रजेद्वनाद्वा गृहाद्वा) अस्मिन् पक्षे वानप्रस्थाश्रममकृत्वा गृहाश्रमानन्तरं संन्यासं गृह्णीयादिति द्वितीयः पक्षः। ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् सम्यग्ब्रह्मचर्य्याश्रमं कृत्वा गृहस्थवानप्रस्थाश्रमावकृत्वा संन्यासाश्रमं गृह्णीयादितितृतीयः पक्षः। सर्वत्रान्याश्रमविकल्प उक्तः परन्तु ब्रह्मचर्य्याश्रममनुष्ठानं नित्यमेव कर्त्तव्यमित्यायाति । कुतः ? ब्रह्मचर्य्याश्रमेण विनाऽन्याश्रमानुत्पत्तेः॥

इति वानप्रस्थविषयः संक्षेपतः॥

अथ संन्यासविषयः संक्षेपतः॥

ब्रह्मसꣳस्थोऽमृतत्वमेति। छान्दो० प्रपा० २ खं० २३॥ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। श० कां० १४ अ० ७। ब्रा० २॥

भाष्यम् ॥

(ब्रह्मसꣳस्थः०) चतुर्थो ब्रह्मसंस्थः सन्न्यासी (अमृतत्वम्) एति प्राप्नोति (तमेतं वेदा०) सर्व आश्रमिणो विशेषतः संन्यासिनतमेतं परमेश्वरं सर्वभूताधिपतिं वेदानुवचनेन तदध्ययनेन तच्छ्रवणेन तदुक्तानुष्ठानेन च वेत्तु मिच्छन्ति । (ब्रह्मचर्येण०) ब्रह्मचर्येण तपसा धर्मानुष्ठानेन श्रद्धयाऽत्यन्तप्रेम्णा यज्ञेन नाशरहितेन विज्ञानेन धर्मक्रियाकाण्डेन चैतं परमेश्वरं विदित्वैव मुनिर्भवति ॥ प्रव्राजिनः सन्न्यासिन एतं यथोक्तं लोकं द्रष्टव्यं परमेश्वरमेवेच्छन्तः प्रव्रजन्ति सन्न्यासाश्रमं गृह्णन्ति (एतद् ब्रह्म०) य एतदिच्छन्तः सन्तः पूर्वे अत्युत्तमा ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽनूचाना निश्शङ्काः पूर्णज्ञानिनोऽन्येषां शङ्कानिवारका विद्वांसः प्रजां गृहाश्रमं न कामयन्ते नेच्छन्ति (वे ह स्म०) हेति स्फुटे स्मेति स्मये ते प्रोत्फुल्लाः प्रकाशमाना वदन्ति वयं प्रजया किं करिष्यामः किमपि नेत्यर्थः । येषां नोऽस्माकमयमात्मा परमेश्वरः प्राप्यो लोको दर्शनीयश्चास्ति। एवं ते (पुत्रैषणायाश्च) पुत्रोत्पादनेच्छायाः (वित्तैषणायाश्च) जड़धनप्राप्त्यनुष्ठानेच्छायाः (लोकैषणायाश्च) लोके स्वस्य प्रतिष्ठास्तुतिनिन्देच्छायाश्च (व्युत्थाय) विरज्य (भिक्षाचर्यं च०) सन्न्यासाश्रमानुष्ठानं कुर्वन्ति । यस्य पुत्रैषणा पुत्रप्राप्त्येषणेच्छा भवति तस्यावश्यं वित्तैषणापि भवति यस्य वित्तैषणा तस्य निश्चयेन लोकैषणा भवतीति विज्ञायते । तथा यस्यैका लोकैषणा भवति तस्योभे पूर्वे पुत्रैषणालोकैषणे भवतः । यस्य च परमेश्वरमोक्षप्राप्त्येषणेच्छास्ति तस्यैतास्तिस्रो निवर्त्तन्ते । नैव ब्रह्मानन्दवित्तेन तुल्यं लोकवित्तं कदाचिद् भवितुमर्हति । यस्य परमेश्वरे प्रतिष्ठास्ति तस्यान्याः सर्वाः प्रतिष्ठा नैव रुचिता भवन्ति । सर्वान्मनुष्यानतुगृह्णन् सर्वदा सत्योपदेशेन सुखयति । तस्य केवलं परोपकारमात्रं सत्यप्रवर्त्तनं प्रयोजनं भवतीति ॥

प्राजापत्यामिष्टिं निरूप्य तस्यां सर्ववेदसं हुत्वा ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति शतपथे श्रुत्यक्षराणि । यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च का-

मान् । तं तं लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्य-र्चयेद्भूतिकामः ॥१॥ मुण्डको० मुण्डके ३ खं० १ मं० १० ॥

॥ भाष्यम् ॥

(प्राजापत्या०) स च सन्न्यासी प्राजापत्यां परमेश्वरदेवता-कामिष्टिं कृत्वा हृदये सर्वमेतन्निश्चित्य तस्यां (सर्ववेदसं) शिखा-सूत्रादिकं हुत्वा मुनिर्मननशीलः सन्प्रव्रजति सन्न्यासं गृह्णाति । पर-न्त्वयं पूर्णविद्यावतां रागद्वेषरहितानां सर्वमनुष्योपकारबुद्धीनां स-न्न्यासग्रहणाधिकारो भवति,नाल्पविद्यानामिति । तेषां सन्न्यासिनां प्राणापानहोमो दोषेभ्य इन्द्रियाणां मनसश्च सदा निवर्त्तनं सत्यधर्मा-नुष्ठानं चैवाग्निहोत्रम् । किन्तु पूर्वेषां त्रयाणामेवाश्रमिणामनुष्ठातुं यो-ग्यं यद्बाह्यक्रियामयमस्ति सन्न्यासिनां तन्न । सत्योपदेश एव संन्या-सिनां ब्रह्मयज्ञः । देवयज्ञो ब्रह्मोपासनम् । विज्ञानिनां प्रतिष्ठाकरणं पि-तृयज्ञः । ब्रह्मज्ञेभ्यो ज्ञानदानं सर्वेषां भूतानामुपर्य्यनुग्रहो ऽपीडनं च भूत-यज्ञः । सर्वमनुष्योपकारार्थं भ्रमणमभिमानशून्यता सत्योपदेशकरणे-न सर्वमनुष्याणां सत्कारानुष्ठानं चातिथियज्ञः । एवं लक्षणाः पञ्च-महायज्ञा विज्ञानैर्धर्मानुष्ठानमथा भवन्तीति विज्ञेयम् । परन्त्वेकस्या-द्वितीयस्य सर्वशक्तिमदादिविशेषणयुक्तस्य परब्रह्मण उपासनास-त्यधर्मानुष्ठानं च सर्वेषामाश्रमिणामेकमेव भवतीत्ययं विशेषः । (विशुद्धस०) शुद्धान्तःकरणो मनुष्यः (यं यं लोकं मनसा) ध्या-नेन संविभाति इच्छति (कामयते यांश्च कामान्) यांश्च मनोरथा-निच्छति तं तं लोकं तांश्च कामान् (जायते) प्राप्नोति तस्मात् का-रणाद् (भूतिकामः) ऐश्वर्य्यकामो मनुष्यः (आत्मज्ञ) आत्मानं परमेश्वरं जानाति तं संन्यासिनमेव सर्वदार्चयेत् सत्कुर्य्यात् । त-स्यैव सङ्गेन सत्कारेण च मनुष्याणां सुखप्रदा लोकाः कामाश्च सि-द्धा भवन्तीति । तद्भिन्नान् मिथ्योपदेशकान् स्वार्थसाधनतत्परान् पाखण्डिनः कोपि नैवार्चयेत् । कुतः ? तेषां सत्कारस्य निष्फलत्वा-द्दुःखफलत्वाच्चेति ॥ इत्याश्रमविषयः संक्षेपतः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञविषयः संक्षेपतः ॥

ये पंचमहायज्ञाः मनुष्यैर्नित्यं कर्त्तव्याः सन्ति तेषां विधानं संक्षेपतोऽत्र लिखामः । तत्र ब्रह्मयज्ञस्यायं प्रकारः साङ्गानां वेदादिशास्त्राणां सम्यगध्ययनमध्यापनं सन्ध्योपासनं च सर्वैः कर्त्तव्यम् । तत्राध्ययनाध्यापनक्रमो यादृशः पठनपाठनविषय उक्तस्तादृशो ग्राह्यः । सन्ध्योपासनविधिश्च पंचमहायज्ञविधाने यादृश उक्तस्तादृशः कर्त्तव्यः । तथाग्निहोत्रविधिश्च यादृशस्तत्रोक्तस्तादृश एव कर्त्तव्यः अत्र ब्रह्मयज्ञाग्निहोत्रप्रमाणं लिख्यते ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । आस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ १ ॥ य० अ० ३ मं० १ ॥ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ २॥ आसादयादिह ॥ २ ॥ य० अ० २२ मं० १७ ॥ सायं सायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातः प्रातः सौमनस्य दाता । वसोर्वसोर्वसुदान एधि वयन्त्वेन्धानास्तन्वं पुषेम ॥ ३ ॥ प्रातः प्रातर्गृहपतिर्नो अग्निः सायं सायं सौमनस्य दाता । वसोर्वसोर्वसुदान एधीन्धानास्त्वा शतंहिमा ऋधेम ॥ ४ ॥ अथर्व० कां० १९ अनु० ७ मं० ३ । ४ ॥

भाष्यम् ॥

(समिधाग्निं०) हे मनुष्या ! वाय्वोषधिवृष्टिजलशुद्ध्या परोपकाराय (घृतैः) घृतादिभिश्शोधितैर्द्रव्यैः समिधा चातिथिमग्निं यूयं बोधयत नित्यं प्रदीपयत (आस्मिन्) अग्नौ (हव्या) होतुमर्हाणि पुष्टिमधुरसुगन्धरोगनाशकरैर्गुणैर्युक्तानि सम्यक् शोधितानि द्रव्याणि (आ जुहोतन) आ समन्ताज्जुहुत । एवमग्निहोत्रं नित्यं

(दुवस्यत) परिचरत । अनेन कर्मणा सर्वोपकारं कुरुत॥१॥(अग्निं-दूतं०) अग्निहोत्रकर्त्तैवमिच्छेदहं वायौ मेघमण्डले च भूतद्रव्यस्य प्रापणार्थमग्निं दूतं भृत्यवत् (पुरोदधे) सम्मुखतः स्थापये कथम्भूतमग्निम् (हव्यवाहम्) हव्यं द्रव्यं देशान्तरं वहति प्रापयतीति हव्यवाट् तम् (उपब्रुवे) अन्यान् जिज्ञासून्प्रत्युपदिशानि (देवाँ २॥०) सोऽग्निरेतदग्निहोत्रकर्मणा देवान् दिव्यगुणान् वायुवृष्टिजलशुद्धिद्वारेहास्मिन् संसार आसादयादासमन्तात्प्रापयति यद्वा हे परमेश्वर! (दूतं सर्वेभ्यः सत्योपदेशकम्) (अग्निम्) अग्निसंज्ञकं त्वाम् (पुरोदधे) इष्टत्वेनोपास्यं मन्ये तथा (हव्यवाहम्) ग्रहीतुं योग्यं शुभगुणमयं विज्ञानं हव्यं तद् वहाति प्रापयतीति तं त्वाम् (उपब्रुवे) उपादिशानि स भवान् कृपया (इहः) अस्मिन् संसारे (देवान्) दिव्यगुणान् (आसादयात्) आ समन्तात् प्रापयतु ॥ २ ॥ (नः) अस्माकमयम् (अग्निः) भौतिकः परमेश्वरश्चगृहपतिर्गृहात्मपालकः प्रातः सायं परिचरितः सूपासितश्च। (सौमनस्य दाता) आरोग्यस्यानन्दस्य च दातास्ति तथा (वसोर्व०) उत्तमोत्तमपदार्थस्य च दातास्ति । अतएव परमेश्वरः (वसुदानः) इति नाम्नाख्यायते हे परमेश्वरैवम्भूतस्त्वमस्माकं राज्यादिव्यवहारे हृदये च (एधि) प्राप्तो भव। तथा भौतिकोप्ययग्निरत्र ग्राह्यः (वयन्त्वे०) हे परमेश्वर ! एवं (त्वा) त्वामिन्धानाः प्रकाशमाना वयम् (तन्वम्) शरीरम् (पुषेम) पुष्टं कुर्याम। तथाग्निहोत्रादिकर्मणा भौतिकमग्निमिन्धानाः प्रदीपयितारः सन्तः सर्वे वयं पुष्यामः॥३॥ (प्रातः प्रातर्गृहपतिर्नो०) अस्यार्थः पूर्ववद्विज्ञेयः । अत्र विशेषस्त्वयम् । एवमग्निहोत्रमीश्वरोपासनं च कुर्वन्तः सन्तः (शतहिमाः०) शतं हिमा हेमन्तर्त्तवो गच्छन्ति येषु संवत्सरेषु ते शतहिमा यावत्स्युस्तावत् (ऋधेम) वर्धेमहि। एवं कृतेन कर्मणा नोऽस्माकं कदाचिद्धानिर्न भवेदितीच्छामः ॥ ४ ॥ अग्निहोत्रकरणार्थं ताम्रस्य मृत्तिकाया वैकां वेदिं सम्पाद्य काष्ठस्य रजतसुवर्णयोर्वा चमसमाज्यस्थालीं च संङ्गृह्य तत्र वेद्यां पलाशाम्रादिसमिधः संस्थाप्याग्निं प्रज्वाल्य तत्र पूर्वोक्तद्रव्यस्य प्रातः सायङ्कालयोः प्रातरेव वोक्तमन्त्रैर्नित्यं होमं कुर्य्यात् ॥

अथाग्निहोत्रे होमकरणमन्त्राः ॥

सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा । सूर्य्यो व-
र्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा । ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्यो ज्यो-
तिः स्वाहा । सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या ॥
जुषाणः सूर्य्यो वेतु स्वाहा ॥ इति प्रातःकालमन्त्राः ॥
अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । अग्निर्वर्च्चो ज्योति-
र्वर्च्चः स्वाहा ॥ अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रं मनसोच्चार्य्य
तृतीयाहुतिर्देया ॥ सजूर्देवेन सवित्रा सजूरात्र्येन्द्रव-
त्या । जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा ॥ य० अ० ३ मं० ९ ॥
१० ॥ इति सायङ्कालमन्त्राः ॥

भाष्यम् ॥

(सूर्य्यो०) यश्चराचरात्मा ज्योतिषां प्रकाशकानां ज्योतिः प्र-
काशकः सूर्य्यः सर्वप्राणः परमेश्वरोऽस्ति तस्मै स्वाहाऽर्थात् तदाज्ञा
पालनेन सर्वजगदुपकारायैकाहुतिं दद्मः ॥ १ ॥ (सूर्य्यो व०) यो
वर्च्चः सर्वविदां ज्योतिषां ज्ञानवतां जीवानां वर्च्चोन्तर्यामितया स-
त्योपदेष्टा सर्वात्मा सूर्य्यः परमेश्वरोऽस्ति तस्मै० ॥ २ ॥ (ज्योतिः
सू०) यः स्वयंप्रकाशः सर्वजगत्प्रकाशकः सूर्य्यो जगदीश्वरोऽस्ति
तस्मै० ॥ ३ ॥ (सजू०) यो देवेन द्योतकेन सवित्रा सूर्य्यलोकेन
जीवेन च तथा (इन्द्रवत्या) सूर्य्यप्रकाशवत्योषसाथवा जीववत्य
मानसवृत्या (सजूः) सह वर्त्तमानःपरमेश्वरोऽस्ति सः (जुषाणः)
सम्प्रीत्या वर्त्तमानः सन् (सूर्य्यः) सर्वात्मा कृपाकटाक्षेणास्मान्
वेतु विद्यादिसद्गुणेषु जातविज्ञानान् करोतु तस्मै० ॥ ४ ॥ इमा च-
तस्र आहुतीः प्रातरग्निहोत्रे कुर्वन्ति ॥ अथ सायङ्कालाहुतयः (अग्नि-
र्ज्योतिः) यो ज्ञानस्वरूपो ज्योतिषां ज्योतिरग्निःपरमेश्वरोऽस्ति त-

स्मै० ॥ १ ॥ (अग्निर्वर्च्चो०) यः पूर्वोक्तोऽग्निः परमेश्वरोऽस्ति त-स्मै० ॥२॥ अग्निर्ज्योतिरित्यनेनैव तृतीयाहुतिर्देया तदर्थश्च पूर्ववत् ॥३॥ (सजूर्दे०) यः पूर्वोक्तेन देवेन सवित्रा सह परमेश्वरः सजूरस्ति। यश्चेन्द्रवत्या वायुचन्द्रवत्या रात्र्या सह वर्त्तते सोऽग्निः (जुषाणः) सम्प्रीतोऽस्मान् वेतु नित्यानन्दमोक्षसुखाय स्वकृपया कामयतु तस्मै जगदीश्वराय स्वाहेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥ एताभिः सायङ्कालेऽग्निहोत्रिणो जुह्वति। एकस्मिन्काले सर्वाभिर्वा (सर्वं वै०) हे जगदीश्वर! यदिदमस्माभिः परोपकारार्थं कर्म क्रियते तद्भवत्कृपयाऽलं भवत्विति हेतोरेतत्कर्म तुभ्यं समर्प्यते तथैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकाया-मेकत्रिंशत्तमायां कण्डिकायां च सायंप्रातरग्निहोत्रमन्त्रा भूर्भुवः स्वरोमित्यादयो दर्शिताः ॥

अथोभयोः कालयोरग्निहोत्रे होमकरणार्थाः समानामन्त्राः ॥

ओम्भूरग्नये प्राणाय स्वाहा ॥ १ ॥ ओम्भुवर्वा-यवेऽपानाय स्वाहा ॥ २ ॥ ओं स्वरादित्याय व्याना-य स्वाहा ॥ ३ ॥ ओम्भूर्भुवः स्वरग्निवाय्वादित्येभ्यः प्राणापानव्यानेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥ ओमापो ज्योती-रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरों स्वाहा ॥ ५ ॥ ओं सर्वं वै पूर्णꣳ स्वाहा ॥ ६ ॥ इति सर्वे मन्त्रास्तैत्तिरीयोपनि-षदाशयेनैकीकृताः ॥

भाष्यम् ॥

एषु मन्त्रेषु भूरित्यादीनि सर्वाणीश्वरस्य नामान्येव वेद्यानि ए-षामर्था गायत्र्यर्थे द्रष्टव्याः। अग्नये परमेश्वराय जलवायुशुद्धिकर-णाय च होत्रं हवनं दानं यस्मिन् [illegible] क्रियते तदग्निहोत्रम्।

ईश्वराज्ञापालनार्थं वा। सुगन्धि, पुष्टि, मिष्ट, बुद्धिवृद्धि, शौर्य्य, धैर्य्य, बल, रोगनाशकरैर्गुणैर्युक्तानां द्रव्याणां होमकरणेन वायुवृष्टिजलयोः शुद्ध्या पृथिवीस्थपदार्थानां सर्वेषां शुद्धवायुजलयोगात् सर्वेषां जीवानां परमसुखं भवत्येव। अतस्तत्कर्मकर्त्तॄणां जनानां तदुपकारेणात्यन्तसुखमीश्वरानुग्रहश्च भवत्येतदाद्यर्थमग्निहोत्रकरणम् ॥ इत्यग्निहोत्रविधिः समाप्तः ॥

अथ तृतीयः पितृयज्ञः ॥

तस्य द्वौ भेदौ स्त एकस्तर्पणाख्यो द्वितीयः श्राद्धाख्यश्च। तत्र येन कर्मणा विदुषो देवानृषीन् पितॄंश्च तर्पयन्ति सुखयन्ति तत्तर्पणम्। तथा यत्तेषां श्रद्धया सेवनं क्रियते तच्छ्राद्धं वेदितव्यम्। तत्र विद्वत्सु विद्यमानेष्वेतत्कर्म संङ्घटस्यते नैव मृतकेषु। कुतः? तेषां प्राप्त्यभावेन सेवनाशक्यत्वात्। तदर्थकृतकर्मणः प्राप्त्यभाव इति व्यर्थतापत्तेश्च। तस्माद्विद्यमानाभिप्रायेणैतत्कर्मोपदिश्यते। सेव्यसेवकसन्निकर्षात्सर्वमेतत्कर्तुं शक्यत इति। तत्र सत्कर्त्तव्यास्त्रयः सन्ति। देवाः ऋषयः पितरश्च तत्र देवेषु प्रमाणम्—

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः। पुनन्तु
विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ १ ॥ य० अ०
१९। मं० ३९ ॥ द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति। सत्यं चै-
वानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्या इदमहमनृता-
त्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति। स वै सत्य-
मेव वदेत्। एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यम्। त-
स्मात्ते यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान् सत्यं व-
दति ॥ श० कां० १ अ० १ ब्रा० १ ॥ विद्वांसो हि
देवाः ॥ श० कां० ३ अ० ७ ब्रा० ६ ॥ अथर्षिप्रमाणम्—

तं युज्ञं बुर्हिषि प्रौक्ष॒न्पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः । तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥ २ ॥ य० अ० ३१ मं० ९ ॥ अथ यदेवानुब्रुवीत । तेनर्षिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत् करोत्यृषीणां निधिगोप इति ह्यनूचानमाहुः ॥ श० कां० १ अ० ७ ब्रा० ६ । कण्डिका ३ ॥ अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ श० कां० १ अ० ४ ब्रा० ६ कं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

(जातवेदः) हे परमेश्वर ! (मा) मां पुनीहि सर्वथा पवित्रं कुरु । भवज्जिष्ठा भवदाज्ञापालिनो (देवजनाः) विद्वांसः श्रेष्ठा ज्ञानिनो विद्यादानेन (मा) मां (पुनन्तु) पवित्रं कुर्वन्तु तथा (पुनन्तु मन०) भवद्दत्तविज्ञानेन भवद्विषयकध्यानेन वाऽस्माकं बुद्धयः पुनन्तु पवित्रा भवन्तु । तथा (पुनन्तु विश्वाभूतानि) विश्वानि सर्वाणि संसारस्थानि भूतानि पुनन्तु भवत्कृपया सुखानन्दयुक्तानि पवित्राणि भवन्तु (द्वयं वा०) मनुष्याणां द्वाभ्यां लक्षणाभ्यां द्वे एव संज्ञे भवतः । देवो मनुष्यश्चेति तत्र (सत्यं चैवानृतं च) कारणे स्तः (सत्यमेव०) यत्सत्यवचनं सत्यमानं सत्यकर्म तदेव देवा आश्रयन्ति तथैवानृतवचनमनृतमानमनृतं कर्म चेति मनुष्याश्चेति । अत एव योऽनृतं त्यक्त्वा सत्यमुपैति स देवः परिगण्यते । यश्च सत्यं त्यक्त्वाऽनृतमुपैति स मनुष्यश्चातः सत्यमेव सर्वदा वदेन्मन्येत कुर्याच्च यः सत्यव्रतो देवोऽस्ति स एव यशस्विनां मध्ये यशस्वी भवति तद्विपरीतो मनुष्यश्च तस्मादत्र विद्वांस एव देवाः सन्ति । तं यज्ञमिति सृष्टिविद्याविषये व्याख्यातः । (अथ यदेवा०) अथेत्यनन्तरं सर्वविद्यां पठित्वा यदनुवचनमध्यापनं कर्मानुष्ठानमस्ति तदृषिकृत्यं विज्ञायते । तेनाध्ययनाध्यापनकर्मणार्षेयः देवनीया जायते ।

तत्तेषां प्रियमाचरन्ति तदेतत्तेभ्यः सेवाकर्तृभ्य एव सुखकारी भवति यः सर्वविद्याविद्भूत्वाऽध्यापयति तमेवानूचानमृषिमाहुः । (अथार्षेयं प्रवृ०) यो मनुष्यः पाठनं कर्म प्रवृणीते तदार्षेयं कर्म कथ्यते य ऋषिभ्यो देवेभ्यो विद्यार्थिभ्यश्च प्रियं वस्तु निवेदयित्वा नित्यं विद्यामधीते स विद्वान् महावीर्य्यो भूत्वा यज्ञं विज्ञानाख्यं (प्रापत्) प्राप्नोति तस्मादिदमार्षेयं कर्म सर्वैर्मनुष्यैः स्वीकार्य्यम् ॥

अथ पितृषु प्रमाणम् ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ १ ॥ यजु० अ० २ मं० ३४ ॥ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ २ ॥ य० अ० १९ मं० ५८ ॥

भाष्यम् ॥

(ऊर्जं वहन्ती०) सर्वे मनुष्याः सर्वान् प्रत्येवं जानीयुश्चाज्ञपेयुः (मे पितॄन्) मम पितृपितामहादीनाचार्य्यादींश्च सर्वे यूयं तर्पयत प्रसन्नान् कुरुतेति तथा (स्वधास्थ) सत्यविद्याभक्तिस्वपदार्थधारिणो भवत केन केन पदार्थेन ते सेवनीयास्तानाह (ऊर्जम्) पराक्रमं प्रापिकाः सुगन्धिताः प्रिया हृद्या अपः (अमृतम्) अमृतात्मकमनेकविधं रसं(घृतम्) आज्यम्(पयः) दुग्धम्(कीलालम्) संस्कारैः सम्पादितमनेकविधमन्नम् (परिस्रुतम्) माक्षिकं मधुकालपक्वं फलादिकं च निवेद्य पितॄन् प्रसन्नान् कुर्य्यात् ॥ १ ॥ ये (सोम्यासः) सोमगुणाः शान्ताः सोमवल्यादिरसनिष्पादने चतुरा (अग्निष्वात्ताः) अग्निः परमेश्वरोऽभ्युदयाय सुष्ठुतयाऽऽत्तो गृहीतो यैस्तेऽग्निष्वात्ताः । तथा होमकरणार्थं शिल्पविद्यासिद्धये च भौतिकोऽग्निरात्तो गृहीतो यैस्ते पितरो विज्ञानवन्तः पालकाः सन्ति (आयन्तु

नः) ते अस्मत्समीपमागच्छन्तु। वयं च तत्सामीप्यं नित्यं गच्छेम। (पथिभिर्देव०) तान् विद्वन्मार्गैर्दृष्टिपथमागतान् दृष्ट्वाऽभ्युत्थाय हे पितरो! भवन्त आयन्त्वित्युक्त्वा प्रीत्याऽऽसनादिकं निवेद्य नित्यं सत्कुर्य्याम (अस्मिन्०) हे पितरोऽस्मिन् सत्काररूपे यज्ञे (स्वधया) अमृतरूपया सेवया (मदन्तो) हर्षन्तोऽस्मान् रक्षितारः सन्तः सत्यविद्यामधिब्रुवन्तूपदिशन्तु ॥ २॥

अत्र॑ पितरो मादयध्वं यथाभा॒गमावृ॑षायध्वम्। अमी॑मदन्त पि॒तरो॑ यथाभा॒गमावृ॑षायिषत ॥३॥ नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य॒ नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य॒ नमो॑ वः पितरो॒ जीवा॑य॒ नमो॑ वः पितरः स्व॒धायै॒। नमो॑ वः पितरो॒ घोरा॑य॒ नमो॑ वः पितरो॒ म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पित॑रो॒ नमो॑ वः। गृ॒हान्नः॑ पितरो दत्त स॒तो वः॑ पितरो दे॑ष्मै॒तद्वः॑ पितरो॒ वासः॑ ॥४॥ आध॑त्त पितरो॒ गर्भं॑ कुमा॒रं पुष्क॑रस्रजम्। यथे॒ह पुरु॒षोऽस॑त् ॥५॥ य० अ० २। मं० ३१। ३२। ३३॥

भाष्यम्॥

(अत्र पितरो०) हे पितरोऽत्रास्यां सभायां पाठशालायां वाऽस्मान् विद्याविज्ञानदानेनानन्दयुक्तान् कुरुत (यथाभाग०) भजनीयं स्वं स्वं विद्यारूपं भागम् (आवृषायध्वम्) विद्वद्वत्स्वीकृत्य (अमीमदन्त) अस्मिन् सत्योपदेशे विद्यादानकर्मणि हर्षेण सदोत्साहवन्तो भवत। (यथाभागमा०) तथा यथायोग्यं सत्कारं श्रेष्ठाचारेण प्रसन्नाः सन्तो विचरत ॥३॥ (नमो वः) हे पितरः! रसाय सोमलतादिरसविज्ञानानन्दग्रहणाय (नमो वः पितरः०) शोषायाग्निवायुविद्याप्राप्तये (नमो वः पितरो जी०) जीवनार्थं विद्याजीविकाप्राप्तये (नमो वः पितरः स्व०) मोक्षविद्याप्राप्तये (नमो वः०) आपत्काल-

निवारणाय (नमो वः०) दुष्टानामुपरि क्रोधधारणाय क्रोधस्य निवारणाय च (नमोवः पितरः०) सर्वविद्याप्राप्तये च युष्मभ्यं वारंवारं नमोस्तु (गृहान्नः०) हे पितरो गृहान् गृहसम्बन्धिव्यवहारबोधान्नोऽस्मभ्यं यूयं दत्त (सतोवः०) हे पितरो येऽस्माकमधिकारे विद्यमानाः पदार्थाः सन्ति तान् वयं वो युष्मभ्यं दद्मो यतो वयं (देष्मः) कदाचिद्ध्वद्ध्यो विद्यां प्राप्य क्षीणा न भवेम (एतद्वः पितरः) हे पितरोऽस्माभिर्यद्वासो वस्त्रादिकं वस्तु युष्मभ्यं दीयते एतद्यूयं प्रीत्या गृह्णीत ॥ ४ ॥ (आधत्त पितरो०) हे पितरो यूयं मनुष्येषु विद्यागर्भमाधत्त धारयत । तथा विद्यादानार्थं (पुष्करस्रजं) पुष्पमालाधारिणं कुमारं ब्रह्मचारिणं यूयं धारयत (यथेह०) येन प्रकारेणेहास्मिन् संसारे विद्यासुशिक्षायुक्तः पुरुषोऽसत्स्यात् । येन च मनुष्येषूत्तमविद्योन्नतिर्भवेत्तथैव प्रयतध्वम् ॥ ५ ॥

ये स॒मा॒नाः सम॑नसो जी॒वा जी॒वेषु॑ माम॒काः । तेषा॒ᳪ श्रीर्मयि॑ कल्पताम॒स्मिँल्लो॒के श॒तᳪ समाः॑ ॥ ६ ॥ य० अ० १९ मं० ४६ ॥ उदी॑रता॒मव॑र॒ उत्परा॑स॒ उन्म॑ध्य॒माः पि॒तरः॑ सो॒म्यासः॑ । असुं॒ य ई॒युर॑वृ॒का ऋ॑त॒ज्ञास्ते नो॑ऽवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ ७ ॥ अङ्गि॑रसो नः पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वः सो॒म्यासः॑ । तेषा॑ᳪ व॒यᳪ सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑ना॒मपि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥ ८ ॥ य० अ० १९ मं० ४९ । ५० ॥ ये स॑मा॒नाः सम॑नसः पि॒तरो॑ यम॒राज्ये॑ । तेषा॑ᳪ लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्पताम् ॥ ९ ॥ य० अ० १९ । मं० ४५ ॥

भाष्यम् ॥

(ये समानाः) ये मामका मदीया आचार्यादयः (जीवाः)

विद्यमानजीवनाः (समनसः) धर्मेश्वरसर्वमनुष्यहितकरणैकनिष्ठाः (समानाः) धर्मेश्वरसत्यविद्यादिशुभगुणेषु समानत्वेन वर्त्तमानाः (जीवेषु) उपदेश्येषु शिष्येषु सत्यविद्यादानाय छलादिदोषराहित्येन वर्त्तमाना विद्वांसः सन्ति (तेषां०) विदुषां या श्रीः सत्यविद्यादिगुणाढ्या शोभास्ति (अस्मिंल्लोके शतं०) सामयिकी लक्ष्मीः शतवर्षपर्य्यन्तं (कल्पतां) स्थिरा भवतु यतो वयं नित्यं सुखिनः स्याम ॥ ६ ॥ (उदीरतामवरे०) ये पितरोऽवकृष्टगुणाः (उत्परासः) उत्कृष्टगुणाः (उन्मध्यमाः) मध्यस्थगुणाः (सोम्यासः) सौम्यगुणाः (अवृकाः) अजातशत्रवः (ऋतज्ञाः) ब्रह्मविदो वेदविदश्च ते ज्ञानिनः पितरो हवेषु देयग्राह्यव्यवहारेषु विज्ञानदानेन (नोऽवन्तु) अस्मान् सदा रक्षन्तु तथा (असुं य ईयुः) येऽसुं प्राणमीयुः प्राप्नुयुरर्थाद् द्वाभ्यां जन्मभ्यां विद्वांसो भूत्वा विद्यमानजीवनास्स्युस्त एव सर्वैः सेवनीया नैव मृताश्चेति कुतस्तेषां देशान्तरप्राप्त्या सन्निकर्षाभावात् सेवाग्रहणेऽसमर्थाः सेवितुमशक्याश्च ॥ ७ ॥ (अङ्गिरसो नः) येऽङ्गेषु रसभूतस्य प्राणाख्यस्य परमेश्वरस्य ज्ञातारः (नवग्वाः) सर्वासु विद्यासूत्तमकर्मसु च नवीना गतयो येषां ते (अथर्वाणः) अथर्ववेदविदो धनुर्वेदविदश्च (भृगवः) परिपक्वज्ञानाः शुद्धाः (सोम्यासः) शान्ताः सन्ति (तेषां वयꣳसुमतौ) वयं तेषां यज्ञानां यज्ञादिसत्कर्मसु कुशलानामपीति निश्चयेन सुमतौ विद्यादिशुभगुणग्रहणे (भद्रे) कल्याणकरे व्यवहारे (सौमनसे) यत्र विद्यानन्दयुक्तं मनो भवति तस्मिन् (स्याम) अर्थाद्भवतां सकाशादुपदेशं गृहीत्वा धर्मार्थकाममोक्षप्राप्ता भवेम ॥ ८ ॥ (ये समानाः) (समनसः) अनयोरर्थ उक्तः । ये (यमराज्ये) राजसभायां न्यायाधीशत्वेनाधिकृताः (पितरः) विद्वांसः सन्ति (तेषां लोकः) यो न्यायदर्शनं स्वधा अमृतात्मको लोको भवतीति (यज्ञो०) यश्च प्रजापालनाख्यो राजधर्मव्यवहारो देवेषु विद्वत्सु प्रसिद्धोऽस्ति । सोऽस्माकं मध्ये (कल्पतां) समर्थतां प्रसिद्धो भवतु । य एवं सत्यन्यायकारिणः सन्ति तेभ्यो (नमः) नमोऽस्तु अर्थाद्ये सत्यन्यायाधीशास्ते सदैवास्माकं मध्ये तिष्ठन्तु ॥ ९ ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः संरराणो हवींष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ १० ॥ बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् । त आगतावसा शन्तमेनाथा नः शंयोररपो दधात ॥ ११ ॥ आहं पितॄन्सुविदत्राँ२॥ ऽअवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ १२ ॥ य० अ० १९ मं० । ५१ । ५५ । ५६ ॥

भाष्यम् ॥

(ये) (सोम्यासः) सोमविद्यासम्पादिनः (वसिष्ठाः) सर्वविद्यासुगुणेष्वतिशयेन रममाणाः (सोमपीथं) सोमविद्यारक्षणं (अनूहिरे) पूर्वं सर्वा विद्याः पठित्वाऽध्याप्य तांस्ता अनुप्रापयन्ति ते (नः पूर्वे पितरः) येऽस्माकं पूर्वे पितरः सन्ति (तेभिः) तैः (उशद्भिः) परमेश्वरं धर्मं च कामयमानैः पितृभिः सह समागमेनैव (संरराणः) सत्यविद्यायाः सम्यग्दानकर्त्ता (यमः) सत्यविद्याव्यवस्थास्थापकः परमेश्वरो विदितो भवति किं कुर्वन् । (हवींषि०) विज्ञानादीन्युशन् सर्वेभ्यो दातुं कामयन् सन् । अतः सर्वो जन एवमाचरन् सन् (प्रतिकाममत्तु) सर्वान् कामान्प्राप्नोतु ॥ १० ॥ (बर्हिषदः) ये बर्हिषि सर्वोत्तमे ब्रह्मणि विद्यायां च निषण्णास्ते (पितरः) विद्वांसः (अवसा शन्तमेन) अतिशयेन कल्याणरूपेण रक्षणेन सह वर्त्तमानाः (आगत) अस्माकं समीपमागच्छन्तु आगतान् तान्प्रत्येवं वयं ब्रूमहे हे विद्वांसः ! यूयमागत्य (अर्वाक्) पश्चात् (इमा) इमानि हव्यानि ग्राह्यदेयानि वस्तूनि (जुषध्वम्) सम्प्रीत्या सेवध्वम् । हे पितरः ! वयं (ऊत्या) भवद्रक्षणेन वो युष्माकं सेवां (चकृम) नित्यं कुर्य्याम । (अथा नः शं०) अथेति सेवाप्राप्तेरनन्तरं यूयं नोऽस्माकं शंयोर्विज्ञानरूपं सुखं दधात । किन्त्वविद्यारूपं पापं

दूरीकृत्य (अरपः) निष्पापतां दधात । येन वयमपि निष्पापा भवेमेति ॥ ११ ॥ (आहंपितॄन्त्सुविदत्रां०) ये बर्हिषदः स्वधयाऽन्नेन सुतस्य सोमवल्ल्यादिभ्यो निष्पादितस्य रसस्य प्राशनं (भजन्ते) सेवन्ते (पित्वः) तत्पानं कृत्वा (त इहाग०) अस्मिन्नस्मत्सन्निहितदेशे ते पितर आगच्छन्तु । य ईदृशाः पितरः सन्ति तान् विद्यादिशुभगुणानां दानकर्तॄनहं (आ, अवित्सि) आसमन्ताद्वेद्मि । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदमिडभावश्च । तान् विदित्वा सङ्गस्य च (विष्णोः) सर्वत्र व्यापकस्य परमेश्वरस्य (विक्रमणं च) विविधक्रमेण जगद्रचनं तथा (नपातं च) न विद्यते पातो विनाशो यस्य तन्मोक्षाख्यं पदं च वेद्मि यत्प्राप्य मुक्तानां सद्यः पातो न विद्यते तदेतच्च विदुषां सङ्गेनैव प्राप्तं भवति । तस्मात्सर्वैर्विदुषां समागमः सदा कर्त्तव्य इति ॥ १२ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ १३ ॥ अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिꣳसर्ववीरं दधातन ॥ १४ ॥ ये अग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथा वशन्तन्वं कल्पयाति ॥ १५ ॥ य० अ० १९ मं० ५७ । ५९ । ६० ॥

भाष्यम् ॥

(सोम्यासः) ये प्रतिष्ठार्हाः पितरस्ते (बर्हिष्येषु) प्रकृष्टेषु (निधिषु) उत्तमवस्तुस्थापनार्हेषु (प्रियेषु) प्रीत्युत्पादकेषु आसनेषु (उपहूताः) निमन्त्रिताः सन्तः सीदन्तु (आगमन्तु) सत्कारं प्राप्यास्मत्समीपं वारंवारमागच्छन्तु (त इह) त इहागत्यास्मत्प्रश्नान्

(श्रुवन्तु) शृण्वन्तु श्रुत्वा तदुत्तराणि (अधिब्रुवन्तु) कथयन्तु । एवं विद्यादानेन व्यवहारोपदेशेन च (तेऽवन्त्वस्मान्) सदाऽस्मान् रक्षन्तु ॥ १३ ॥ (अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत) हे पूर्वोक्ता अग्निष्वात्ताः पितरः! अस्मत्सन्निधौ प्रीत्या आगच्छत आगत्य (सुप्रणीतयः) शोभना प्रकृष्टा नीतिर्येषां त एवम्भूता भवन्तः पूज्याः सन्तः (सदः सदः सदत) प्रतिगृहं प्रतिसभां चोपदेशार्थं स्थितिं भ्रमणं च कुरुत (अत्ताहवीꣳषि) प्रयत्नयुक्तानि कर्माणि देययोग्यान्युत्तमान्नानि वा यूयं स्वीकुरुत (बर्हिष्यथा०) अथेत्यनन्तरं बर्हिषि सदसि गृहे वा स्थित्वा (रयिꣳसर्ववीरं) सर्वैर्वीरैर्युक्तं विद्यादिधनं यूयं दधातन यतोऽस्मासु बुद्धिशरीरबलयुक्ता वीराः स्थिरा भवेयुः सत्यविद्याकोशश्च ॥ १४ ॥ (ये अग्निष्वात्ता०) ये अग्निविद्यायुक्ताः (अनग्निष्वात्ताः) ये वायुजलभूगर्भादिविद्यानिष्ठाः (मध्ये दिवः) द्योतनात्मकस्य परमेश्वरस्य सद्विद्याप्रकाशकस्य च मध्ये (स्वधया) अन्नविद्यया शरीरबुद्धिबलधारणेन च (मादयन्ते) आनन्दिता भूत्वा अस्मान्सर्वान् जनानानन्दयन्ति (तेभ्यः) तेभ्यो विद्वद्भ्यो वयं नित्यं सद्विद्यां तथा (असुनीतिमेतां ०) सत्यन्याययुक्तामेतां प्राणनीतिं च गृह्णीयाम (यथा वशं) ते विद्वांसो वयं च विद्याविज्ञानप्राप्त्या सर्वोपकारकेषु नियमेषु स्वतन्त्राः प्रत्येकाप्रियेषु च परतन्त्रा भवन्तु यतः (स्वराट्) स्वयं राजते प्रकाशते स्वान् राजयति प्रकाशयति वा स स्वराट् परमेश्वरः (तन्वंकल्पयाति) तनुं विद्वच्छरीरमस्मदर्थे कृपया कल्पयाति कल्पयतु निष्पादयतु यतोऽस्माकं मध्ये बहवो विद्वांसो भवेयुः ॥ १५ ॥

अग्निष्वात्ता नृतुमतो हवामहे नाराशꣳसे सोमपीथं य आशुः । ते नो विप्रासः सुहवा भवन्तु वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १६ ॥ ये चेह पितरो ये च नेह याꣳश्च विद्म याँ२॥ उ च न प्रविद्म ॥ त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञꣳ सुकृतं जुषस्व ॥ १७ ॥

इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ अस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥ १८ ॥ य० अ० १९ मं० ६१ । ६७ । ६८ ॥

भाष्यम् ॥

(अग्निष्वात्ता०) हे मनुष्याः यथा वयं ऋतुविद्यावतोऽर्थाद्यथा समययुयोगकारिणोऽग्निष्वात्ताः पितरः सन्ति तान् (हवामहे) आह्वयामहे तथैव युष्माभिरपि तत्सेवनायाह्वानं नित्यं कार्य्यम् । (सोमपीथं य आशुः) ये सोमपानमश्नन्ति ये च (नाराशꣳसे) नरैः प्रशस्येऽनुष्ठातव्ये कर्मणि कुशलाः सन्ति (ते नो विप्रासः) ते विप्रा मेधाविनो नोऽस्मान् (सुहवा०) सुष्ठुतया ग्रहीतारो भवन्तु (सोमपीथं०) ये सोमविद्यादानग्रहणाभ्यां तृप्ताः । एषां सङ्गेन । (वयꣳ स्याम पतयो०) सत्यविद्याचक्रवर्त्तिराज्यश्रीणां पतयः पालकाः स्वामिनो भवेम ॥ १६ ॥ (ये चेह पितरो०) ये पितरो विद्वांस इहास्मत्सन्निधौ वर्त्तन्ते ये चेहास्मत्समक्षेन सन्त्यर्थाद्देशान्तरे तिष्ठन्ति (यांश्च विद्म) यान् वयं जानीमः (याँ २॥ उ च न०) दूरदेशस्थित्या यांश्च वयं न जानीमस्तान्सर्वान् हे (जातवेदः) परमेश्वर ! (त्वं वेत्थ) त्वं यथावज्जानास्यतो भवान् तेषामस्माकंच सङ्गं निष्पादय (स्वधा०) योऽस्याभिस्सुकृतः सम्यगनुष्ठितो यज्ञोऽस्ति त्वं स्वधाभिरन्नाद्याभिः सामग्रीभिः सम्पादितं यज्ञं सदा जुषस्व सेवस्व येनास्माकमभ्युदयनिःश्रेयसकरं क्रियाकाण्डं सम्यक् सिध्येत् (यति ते) ये यावन्तः परोक्षा विद्यमाना विद्वांसः सन्ति तानस्मान्प्रापय ॥ १७ ॥ (इदं पितृभ्यः) ये पितरोऽद्येदानीमस्मत्समीपेऽध्ययनाध्यापने कर्मणि वर्त्तन्ते (पूर्वासः) पूर्वमधीत्य विद्वांसः सन्ति (ये पार्थिवे रजसि) ये पृथिवीसम्बन्धिभूगर्भविद्यायां (आनिषत्ताः) आसमन्तान्निषण्णाः सन्ति (ये वा नूनꣳ सु०) ये च सुष्ठुबलयुक्तासु प्रजासु सभाध्यक्षाः सभासदो भूत्वा न्यायाधीशत्वादिकर्मणेऽधिकृताः सन्ति ते चास्मानीयुः प्राप्नुयुः इत्थम्भूतेभ्यः पितृभ्योऽस्माकमिदं सततं नमोऽस्तु ॥ १८ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे॥ १९ ॥ य० अ० १९ मं० ७० ॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ २० ॥ पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥२१॥ य० अ० १९ मं० ३६ । ३७ ॥

भाष्यम् ॥

(उशन्तस्त्वानिधीमहि) हे परमेश्वर ! वयं त्वां कामयमाना इष्टत्वेन हृदयाकाशे न्यायाधीशत्वेन राष्ट्रे सदा स्थापयामः (उशन्तः (समिधीमहि) हे जगदीश्वर ! त्वां शृण्वन्तः श्रावयन्तः सम्यक् प्रकाशयेमहि कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह (हविषे अत्तवे०) सद्विद्याग्रहणाय तेभ्यो धनाद्युत्तमपदार्थदानायानन्दभोगाय च (उशन्नुशत आवह पितॄन्) सत्योपदेशविद्याकामयमानान् कामयमानस्त्वमस्मानावहासमन्तात्प्रापय ॥ १९ ॥ (पितृभ्यः) स्वां स्वकीयाममृताख्यां मोक्षविद्यां कर्त्तुं शीलं येषां तेभ्यो वसुसंज्ञकेभ्यो विद्याप्रदातृभ्यो जनकेभ्यश्च (स्वधा), अन्नाद्युत्तमवस्तु दद्मः ये च चतुर्विंशतिवर्षपर्य्यन्तेन ब्रह्मचर्य्येण विद्यामधीत्याध्यापयन्ति ते वसुसंज्ञकाः (पितामहेभ्यः) ये चतुश्चत्वारिंशद्वर्षपर्यन्तेन ब्रह्मचर्य्येण विद्यां पठित्वा पाठयन्ति ते पितामहाः (प्रपितामहेभ्यः) येऽष्टाचत्वारिंशद्वर्षप्रमितेन ब्रह्मचर्य्येण विद्यापारावारं प्राप्याध्यापयन्ति त आदित्याख्या अर्थात् सत्यविद्याद्योतकाः (नमः) तेभ्योऽस्माकं

सततं नमोस्तु। (अक्षन् पितरः) हे पितरो! भवन्तोऽक्षन्नैव भोजनाच्छादनादिकं कुर्वीरन्। अमीमदन्त पितर इति पूर्वं व्याख्यातम् (अतीतृपन्तपितरः) हे पितरोऽस्मत्सेवयाऽऽनन्दिता भूत्वा तृप्ता भवत (पितरः शुन्धध्वम्) हे पितरो यूयमुपदेशेनाविद्यादिदोषविनाशादस्मान् शुन्धध्वं पवित्रान् कुरुत ॥२०॥ (पुनन्तु मा पितरः) भो पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च भवन्तो मां मनःकर्मवचनद्वारा वारं वारं पुनन्तु पवित्रव्यवहारकारिणं कुर्वन्तु केन पुनन्त्वित्याह (पवित्रेण०) पवित्रकर्मानुष्ठानकरणोपदेशेन (शतायुषा) शतवर्षपर्य्यन्तजीवननिमित्तेन ब्रह्मचर्य्येण मां पुनन्तु अग्रे पुनन्त्विति क्रियात्रयं योजनीयम्। येनाहं (विश्वमायुर्व्यश्नवै) सम्पूर्णमायुः प्राप्नुयाम्। अत्र पुरुषो वाव यज्ञ इत्याकारकेण छान्दोग्योपनिषत्प्रमाणेन विदुषां वसुरुद्रादित्यसंज्ञा वेदितव्याः॥ २१॥ इति पितृयज्ञः समाप्तः॥

—— ——

अथ बलिवैश्वदेवविधिर्लिख्यते॥

यदन्नं पक्वमक्षारलवणं भवेत्तेनैव बलिवैश्वदेवकर्म कार्य्यम्। वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्॥ आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्॥ १॥ मनु० अ० ३ श्लोकः ८४॥

अत्र बलिवैश्वदेवकर्मणि प्रमाणम्॥

अहरहर्बलिमित्ते हरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमग्ने। रायस्पोषेण समिषामदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशारिषाम॥ १॥ अथर्व० कां० १९ अनु० ७ मं० ७॥
पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः। पुनन्तु

विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा स्वाहा ॥ २ ॥ य० अ० १९ मं० ३९ ॥

भाष्यम् ॥

(अग्ने) हे परमेश्वर! (ते) तुभ्यं त्वदाज्ञापालनार्थं (इत्) एव (तिष्ठतेऽश्वाय) (घासं) यथाऽश्वस्याग्रे पुष्कलः पदार्थः स्थाप्यते तथैव (इव) (अहरहः) नित्यं प्रति (बलिं) (हरन्तः) भौतिकमग्निमतिथींश्च बलीन् प्रापयन्तः (समिधा) सम्यगिष्यते या सा समित् तया श्रद्धया (रायस्पोषेण) चक्रवर्त्तिराज्यलक्ष्म्या (मदन्तः) हर्षन्तो वयं (अग्ने) हे परमात्मन् (ते) तव (प्रतिवेशाः) प्रतिकूला भूत्वा सृष्टिस्थान् प्राणिनः (मारिषाम) मा पीडयेम किन्तु भवत्कृपया सर्वे जीवा अस्माकं मित्राणि सन्तु सर्वेषां च वयं सखायः स्म इति ज्ञात्वा परस्परं नित्यमुपकारं कुर्य्याम ॥१॥ (पुनन्तु मा०) अस्य मन्त्रस्यार्थस्तर्पणविषय उक्तः ॥

ओमग्नये स्वाहा ॥ ओं सोमाय स्वाहा । ओमग्नीषोमाभ्यां स्वाहा ॥ ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ओं धन्वन्तरये स्वाहा ॥ ओं कुह्वै स्वाहा ॥ ओमनुमत्यै स्वाहा ॥ ओं प्रजापतये स्वाहा ॥ ओं सहद्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा ॥ ओं स्विष्टकृते स्वाहा ॥

भाष्यम् ॥

(ओम०) अग्न्यर्थ उक्तः (ओं सो०) सर्वानन्दप्रदो यः सर्वजगदुत्पादक ईश्वरः सोऽत्र ग्राह्यः (ओमग्नी०) प्राणापानाभ्यामनयोरर्थो गायत्रीमन्त्रार्थ उक्तः (ओं वि०) विश्वे देवा विश्वप्रकाशका ईश्वरगुणाः सर्वे विद्वांसो वा । (ओं ध०) सर्वरोगनाशक ईश्वरोऽत्र गृह्यते (ओं कु०) दर्शेष्टयर्थोयमारम्भः । अमावास्येष्टिप्रति-

पादितायै चितिशक्तये वा (ओम०) पौर्णमास्येष्ट्यर्थोयमारम्भः। विद्यापठनानन्तरं मतिर्मननं ज्ञानं यस्याश्चितिशक्तेः साऽनुमतिर्वा तस्यै (ओं प्र०) सर्वजगतः स्वामी रक्षक ईश्वरः (ओं सह०) ई-श्वरेण प्रकृष्टगुणैः सहोत्पादिताभ्यामग्निभूमिभ्या सर्वोपकारा ग्रा-ह्याः। एतदर्थोयमारम्भः। (ओं स्विष्ट०) यः सुष्ठुशोभनमिष्टं सुखं करोति स चेश्वरः। एतैर्मन्त्रैर्होमं कृत्वाऽथ बलिप्रदानं कुर्यात् ॥

ओं सानुगायेन्द्राय नमः ॥१॥ ओं सानुगाय य-माय नमः ॥ २ ॥ ओं सानुगाय वरुणाय नमः ॥ ३ ॥ ओं सानुगाय सोमाय नमः ॥ ४ ॥ ओं मरु-द्भ्यो नमः ॥ ५ ॥ ओमद्भ्यो नमः ॥ ६ ॥ ओं वनस्पतिभ्यो नमः ॥ ७ ॥ ओं श्रियै नमः ॥ ८ ॥ ओं भद्रकाल्यै नमः ॥ ९ ॥ ओं ब्रह्मपतये नमः ॥ १० ॥ ओं वास्तुपतये नमः ॥ ११ ॥ ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ १२ ॥ ओं दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नमः ॥ १३ ॥ ओं नक्तंचारिभ्यो नमः ॥ १४ ॥ ओं सर्वा-त्मभूतये नमः ॥ १५ ॥ ओं पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्व-या नमः ॥ १६ ॥ इति नित्यश्राद्धम् ॥

भाष्यम् ॥

(ओं सा०) णमप्रह्वत्वे शब्दे इत्यनेन सत्क्रियापुरस्सरवि-चारेण मनुष्याणां यथार्थं विज्ञानम् भवतीति वेद्यम्। नित्यैर्गुणैः सह वर्त्तमानः परमैश्वर्यवानीश्वरोऽत्र गृह्यते (ओं सानु०) पक्ष-पातरहितो न्यायकारित्वादिगुणयुक्तः परमात्माऽत्र वेद्यः (ओं सा०) विद्यायुक्तमगुणविशिष्टः सर्वोत्तमः परमेश्वरोऽत्र ग्रहीतव्यः (ओं सानुगाय०) अन्तर्यामी ... (ओम०) य ईश्वराधारेण सकलं

विश्वं धारयन्ति चेष्टयन्ति च ते मरुतः (ओम०) अस्यार्थः शन्नो देवीरित्यत्रोक्तः (ओं वन०) वनानां लोकानां पतय ईश्वरवायुमेघादयःपदार्था अत्र ग्राह्याः यद्वोत्तमगुणयोगेनेश्वरेणोत्पादितेभ्यो महावृक्षेभ्यश्चोपकारग्रहणं सदा कार्य्यमिति बोध्यम् (ओं श्रि०) श्रीयते सेव्यते सर्वैर्जनैस्सा श्रीरीश्वरः सर्वसुखशोभावत्त्वात् । यद्वेश्वरेणोत्पादिता विश्वशोभा च (ओं भ०) या भद्रं कल्याणं सुखं कलयति । सा भद्रकालीश्वरशक्तिः (ओम्ब्र०) ब्रह्मणः सर्वशास्त्रविद्यायुक्तस्य वेदस्य ब्रह्माण्डस्य वा पतिरीश्वरः (ओं वास्तु०) वसन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मिंस्तद्वास्त्वाकाशं तत्पतिरीश्वरः (ओं वि०) अस्यार्थ उक्तः (ओं दिवा०) (ओं नक्तं०) ईश्वरकृपयैवं भवेन्नः दिवसे यानि भूतानि विचरन्ति रात्रौ च तानि विघ्नं मा कुर्वन्तु तैः सहाविरोधोऽस्तु नः । एतदर्थोऽयमारम्भः (ओं स०) सर्वेषां जीवात्मनां भूतिर्भवनं सत्तेश्वरोऽत्र ग्राह्यः । (ओं वि०) अस्यार्थ उक्तः पितृतर्पणे । नम इत्यस्य निरभिमानद्योतनार्थः परस्योत्कृष्टतामान्यज्ञापनार्थश्चारम्भः ॥

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ॥
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ १ ॥

अनेन षड्भागान् भूमौ दद्यात् । एवं सर्वप्राणिभ्यो भागान् विभज्य दत्वा च तेषां प्रसन्नतां सम्पादयेत् ॥

इति बलिवैश्वदेवविधिः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽतिथियज्ञः प्रोच्यते ॥

यत्रातिथीनां सेवनं यथावत्क्रियते तत्र सर्वाणि सुखानि भवन्तीति । केऽतिथयः ? ये पूर्णविद्यावन्तः परोपकारिणो जितेन्द्रिया धार्मिकाः सत्यवादिनश्छलादिदोषरहिता नित्यभ्रमणकारिणो मनुष्यास्तानतिथय इति कथयन्ति । अत्रानेके प्रमाणभूता वैदिकमन्त्राः सन्ति । परन्त्वत्र संक्षेपतो द्वावेव लिखामः ॥

तद्यस्यैवं विद्वान् व्रात्योऽतिथिर्गृहानागच्छेत् ॥१॥ स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद् व्रात्य ! क्वावात्सीर्व्रात्योदकं व्रात्य तर्पयन्तु व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्तु व्रात्य यथा ते वशस्तथास्तु व्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ २ ॥ अथर्व० कां० १५ अनु० २ व० ११ मं० १॥२॥

भाष्यम् ॥

(तद्य०) यः पूर्वोक्तविशेषणयुक्तो विद्वान् (व्रात्यः) महोत्तमगुणविशिष्टः सेवनीयोऽतिथिर्यद्यस्य गमनागमनयोरनियता तिथिः किन्तु स्वेच्छयाकस्मादागच्छेद् गच्छेच्च ॥ १ ॥ स यदा यदा गृहस्थानां गृहेषु प्राप्नुयात् (स्वयमेन म०) तदा गृहस्थोऽत्यन्तप्रेम्णोत्थाय नमस्कृत्य च तं महोत्तमासने निषादयेत् । ततो यथायोग्यं सेवां कृत्वा तदनन्तरं तं पृच्छेत् । (व्रात्य क्वावात्सीः) हे पुरुषोत्तम ! त्वं कुत्र निवासं कृतवान् (व्रात्योदकम्) हे अतिथे ! जलमेतद् गृहाण (व्रात्य तर्पयन्तु) यथा भवन्तः स्वकीयसत्योपदेशेनास्मानस्माकं मित्रादींश्च तर्पयन्ति तथाऽस्मदीया भवन्तं च (व्रात्य यथा०) हे विद्वन् ! यथा भवतः प्रसन्नता स्यात्तथा वयं कुर्य्याम । यद्वस्तु भवत्प्रियमस्ति तस्याज्ञां कुरु (व्रात्य यथा ते) हे अतिथे ! भवान् यथेच्छति तथैव वयं तदनुकूलतया भवत्सेवाकरणे निश्चिनुयाम (व्रात्य यथा ते) यथा भवदिच्छापूर्तिः स्यात्तथा सेवां वयं कुर्य्याम यतो भवान् वयं च परस्परं सेवासत्सङ्गपूर्विकया विद्यावृद्ध्या सदा सुखे तिष्ठेम ॥

इति संक्षेपतः पञ्चमहायज्ञविषयः ॥

अथ ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यविषयः ॥

सृष्टिमारभ्याद्यपर्य्यन्तं येषां येषां स्वतः परतः प्रमाणानि-

च्छानां ग्रन्थानां पक्षपातरहितैरागद्वेषशून्यैः सत्यधर्मप्रियाचरणैः सर्वोपकारकैरार्यैर्विद्वद्भिर्यथाङ्गीकारः कृतस्तथाऽत्रोच्यते। य ईश्वरोक्ता ग्रन्थास्ते स्वतःप्रमाणं कर्त्तुं योग्याः सन्ति ये जीवोक्तास्ते परतः प्रमाणार्हाश्च। ईश्वरोक्तत्वाच्चत्वारो वेदाः स्वतः प्रमाणम्। कुतः। तदुक्तौ भ्रमादिदोषाभावात् तस्य सर्वज्ञत्वात् सर्वविद्यावत्त्वात् सर्वशक्तिमत्त्वाच्च। तत्र वेदेषु वेदानामेव प्रामाण्यं स्वीकार्य्यं सूर्य्यप्रदीपवत्। यथा सूर्य्यः प्रदीपश्च स्वप्रकाशेनैव प्रकाशितौ सन्तौ सर्वमूर्त्तद्रव्यप्रकाशकौ भवतः। तथैव वेदाः स्वप्रकाशेनैव प्रकाशिताः सन्तः सर्वानन्यविद्याग्रन्थान् प्रकाशयन्ति। ये ग्रन्था वेदविरोधिनो वर्त्तन्ते नैव तेषां प्रामाण्यं स्वीकर्त्तुं योग्यमस्ति। वेदानांतु खलु अन्येभ्यो ग्रन्थेभ्यो विरोधादप्यप्रामाण्यं न भवति तेषां स्वतः प्रामाण्यात्तद्भिन्नानां ग्रन्थानां वेदाधीनप्रामाण्याच्च। ये स्वतः प्रमाणभूता मन्त्रभागसंहिताख्याश्चत्वारो वेदा उक्तास्तद्भिन्नास्तद्व्याख्यानभूता ब्राह्मणग्रन्था वेदानुकूलतया प्रमाणमर्हन्ति तथैवैकादशशतानि सप्तविंशतिश्च वेदशाखा वेदार्थव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाणमर्हन्ति। एवमेव यानि शिक्षा कल्पोऽथव्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि। तथाऽऽयुर्वेदो वैद्यकशास्त्रम्। धनुर्वेदः शस्त्रास्त्रराजविद्या। गान्धर्ववेदो गानविद्या। अर्थवेदश्च शिल्पशास्त्रं चत्वार उपवेदा अपि। तत्र चरकशुश्रुतनिघण्ट्वादय आयुर्वेदे ग्राह्याः। धनुर्वेदस्य ग्रन्था प्रायेण लुप्ताः सन्ति। परन्तु तस्य सर्वविद्याक्रियावयवैः सिद्धत्वादिदानीमपि साधयितुमर्हाः सन्ति। अङ्गिरः प्रभृतिभिर्निर्मिता धनुर्वेदग्रन्था बहव आसन्निति॥ गान्धर्ववेदश्च सामगानविद्यादिसिद्धः। अर्थवेदश्च विश्वकर्मत्वष्टृमयकृतश्चतस्त्रसंहिताख्यो ग्राह्यः॥

शिक्षा पाणिन्यादिमुनिकृता। कल्पो मानवकल्पसूत्रादिः। व्याकरणमष्टाध्यायीमहाभाष्यधातुपाठोणादिगणप्रातिपदिकगणपाठाख्यम्। निरुक्तं यास्कमुनिकृतं निघण्टु सहितं चतुर्थं वेदाङ्गं मन्तव्यम्। छन्दः पिङ्गलाचार्यकृतसूत्रभाष्यम्। ज्योतिषं वशिष्ठाद्यृष्युक्तं रेखाबीजगणितमयं चेति वेदानां षडङ्गानि सन्ति। तथा षडुपाङ्गानि। तत्राद्यं कर्मकाण्डविधायकं धर्मधर्मिव्याख्यामयं व्यासमुन्यादिकृतभाष्य-

सहितं जैमिनिमुनिकृतसूत्रं पूर्वमीमांसाशास्त्राख्यं ग्राह्यम् । द्वितीयं विशेषतया धर्मधर्मिविधायकं प्रशस्तपादकृतभाष्यसहितं कणादमुनिकृतं वैशेषिकशास्त्रम् तृतीयं पदार्थविद्याविधायकं वात्स्यायनभाष्यसहितं गोतममुनिकृतं न्यायशास्त्रम् । चतुर्थं यत् त्रिभिर्मीमांसावैशेषिकन्यायशास्त्रैः सर्वपदार्थानां श्रवणमननेनानुमानिकं ज्ञानतया निश्चयो भवति । तेषां साक्षात्ज्ञानसाधनमुपासनाविधायकं व्यासमुनिकृतभाष्यसहितं पतञ्जलिमुनिकृतं योगशास्त्रम् । तथा पञ्चमं तत्त्वपरिगणनविवेकार्थं भागुरिमुनिकृतभाष्य सहितं कपिलमुनिकृतं सांख्यशास्त्रं षष्ठं बौद्धायनवृत्त्यादिव्याख्यानसहितं व्यासमुनिकृतं वेदान्तशास्त्रम् । तथैव ईशकेनकठप्रश्न मुण्डकमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्यबृहदारण्यका दशोपनिषदश्चोपाङ्गानि च ग्राह्याणि । एवं चत्वारो वेदाः सशाखा व्याख्यानसहिताश्चत्वार उपवेदाः षट्वेदाङ्गानि षट् च वेदोपाङ्गानि मिलित्वा षड् भवति । एतैरेवं चतुर्दशविद्या मनुष्यैर्ग्राह्या भवन्तीति वेद्यम् ॥

एतासां पठनाद्यथार्थविदितत्वान्मानसवाह्यज्ञानक्रियाकाण्डसाक्षात्करणाच्च महाविद्वान् भवतीति निश्चेतव्यम् । एत ईश्वरोक्ता वेदास्तद्व्याख्यानमया ब्राह्मणादयो ग्रन्था आर्षा वेदानुकूलाः सत्यधर्मविद्यायुक्ता युक्तिप्रमाणसिद्धा एव माननीयाः सन्ति । नैवैतेभ्यो भिन्नाः पक्षपातक्षुद्रविचारस्वल्पविद्याऽधर्माचरणप्रतिपादना अनाप्तोक्ता वेदार्थविरुद्धा युक्तिप्रमाणविरहा ग्रन्थाः केनापि कदाचिदङ्गीकार्य्या इति । ते च संक्षेपतः परिगण्यन्ते । रुद्रयामलादयस्तन्त्रग्रन्थाः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तादीनि पुराणानि च । प्रक्षिप्तश्लोकत्यागाया मनुस्मृतेर्व्यतिरिक्ताः स्मृतयः । सारस्वतचन्द्रिकाकौमुद्यादयो व्याकरणाभासग्रन्थाः । मीमांसाशास्त्रादिविरुद्धनिर्णयसिन्धवादयो ग्रन्थाः । वैशेषिकन्यायशास्त्रविरुद्धास्तर्कसङ्ग्रहमारभ्य जागदीश्यन्ता न्यायाभासा ग्रन्थाः ॥ योगशास्त्रविरुद्धा हठप्रदीपिकादयो ग्रन्थाः । सांख्यशास्त्रविरुद्धाः साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यादयः । वेदान्तशास्त्रविरुद्धा वेदान्तसारपंचदशीयोगवासिष्ठादयो ग्रन्थाः । ज्योतिश्शास्त्रविरुद्धा मुहूर्त्तचिन्तामण्यादयो मुहूर्त्तजन्मपत्रफलादेशविधायका ग्रन्थाः । तथैव श्रौतसूत्र[illegible]सूत्रप-

रिशिष्टाद्यो ग्रन्थाः मार्गशीर्षैकादशीकाशीस्थलजलसेवनयात्राकरणादर्शननामस्मरणस्नानजडमूर्तिपूजाकरणमात्रेणैव मुक्तिभावनपापनिवारणमाहात्म्यविधायकाः सर्वे ग्रन्थाः। तथैव पाखण्डिसम्प्रदायिनिर्मितानि सर्वाणि पुस्तकानि च नास्तिकत्वविधायका ग्रन्थाश्चोपदेशाश्च ते सर्वे वेदादिशास्त्रविरुद्धा युक्तिप्रमाणपरीक्षाहीनाः सन्त्यतः शिष्टैरग्राह्या भवन्ति ॥

प्र० तेषु बह्वनृतभाषणेषु किञ्चित्सत्यमप्यग्राह्यम्भवितुमर्हति विषयुक्तान्नवत् उ० यथा परीक्षका विषयुक्तममृततुल्यमप्यन्नं परीक्ष्य त्यजन्ति तद्वदप्रमाणा ग्रन्थास्त्याज्या एव। कुतः। तेषां प्रचारेण वेदानां सत्यार्थाप्रवृत्तेस्तदप्रवृत्त्या ह्यसत्यार्थान्धकारापत्तेरविद्यान्धकारतया यथार्थज्ञानानुत्पत्तेश्चेति। अथ तन्त्रग्रन्थानां मिथ्यात्वं प्रदर्श्यते। तत्र पञ्चमकारसेवनेनैव मुक्तिर्भवति नान्यथेति। तेषां मतं यत्रेमे श्लोकाः सन्ति ॥ मद्यं मांसं च मीनं च मुद्रा मैथुनमेव च ॥ एते पञ्चमकाराश्च मोक्षदा हि युगे युगे ॥ १ ॥ पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले ॥ पुनरुत्थाय वै पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २ ॥ प्रवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥ मातृयोनिं परित्यज्य विहरेत्सर्वयोनिषु ॥ लिङ्गं योन्यां तु संस्थाप्य जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ॥ ४ ॥ मातरमपि न त्यजेत्। इत्याद्यनेकविधमल्पबुद्धयधर्मश्रेयस्कर्मानार्याभिहितयुक्तिप्रमाणरहितं वेदादिभ्योऽत्यन्तविरुद्धमनार्षमश्लीलमुक्तं तच्छिष्टैर्न कदापि ग्राह्यमिति। मद्यादिसेवनेन बुद्ध्यादिभ्रंशान्मुक्तिस्तु न जायते किन्तु नरकप्राप्तिरेव भवतीत्यन्यत् सुगमं प्रसिद्धं च। एवमेव ब्रह्मवैवर्त्तादिषु मिथ्या पुराणसंज्ञासु किं च नवीनेषु मिथ्याभूता बह्व्यः कथा लिखितास्तासां स्थालीपुलाकन्यायेन स्वल्पाः प्रदर्श्यन्ते। तत्रैवमेका कथा लिखिता प्रजापतिर्ब्रह्मा चतुर्मुखो देहधारी स्वां सरस्वतीं दुहितरं मैथुनाय जग्राहेति। सा मिथ्यैवास्ति कुतः। अस्याः कथाया अलङ्काराभिप्रायत्वात्। तद्यथा।

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य

आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूताम-भ्यैत् । तस्य यद्रेतसः प्रथममुदद्दीप्यत तदसावादित्यो भवत् ॥ ऐ० पं० ३ कण्डि० ३३ । ३४ ॥

प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेष सविता । शत० कां० १० अ० २ ब्रा० ७ कं० ४ ॥ तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः । निरु० अ० ४ खं० २१ । द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ॥ उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ १ ॥ ऋ० मं० १ सू० १६४ मं० ३३ ॥ शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ॥ पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन्सं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ २ ॥ ऋ० । मं० ३ सू० ३१ मं० १ ॥

भाष्यम् ॥

सविता सूर्यः सूर्यलोकः प्रजापतिसंज्ञकोस्ति तस्य दुहिता कन्यावद् द्यौरुषा चास्ति । यस्माद्यदुत्पद्यते तत्तस्यापत्यवत् स तस्य पितृवदिति रूपकालङ्कारोक्तिः स च पिता तां रोहितां किञ्चिद्रक्तगुणप्राप्तां स्वां दुहितरं किरणैर्ऋष्यवच्छीघ्रमभ्यध्यायत् प्राप्नोति । एवं प्राप्तः प्रकाशाख्यमादित्यं पुत्रमजीजनदुत्पादयति । अस्य पुत्रस्य मातृवदुषा पितृवत्सूर्यश्च । कुतः । तस्यामुषसि दुहितरि किरणरूपेण वीर्येण सूर्याद्दिवसस्य पुत्रस्योत्पन्नत्वात् यस्मिन् भूप्रदेशे प्रातः पञ्चघटिकायां रात्रौ स्थितायां किञ्चित्सूर्यप्रकाशेन रक्तता भवति । तस्योषा इति संज्ञा । तयोः पितादुहित्रोः समागमादुत्कटदीप्तिः प्रकाशाख्य आदित्यपुत्रो जातः । यथा मातापितृभ्यां सन्तानोत्पत्तिर्भवति । तथैवात्रापि बोध्यम् । एवमेव पर्जन्यपृथिव्योः पिता-

दुहितृवत् । कुतः ? पर्जन्याद्द्भ्यः पृथिव्या उत्पत्तेः अतः पृथिवी तस्य दुहितृवदस्ति । स पर्जन्यो वृष्टिद्वारा तस्यां वीर्य्यवत् जलप्रक्षेपणेन गर्भं दधाति तस्माद् गर्भादोषध्यादयोऽपत्यानि जायन्ते अयमपि रूपकालङ्कारः । अत्र वेदप्रमाणम्-(द्यौर्मे पिता०) प्रकाशो मम पिता पालयितास्ति (जनिता) सर्वव्यवहाराणामुत्पादकः । अत्र द्वयोः सम्बन्धत्वात् । तत्रेयं पृथिवी माता मानकर्त्री द्वयोश्चम्वोः पर्जन्यपृथिव्योः सेनावदुत्तानयोरूर्ध्वतानयोरुत्तानस्थितयोरलङ्कारः । अत्र पिता पर्जन्यो दुहितुः पृथिव्या गर्भे जलसमूहमाधात् । आ समन्ताद्धारयतीति रूपकालङ्कारो मन्तव्यः ॥ १ ॥ शासद्वह्निः०) अयमपि मन्त्रोऽस्यैवालङ्कारस्य विधायकोस्ति । वह्निशब्देन सूर्य्यो दुहिताऽस्य पूर्वोक्तैव स पिता स्वस्या उषसो दुहितुः सेकं किरणाख्यवीर्य्यस्थापनेन गर्भाधानं कृत्वा दिवसपुत्रमजनयदिति ॥ २ ॥ अस्यां परमोत्तमायां रूपकालङ्कारविधायिन्यां निरुक्तब्राह्मणेषु व्याख्यातायां कथायां सत्यामपि ब्रह्मवैवर्त्तादिषु भ्रान्त्या याः कथा अन्यथा निरूपितास्ता नैव कदाचित्केनापि सत्या मन्तव्या इति ॥

तथा च कश्चिद्देहधारीन्द्रो देवराज आसीत् स गोतमस्त्रियां जारकर्म कृतवान् तस्मै गोतमेन शापो। दत्तस्त्वं सहस्रभगो भवेति। तस्यै अहल्यायै शापो दत्तस्त्वं पाषाणशिला भवेति । तस्या रामपादरजःस्पर्शेन शापस्य मोक्षणं जातमिति । तत्रेदृश्यो मिथ्यैव कथाः सन्ति । कुतः ? आसामप्यलङ्कारार्थत्वात् ॥ तद्यथा—

इन्द्रागच्छेति । गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति । तद्यान्येवास्य चरणानि तैरेवैनमेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ शत० कां० ३ प्र० ३ ब्रा० १ कं० १८ ॥ रेतः सोमः । श० कां० ३ । अ० ३ । ब्रा० ५ । कं० १ ॥ रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते । निरु० अ० १२ खं० ११ सूर्य्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सो-

पि गौरुच्यते । निरु० अ० २ खं० ६ । जार आभगः। जार इव भगमादित्योऽत्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता। निरु० अ० ३ खं० । एष एवेन्द्रो य एष तपति । श० कां० १ अ० ६ ब्रा० ३ कं० १८ ॥

भाष्यम् ॥

इन्द्रः सूर्यो य एष तपति भूमिस्थान्पदार्थांश्च प्रकाशयति । अस्येन्द्रेति नाम परमैश्वर्यप्राप्तेर्हेतुत्वात् । स अहल्याया जारोऽस्ति सा सोमस्य स्त्री तस्य गोतमेति नाम । गच्छतीति गौरतिशयेन गौरिति गोतमश्चन्द्रः तयोः स्त्रीपुरुषवत् सम्बन्धोऽस्ति । रात्रिरहल्या कस्मादहर्दिनं लीयतेऽस्यां तस्माद्रात्रिरहल्योच्यते । स चन्द्रमाः सर्वाणि भूतानि प्रमोदयति स्वस्त्रियाऽहल्यया सुखयति । अत्र स सूर्य इन्द्रो रात्रेरहल्याया गोतमस्य चन्द्रस्य स्त्रिया जार उच्यते । कुतः ? अयं रात्रेर्जरयिता । जृष्वयोहानाविति धात्वर्थोऽभिप्रेतोऽस्ति। रात्रेरायुषो विनाशक इन्द्रः सूर्य एवेति मन्तव्यम् । एवं सद्विद्योपदेशार्थालङ्कारायां भूषणरूपायां सच्छास्त्रेषु प्रणीतायां कथायां सत्यां या नवीनग्रन्थेषु पूर्वोक्ता मिथ्या कथा लिखितास्ति सा केनचित्कदापि नैव मन्तव्या ह्येतादृश्योऽन्याश्चापि ॥

एवमेवेन्द्रः कश्चिद्देहधारी देवराज आसीत्तस्य त्वष्टुरपत्येन वृत्रासुरेण सह युद्धमभूत् । वृत्रासुरेणेन्द्रो निगलितोऽतो देवानां महद्भयमभूत् । ते विष्णुशरणं गता विष्णुरुपायं वर्णितवान् मया प्रविष्टेन समुद्रफेनेनायं हतो भविष्यतीति । ईदृश्यः प्रमत्तगीतवत् प्रलपिताः कथाः पुराणाभासादिषु नवीनेषु ग्रन्थेषु मिथ्यैव सन्तीति भद्रैर्विद्वद्भिर्मन्तव्यम् । कुतः ? एतासामप्यलङ्कारवत्त्वात् । तद्यथा-

इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यानि॑ च॒कार॑ प्र॒थ॒मानि॑ व॒ज्री । अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्त॑तर्द॒ प्र व॒क्षणा॑ अभिन॒-

त्पर्वतानाम् ॥ १ ॥ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष । वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अञ्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥ ऋ० मं० १ सू० ३२ मं० १ । २ ॥

भाष्यम् ॥

इन्द्रस्य सूर्य्यस्य परमेश्वरस्य वातानि वीर्य्याणि पराक्रमाण्यहं प्रवोचं कथयामि यानि प्रथमानि पूर्वम् (नु) इति वितर्के वज्री चकार (वज्री) वज्रः प्रकाशः प्राणो वास्यास्तीति ।"वीर्य्यं वै वज्रः । श० कां० ७ अ० ४ " । स अहिं मेघमहन् हतवान् तं हत्वा पृथिव्यामनुपश्चादपस्ततर्द विस्तारितवान् । ताभिरद्भिः प्रवक्षणा नदीस्ततर्द जलप्रवाहेण हिंसितवान् । तटादीनां च भेदं कारितवानस्ति कीदृश्यस्ता नद्यः ? पर्वतानां मेघानां सकाशादुत्पद्यमानाः यज्जलमन्तरिक्षाद्धिंसित्वा निपात्यते तद् वृत्रस्य शरीरमेव विज्ञेयम् ॥ १ ॥ अग्रे मन्त्राणां संक्षेपतोऽर्थो वर्ण्यते (त्वष्टा) सूर्य्यः (अहन्नहिम्) तं मेघमहन् हतवान् । कथं हतवानित्यत्राह (अस्मै) अहये वृत्रासुराय मेघाय (पर्वते शिश्रियाणम्) मेघे श्रितम् (स्वर्य्यम्) प्रकाशमयम् (वज्रम्) स्वकिरणजन्यविद्युत् प्रक्षिपति । येन वृत्रासुरं मेघम्(ततक्ष) कणीकृत्य भूमौ पातयति । पुनर्भूमौ गतमपि जलं कणीकृत्याकाशं गमयति । ता आपः समुद्रम् (अवजग्मुः) गच्छन्ति कथम्भूता आपः ? (अञ्जः) व्यक्ताः (स्यन्दमानाः) चलन्त्यः । का इव ? (वाश्रा) वत्समिच्छवो गाव इव । आप एव वृत्रासुरस्य शरीरम् । यदिदं वृत्रशरीराख्यजलस्य भूमौ निपातनं तदिदं सूर्य्यस्य स्तोतुमर्हं कर्मास्ति॥२॥

अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥ ३ ॥ अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमा-

स्य वज्रमधि सानौं जघान । वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अंशयद्व्यस्तः ॥ ४ ॥ ऋ० मण्ड० १ सू० ३२ । मं० ५ । ७ ॥

भाष्यम् ॥

अहिरिति मेघनामसु पठितम् निघं ० अ० १ खं० १० । इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः । वृत्रं जघ्निवानपववार तद्वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते निरु० अ० २ खं० १७ ॥ (इन्द्रः) सूर्य्यः (वज्रेण) विद्युत् किरणाख्येन (महता व०) तीक्ष्णतरेण (वृत्रम्) मेघम् (वृत्रतरम्) अत्यन्तबलवन्तम् (व्यंसम्) छिन्नस्कन्धछेदितघनजालं यथास्यात्तथा (अहन्) हतवान् ॥ ३ ॥ स (अहिः) मेघः (कुलिशेन) वज्रेण (विवृक्णा) छिन्नानि स्कन्धांसीव (पृथिव्या उपपृक्) यथा कस्यचिन्मनुष्यादेरसिना छिन्नं सदङ्गं पृथिव्यां पतति तथैव स मेघोऽपि (अशयत) छन्दसि लुङ् लङ् लिट इति सामान्यकाले लङ् पृथिव्यां शयान इवेन्द्रेण सूर्य्येणापादहस्तो व्यस्तो भिन्नाङ्गकृतो वृत्रो मेघो भूमावशयत् शयनं करोतीति ॥ ४ ॥ निघण्टौ वृत्र इति मेघस्य नाम । इन्द्रः शत्रुर्यस्य स इन्द्रशत्रुरिन्द्रोऽस्य निवारकः। त्वष्टा सूर्य्यस्तस्यापत्यमसुरो मेघः । कुतः ? सूर्य्यकिरणद्वारैव रसजलसमुदायभेदेन यत् कणीभूतं जलमुपरि गच्छति तत्पुनर्मिलित्वा मेघरूपं भवति तस्यैवासुर इति संज्ञावत्वात् । पुनश्च तं सूर्य्यो हत्वा भूमौ निपातयति । स च भूमिं प्रविशति नदीर्गच्छति । तद्द्वारा समुद्रमयनं कृत्वा तिष्ठति पुनश्चोपरि गच्छति। तं वृत्रमिन्द्रः सूर्य्यो जघ्निवानपववार निवारितवान् । वृत्रार्थो वृणोतेः स्वीकरणीयः । मेघस्य यद्वृत्रत्वमावरकत्वं तद्वर्त्तमानत्वाद्वर्धमानत्वाच्च सिद्धमिति विज्ञेयम् ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् । वृत्रस्य निण्यं विचरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः ॥ ५ ॥ नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्ध्रादुनिं च ॥ इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये ॥ ९ ॥ ऋ० मं० १ सू० ३२ मं० १० । १३ ॥

भाष्यम् ॥

इत्यादय एतद्विषयका वेदेषु बहवो मन्त्राः सन्ति । "वृत्रो ह वा इदꣳ सर्वं वृत्वा शिश्ये । यदिदमन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदꣳ सर्वं वृत्वा शिश्ये तस्माद् वृत्रो नाम ॥ ४ ॥ तमिन्द्रो जघान । स हतः पूतिः सर्वत एवाऽपोऽभिप्रसुस्राव सर्वत इव ह्ययꣳ समुद्रस्तस्मादु हैका आपो बीभत्सां चक्रिरे ता उपर्य्युपर्य्यतिपुप्लुविरेऽत इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपोऽस्ति वाऽइतरासु सꣳसृष्टमिव यदेनावृत्रः पूतिरभिप्रास्रवत्तदेवासामेताभ्यां पवित्राभ्यामपहन्त्यथ मेध्याभिरेवाद्भिः प्रोक्षति तस्माद्वा एताभ्यामुत्पुनाति" ॥ ५ ॥ श० कां० १ अ० १ ब्रा० ३ कण्डि० ४।५ ॥ "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रोवान्तरिक्षस्थानः सूर्य्यो द्युस्थानइति ।" निरु० अ० ७ खं० ५ ॥ (अतिष्ठन्तीनाम०) वृत्रस्य शरीरमापो दीर्घं तमश्चरन्ति । अत एवेन्द्रशत्रुर्वृत्रो मेघो भूमावशयत । आ समन्ताच्छेते ॥ ५ ॥ (नास्मै विद्युत०) वृत्रेण मायारूपप्रयुक्ता विद्युत्तन्यतुश्चास्मै सूर्य्यायेन्द्राय न सिषेध निषेद्धुं न शक्नोति । अहिर्मेघ इन्द्रः सूर्य्यश्च द्वौ परस्परं युयुधाते । यदा वृत्रो वर्धते तदा सूर्य्यप्रकाशं निवारयति । यदा सूर्य्यस्य तापरूपसेना वर्धते तदा वृत्रं मेघं निवारयति परन्तु मघवा इन्द्रः सूर्य्यस्तं वृत्रं मेघं विजिग्ये जितवान् । अन्ततोऽस्यैव विजयो भवति न मेघस्येति ॥ ९ ॥ (वृत्रो ह वा इति) स वृत्र इदं सर्वं विश्वं वृत्वाऽऽवृत्य शिश्ये शयनं करोति ॥

तस्माद्वृत्रो नाम । तं वृत्रं मेघमिन्द्रः सूर्य्यो जघान हतवान् । स हतः सन् पृथिवीं प्राप्य सर्वतः काष्ठतृणादिभिः संयुक्तः पूतिर्दुर्गन्धो भवति । स पुराकाशस्थो भूत्वा सर्वतोऽपोभिसुस्राव तासां वर्षणं करोति । अयं हतो वृत्रः समुद्रं प्राप्य तत्रापि भयङ्करो भवति अत एव तत्रस्था आपो भयप्रदा भवन्ति । इत्थं पुनः पुनस्तास्ता नदीसमुद्रपृथिवीगता आपः सूर्य्यद्वारेणोपर्य्युपर्य्यन्तरिक्षं पुप्रुविरे गच्छन्ति ततोऽभिवर्षन्ति च । ताभ्य एवेमे दर्भाद्यौषधिसमूहा जायन्ते । यौ वाय्विन्द्रौ सूर्य्यपवनावन्तरिक्षस्थानौ सूर्य्यश्च द्युस्थान अर्थात् प्रकाशस्थः । एवं सत्यशास्त्रेषु परमोत्तमायामलङ्कारयुक्तायां कथायां सत्यां ब्रह्मवैवर्त्तादिनवीनग्रन्थेषु पुराणाभासेष्वेता अन्यथा कथा उक्तास्ताः शिष्टैः कदाचिन्नैवाङ्गीकर्त्तव्या इति ॥

एवमेव नवीनेषु ग्रन्थेषूक्ता अनेकविधा देवासुरसङ्ग्रामकथा अन्यथैव सन्ति ता अपि बुद्धिमद्भिर्मनुष्यैरितरैश्च नैव मन्तव्याः । कुतः ? तासामप्यलङ्कारयोगात् । तद्यथा—"देवासुराः संयत्ता आसन्" । १ । श० कां० १३ अ० ३ ब्रा० ९ कं १ ॥ "असुरानभिभवेम देवा असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ॥" निरु० अ० ३ खं० ८ ॥ "देवानामसुरत्वमेकत्वं प्रज्ञावत्वं वा नवत्वं वापि वासुरिति प्रज्ञानामास्यत्यनर्थानस्ताश्चास्यामर्था असुरत्वमादिलुप्तम्" ॥ निरु० अ० १० खं० ३४॥ "सोर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिमधत्त स आस्येनैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानां देवत्वं यद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवेवास तद्वेव देवानां देवत्वं यदस्मै ससृजानाय दिवेवास । अथ योयमवाङ्प्राणः । तेनासुरानसृजत त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तम इवास । सोऽवेत् पाप्मानं वाऽअसृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति तांस्तत एव पाप्मना विध्यत्ते तत एव पराभवंस्तस्मादाहुर्नैतदस्ति यद्दैवासुरं यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यत इतिहासे त्वत्ततो ह्येव तान्

प्रजापतिः पाप्मना विध्यत्ते तत एव पराभयन्निति" । "तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम्" "न त्वं युयुत्से कतमच्च नाहर्न तेऽमित्रो मघवन् कश्च नास्ति । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं न नु पुरा युयुत्स इति । स यदस्मै देवान्त्ससृजानाय दिवेवास तदहरकुरुताथ यदस्मा असुरान्त्ससृजानाय तम इवास ताꣳ रात्रिमकुरुत ते अहोरात्रे । स ऐक्षत प्रजापतिः"। श० कां० ११ अ० १ ब्रा० ६ कं० ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२। "देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दायमुपेयुः ।" श० कां० १ अ० ७ ब्रा० ५ कं० २२ ॥ "द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ।" श० कां० १४ अ० ३ ब्रा० ४ कं० १ । ४। "ऊर्गिति देवा मायेत्यसुराः ।" श० कां० १० अ० ५ ब्रा० ६ कं २० ॥ "प्राणा देवाः ।" श० कां० ६ अ० २ ब्रा० ३ कं० १५ ॥ "प्राणो वा असुस्तस्यैषा माया ।" श० कां० ६ अ० ६ ब्रा० ४ कं० ६ । (देवासुरा०) देवा असुराश्च संयत्ता सज्जा युद्धं कर्त्तुं तत्परा आसन् भवन्तीति शेषः । के ते देवासुरा इत्यत्रोच्यते । "विद्वाꣳसो हि देवाः" श० कां० ३ अ० ७ ब्रा० ६ कं० १० । हीति निश्चयेन विद्वांसो देवास्तद्विपरीता अविद्वांसोऽसुराः । ये देवास्ते विद्यावत्वात्प्रकाशवन्तो भवन्ति । ये ह्यविद्वांसस्ते खल्वविद्यावत्त्वाज् ज्ञानरहितान्धकारिणो भवन्ति । एषामुभयेषां परस्परं युद्धमिव वर्त्ततेऽयमेव देवासुरसङ्ग्रामः । "द्वयं वा इदं न तृतीयमस्ति सत्यं चैवानृतं च सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः। इदमहमनृतात्सत्यमुपैमीति तन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति। स वै सत्यमेव वदेत्। एतद्ध वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मात्ते यशो यशो ह भवति । य एवं विद्वान्त्सत्यं, वदति मनो ह वै देवा मनुष्यस्य ।" श० कां० १ अ० १ ब्रा० १ कं० ४ । ५ । ७ । ये सत्यवादिनः सत्यमानिनः सत्यकारिणश्च ते देवाः । ये चानृतवादिनोऽनृतकारिणोऽनृतमानिनश्च ते मनुष्या असुरा एव । तयोरपि परस्परं विरोधो युद्धमिव भवत्येव। मनुष्यस्य यन्मनस्तद्देवाः प्राणा असुरा एतयोरपि विरोधो भवति । मनसा विज्ञानबलेन प्राणानां निग्रहो भवति प्राणबलेन मनसश्चेति युद्धमिव प्रवर्त्तते। प्रकाशाख्यात्सोर्देवान्मनः षष्ठानीन्द्रियाणीश्वरोऽसृजत । अतस्ते प्रकाशकार

काः । असोरन्धकाराख्यात्पृथिव्यादेरसुरान्पञ्चकर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्चासृजत । एतयोरपि प्रकाशाप्रकाशसाधकतमत्वानुरोधेन संग्रामवदनयोर्वर्त्तमानमस्तीति विज्ञेयम् (सोर्चञ्छ्राम्यंश्चचार०) प्रजाकामः परमेश्वर आस्येनाग्निपरमाणुमयात् कारणात् सूर्य्यादीन्प्रकाशवतो लोकान् मुख्यगुणकर्मभ्योयानसृजत ते देवा द्योतमाना दिवं प्रकाशं परमेश्वरप्रेरितमभिपद्य प्रकाशादिव्यवहारानसृज्यन्त । तदेव देवानां देवत्वं यतस्ते दिवि प्रकाशे रमन्ते । अथेत्यनन्तरमर्वाचीनो योऽयं प्राणो वायुः पृथिव्यादिलोकश्चेश्वरेण सृष्टस्तेनैवासुरान्प्रकाशरहितानसृजत सृष्टवानस्ति । ते पृथिवीमभिपद्यौषध्यादीन्पदार्थानसृज्यन्त । ते सर्वे सकार्य्याः प्रकाशरहितास्तयोस्तमः प्रकाशवतोरन्योन्यं विरोधो युद्धमिव प्रवर्त्तते तस्मादिदमपि देवासुरं युद्धमिति विज्ञेयम् । तथैव पुण्यात्मा मनुष्यो देवोस्ति । पापात्मा ह्यसुरश्च । एतयोरपि परस्परविरुद्धस्वभावाद्युद्धमिव प्रतिदिनं भवति तस्मादेतयोरपि देवासुरसंग्रामोस्तीति विज्ञेयम् । एवमेव दिनं देवो रात्रिरसुरः एतयोरपि परस्परं युद्धमिव प्रवर्त्तते । त इमे उभये पूर्वोक्ताः प्रजापतेः परमेश्वरस्य पुत्रा इव वर्त्तन्ते अत एव ते परमेश्वरस्य पदार्थानुपेताः सन्ति । तेषां मध्येऽसुराः प्राणादयो ज्येष्ठाः सन्ति । वायोः पूर्वोत्पन्नत्वात्प्राणानां तन्मयत्वाच्च । तथैव जन्मतो मनुष्याः सर्वेऽविद्वांसो भवन्ति पुनर्विद्वांसश्च । तथैव वायोः सकाशादग्नेरुत्पत्तिः प्रकृतेरिन्द्रियाणां च तस्मादसुरा ज्येष्ठा देवाश्च कनिष्ठाः । एकत्र देवाः सूर्य्यादयो ज्येष्ठाः पृथिव्यादयोऽसुराः कनिष्ठाश्च ते सर्वे प्रजापतेः सकाशादुत्पन्नत्वात्तस्यापत्यानीव सन्तीति विज्ञेयम् । एषामपि परस्परं युद्धमिव प्रवर्त्तत इति ज्ञातव्यम् । ये प्राणपोषकाः स्वार्थसाधनतत्परा मायाविनः कपटिनो मनुष्यास्ते ह्यसुराः । ये च परोपकारकाः परदुःखभञ्जना निष्कपटिनो धार्मिका मनुष्यास्ते देवाश्च विज्ञेयाः एतयोरपि परस्परं विरोधात्संग्राम इव भवति । इत्यादिप्रकारकं देवासुरं युद्धमिति बोध्यम् । एवं परमोत्तमायां विद्याविज्ञापनार्थायां रूपकालङ्कारेणान्वितायां सत्यशास्त्रेषूक्तायां कथायां सत्यां व्यर्थपुराणसंज्ञकेषु नवीनेषु तंत्रादिषु ग्रंथेषु च या मिथ्यैव कथा वर्णिताः संति विद्वद्भिर्नैवेताः कथाः कदाचिदपि सत्या मन्तव्या इति ॥

एवमेव कश्यपगयादितीर्थकथा अपि ब्रह्मवैवर्त्तादिषु ग्रंथेषु वेदादिसत्यशास्त्रेभ्यो विरुद्धा उक्ताः सन्ति । तद्यथा-मरीचिपुत्रः कश्यपऋषिरासीत्तस्मै त्रयोदश कन्या दक्षप्रजापतिना विवाहविधानेन दत्ताः । तत्सङ्गमेन दितेर्दैत्या, अदितेरादित्याः, दनोर्दानवा जाता। एवमेव कद्वाः सर्पाः, विनतायाः पक्षिणः, तथाऽन्यासां सकाशाद्वानरर्क्षवृक्षघासादय उत्पन्ना इत्याद्या अंधकारमय्यः प्रमाणयुक्तिविद्याविरुद्धा असम्भवग्रस्ताः कथा उक्तास्ता अपि मिथ्या एव सन्तीति विज्ञेयम् ॥ तद्यथा-

स यत्कूर्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति ॥ श० कां० ७ अ० ५ ब्रा० १ कं० ५ ॥

भाष्यम् ॥

(स यत्कूर्म्मः) परमेश्वरेणेदं सकलं जगत् क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा : कश्यपो वै कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति। तेनैवेमाः सर्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात्सर्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यते । कश्यपः कस्मात्पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः पश्य एव निर्भ्रमतयाऽतिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविपर्य्ययाद्धिसेःसिंहे कृतेस्तर्कुरित्यादिवत्कश्यप इति हय० इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति । अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति ॥

"प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलꣳ सत्यादोजीय इत्येवं वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ सा हैषा गयांस्तत्र ॥ प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रेतद्यद्गयांस्तत्रेतस्माद् गायत्री नाम ।" श० कां० १४ अ० ८ ब्रा० १ कं० ६ । ७ ॥ "तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्ती-

र्थेन हि प्रस्नान्ति ॥ तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति" श० कां ०१२ अ०२ ब्रा०५ कं० १। ५ "गय इत्यपत्यनामसु पठितम्" निघं० अ०३ खं०४ ॥ "अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति" छान्दोग्योपनि०॥ "समानतीर्थे वासी।" इत्यष्टाध्याय्याम् ।अ०४पा०४ सू० १०८। सतीर्थ्यो ब्रह्मचारीत्युदाहरणम्।"त्रयः स्नातका भवन्ति। विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्चेति" ॥ यो विद्यां समाप्य व्रतमसमाप्य समावर्त्तते स व्रतस्नातक इत्यादि पारस्करगृह्यसूत्रे। "नमस्तीर्थ्याय च ॥ ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः।" इति शुक्लयजुर्वेदसंहितायाम् ॥ अ०१६। एवमेव गयायां श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यत्रोच्यते। तद्यथा–प्राण एव बलमिति विज्ञायते बलमोजीयः। तत्रैव सत्यं प्राणेऽध्यात्मं प्रतिष्ठितं तत्र च परमेश्वरः प्रतिष्ठितस्तद्वाचकत्वात् । गायत्र्यपि ब्रह्मविद्यामध्यात्मं प्रतिष्ठिता तां गायत्रीं गयामाह प्राणानां गयेति संज्ञा।प्राणा वै गया इत्युक्तत्वात्। तत्र गयायां श्राद्धं कर्त्तव्यम्। अर्थात् गयाख्येषु प्राणेषु श्रद्धया समाधिविधानेन परमेश्वरप्राप्तावत्यन्तश्रद्दधाना जीवा अनुतिष्ठेयुरित्येकं गयाश्राद्धविधानम्। गयान् प्राणान् त्रायते सा गायत्री इत्यभिधीयते। एवमेव गृहस्यापत्यस्य प्रजायाश्च गयेति नामास्ति। अत्रापि सर्वैर्मनुष्यैः श्रद्धातव्यम्। गृहकृत्येषु श्रद्धावश्यं विधेया। मातुः पितुराचार्य्यस्यातिथेश्चान्येषां मान्यानां च श्रद्धया सेवाकरणं गयाश्राद्धमित्युच्यते। तथैव स्वस्यापत्येषु प्रजायां चोत्तमशिक्षाकरणे ह्युपकारे च श्रद्धावश्यं सर्वैः कार्य्येति। अत्र श्रद्धाकरणेन विद्याप्राप्त्या मोक्षाख्यं विष्णुपदं लभ्यत इति निश्चीयते। अत्रैव भ्रान्त्या विष्णुगयेति च पदद्वयोरर्थविज्ञानाभावात् मागधदेशस्यैकदेशे पाषाणस्योपरि शिल्पिद्वारा मनुष्यपादचिह्नं कारयित्वा तस्यैव कैश्चित्स्वार्थसाधनतत्परैरुदरम्भरैर्विष्णुपदमिति नाम रक्षितम् ।तस्य स्थलस्य गयेति च तद् व्यर्थमेव। कुतः ? विष्णुपदं मोक्षस्य नामास्ति प्राणगृहप्रजानां चातोऽत्रेयं तेषां भ्रान्तिर्जातेति बोध्यम्। अत्र प्रमाणम्—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्। समूळ्हमस्य

पांसुरे स्वाहा ॥ १ ॥ यजु० अ० ५ मं० १५ ॥ यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् । त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः, समारोहणे विष्णुपदे । गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरेप्यायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात् समूढमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यतइति पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । निरु० अ० १२ खं० १८ ॥

अस्यार्थं यथायाद्विदित्वा भ्रमेणायं कथाप्रचारिता । तद्यथाविष्णुर्व्यापकः परमेश्वरः सर्वजगत्कर्त्ता तस्य पूपेति नाम। अत्राह निरुक्तकारः–

पूषत्यथ यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा तस्यैषा भवति । इदं विष्णुरित्यृक् । निरु० अ० १२ खं० १७ ॥

॥ भाष्यम् ॥

वेवेष्टि विशितः प्रविष्टोस्ति चराचरं जगत् व्यश्नुते व्याप्नोति वा स विष्णुर्निराकारत्वात्सर्वगत ईश्वरोस्ति । एतदर्थवाचिकेयमृक् । इदं सकलं जगत्त्रेधा त्रिप्रकारकं विचक्रमे विक्रान्तवान् । (क्रमु पादविक्षेपे) पादैः प्रकृतिपरमाण्वादिभिः स्वसामर्थ्यांशैर्जगदिदं पदं प्राप्तव्यं सर्वं वस्तुजातं त्रिषु स्थानेषु (निधत्ते) निदधे स्थापितवान् । अर्थात् यावद् गुरुत्वादियुक्तं प्रकाशरहितं तत्सर्वं जगत् पृथिव्याम् । यल्लघुत्वादियुक्तं वायुपरमाण्वादिकं तत्सर्वमन्तारिक्षे। यच्च प्रकाशमयं सूर्यज्ञानेन्द्रियजीवादिकं च तत्सर्वं दिवि द्योतनात्मके

प्रकाशगयेऽग्नौ वेति विज्ञेयम् । एवं त्रिविधं जगदीश्वरेण रचितमेषां मध्ये यत्समूढं मोहेन सह वर्त्तमानं ज्ञानवर्जितं जडं तत्पांसुरेऽन्तरिक्षे परमाणुमयं रचितवान् । सर्वे लोकाः अन्तरिक्षस्थाः सन्तीति बोध्यम् । तदिदमस्य परमेश्वरस्य धन्यवादार्हं स्तोतव्यं कर्मास्तीति बोध्यम् । अयमेवार्थः (यदिदं किंच०) इत्यनेन यास्काचार्य्येण वर्णितः । यदिदं किञ्चिज्जगद्वर्त्तते तत्सर्वं विष्णुर्व्यापक ईश्वरो विक्रमते रचितवान् । (त्रिधा निधत्ते पदम्) त्रेधाभावाय त्रिप्रकारकस्य जगतो भवनाय तदुक्तं पूर्वमेव तस्मिन् विष्णुपदे मोक्षाख्ये समारोहणे समारोढुमर्हे गयशिरसीति प्राणानां प्रजानां च यदुत्तमाङ्गं प्रकृत्यात्मकं शिरो यथा भवति तथैवेश्वरस्यापि सामर्थ्यं गयशिरः प्रजाप्राणयोरुपरिभागे वर्त्तते । यदीश्वरस्यानन्तं सामर्थ्यं वर्त्तते । तस्मिन् गयशिरसि विष्णुपदे हीश्वरसामर्थ्येऽस्तीति । कुतः । व्याप्यस्य सर्वस्य जगतो व्यापके परमेश्वरे वर्त्तमानत्वात् पांसुरेप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं पदनीयं परमाण्वाख्यं यज्जगत्तच्चक्षुषा न दृश्यते । ये च पांसवः परमाणुसंघाताः पादैस्तद्द्रव्यांशैः सूयन्त उत्पद्यन्ते । अतएवमुत्पन्नाः सर्वे पदार्थाः दृश्या भूत्वेश्वरे शेरतइति विज्ञायते । इममर्थम् विज्ञाय मिथ्याकथाव्यवहारः पण्डिताभासैः प्रचारित इति बोद्धव्यम् । तथैव वेदाद्युक्तरीत्याऽऽर्य्यैश्चानुष्ठितानि तीर्थान्यन्यान्येव सन्ति । यानि सर्वदुःखेभ्य पृथक्कृत्वा जीवेभ्यः सर्वसुखानि प्रापयन्ति तानि तीर्थानि मतानि । यानि च भ्रान्तै रचितपुस्तकेषु जलस्थलमयानि तीर्थसंज्ञान्युक्तानि तानि वेदार्थाभिप्रेतानि नैवसंतीति मन्तव्यम् । तद्यथा (तीर्थमेवप्राय०) यत्प्रायणीययज्ञस्याङ्गमतिरात्राख्यं व्रतंसमाप्य स्नानं क्रियेत तदेव तीर्थमिति वेद्यम् । येन तीर्थेन मनुष्याः प्रस्नाय शुद्धा भवन्ति । तथैव यदुदयनीयाख्यं यज्ञसम्बन्धि सर्वोपकारकं कर्म समाप्य स्नान्ति । तदेव दुःखसमुद्रात्तारकत्वात्तीर्थमिति मन्तव्यम् । एवमेव (अहिꣳसन्०) मनुष्यः सर्वाणि भूतान्यहिंसन् सर्वैर्भूतैर्वैरमकुर्वाणः सन् वर्त्तेत । परन्तु तीर्थेभ्यो वेदादिसत्यशास्त्रविहितेभ्योऽन्यत्राहिंसा धर्मो मन्तव्यः । तद्यथा यत्र यत्रापराधिनामुपरि हिंसनं विहितं तत्तु कर्त्तव्यमेव । ये पाखण्डिनो वेदसत्यधर्मानुष्ठानशत्रवश्चौरादयश्च ते तु

यथापराधं हिंसनीया एव अत्र वेदादिसत्यशास्त्राणां तीर्थसंज्ञास्ति ।
तेषामध्ययनाध्यापनेन तदुक्तधर्मकर्मविज्ञानानुष्ठानेन च दुःखसमु-
द्रात्तरन्त्येव । तेषु सम्यक् स्नात्वा मनुष्याः शुद्धा भवन्त्यतः ॥ त-
थैव समानतीर्थेवासीत्यनेन समानो द्वयोर्विद्यार्थिनोरेक आचार्यः
समानमेकशास्त्राध्ययनं चात्राचार्य्य शास्त्रयोस्तीर्थसंज्ञास्ति। माता-
पित्रतिथीनां सम्यक्सेवनेन सुशिक्षया विद्याप्राप्त्या दुःखसमुद्रान्म-
नुष्यास्तरन्त्येवातस्तानि तीर्थानि दुःखात्तारकत्वादेव मन्तव्यानि ।
एतेष्वपि स्नात्वा मनुष्यैः शुद्धिः सम्पादनीयेति । (त्रयः स्ना०)
त्रय एव तीर्थेषु कृतस्नानाः शुद्धा भवन्ति । तद्यथा । यः सुनियमेन
पूर्णां विद्यां पठति स ब्रह्मचर्य्याश्रमसमाप्त्यापि विद्यातीर्थे स्नाति
स शुद्धो भवति । यस्तु खलु द्वितीयः । यत्पूर्वोक्तं ब्रह्मचर्य्यं सुनि-
यमाचरणेन समाप्य विद्यामसमाप्य समावर्त्तते स व्रतस्नातको
भवति । यश्च सुनियमेन ब्रह्मचर्य्याश्रमं समाप्य वेदशास्त्रादिविद्यां
च समावर्त्तते सोऽत्यस्मिन्नुत्तमतीर्थे सम्यक् स्नात्वा यथावच्छुद्धात्मा
शुद्धान्तःकरणः सत्यधर्माचारी परमविद्वान् सर्वोपकारको भवतीति
विज्ञातव्यम् । (नमस्तीर्थ्याय च) तेषु प्राणवेदविज्ञानतीर्थेषु पूर्वोक्तेषु
भवः स तीर्थ्यस्तस्मै तीर्थ्याय परमेश्वराय नमोऽस्तु। यं विद्वांसस्ती-
र्थानि वेदाध्ययनसत्यभाषणादीनि पूर्वोक्तानि प्रचरन्ति व्यवहरन्ति ।
ये च पूर्वोक्तब्रह्मचर्य्यसेविनो रुद्रा महाबलाः (सृकाहस्ताः) वि-
द्याविज्ञाने हस्तौ येषां ते (निषङ्गिणः) निषङ्गः संशयच्छेदक उप-
देशाख्यः खड्गो येषां ते सत्योपदेष्टारः । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा-
मीति ब्राह्मणवाक्यात् । उपनिषत्सु भवं प्रतिपाद्यं विज्ञापनीयं पर-
मेश्वरमाहुः । अत एवोक्तस्तीर्थ्य इति । सर्वेषां तारकाणां तीर्थाना-
मात्मकत्वात् परमतीर्थाख्यो धर्मात्मनां स्वभक्तानां सद्यस्तारकत्वात्
परमेश्वर एवास्ति एतेनैतानि तीर्थानि व्याख्यातानि (प्रश्नः)
यैस्तरन्ति नरास्तानि जलस्थलादीनि तीर्थानि कुतो न भवन्ति ।
अत्रोच्यते । नैव जलं स्थलं च तारकं कदाचिद्भवितुमर्हति तत्र साम-
र्थ्याभावात् करणकारकव्युत्पत्त्यभावाच्च ॥ जलस्थलादीनि नौका-
दिभिर्यानैः पद्भ्यां बाहुभ्यां च जनास्तरन्ति । तानि च कर्मकार-
कान्वितानि भवन्ति करणकारकान्वितानि तु नौकादीनि । यदि

पद्भ्यां गमनं बाहुबलं न कुर्य्यान्न च नौकादिषु तिष्ठेत्तर्ह्यवश्यं तत्र मनुष्यो मज्जेन्महद्दुःखं च प्राप्नुयात्। तस्माद्वेदानुयायिनामार्य्याणां मते काशिप्रयागपुष्करगङ्गायमुनादिनदीनां सागराणां च नैव तीर्थसंज्ञा सिध्यति। किन्तु वेदविज्ञानरहितैरुदरम्भरैः सम्प्रदायस्थैर्जीविकाधीनैर्वेदमार्गविरोधिभिरल्पज्ञैर्जीविकार्थं स्वकीयरचितग्रन्थेषु तीर्थसंज्ञया प्रसिद्धीकृतानि सन्तीति। ननु। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीति गङ्गादिनदीनां वेदेषु प्रतिपादनं कृतमस्ति त्वया कथं न मन्यते। अत्रोच्यते। मन्यते तु मया तासां नदीसंज्ञेति ता गङ्गाद्यो नद्यः सन्ति। ताभ्यो यथायोग्यं जलशुद्ध्यादिगुणैर्यावानुपकारो भवति तावत्तासां मान्यं करोमि। न च पापनाशकत्वं दुःखतारकत्वं च। कुतः। जलस्थलादीनां तत्सामर्थ्याभावात्। इदं सामर्थ्यं तु पूर्वोक्तेष्वेव तीर्थेषु गम्यते नान्यत्रेति। अन्यच्च। इडापिङ्गलासुषुम्णाकूर्म्मनाड्यादीनां गङ्गादिसंज्ञास्तीति। तासां योगसमाधौ परमेश्वरस्य ग्रहणात्। तस्य ध्यानं दुःखनाशकं मुक्तिप्रदं च भवत्येव। तासामिडादीनां धारणासिध्यर्थं चित्तस्य स्थिरीकरणार्थं स्वीकरणमस्तीति तत्र ग्रहणात्। एतन्मन्त्रप्रकरणे परमेश्वरस्यानुवर्त्तनात्। एवमेव। (सितासिते यत्र सङ्गथे तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति०) एतेन परिशिष्टवचनेन केचिद् गङ्गायमुनयोर्ग्रहणं कुर्वन्ति। सङ्गथे इति पदेन गङ्गायमुनयोः संयोगस्य प्रयागतीर्थमिति संज्ञां कुर्वन्ति। तन्न सङ्गच्छते। कुतः। नैव तत्राप्लुत्य स्नानं कृत्वा दिवं द्योतनात्मकं परमेश्वरं सूर्य्यलोकं वोत्पतन्ति। गच्छन्ति किन्तु पुनः स्वकीयं स्वकीयं गृहमागच्छन्त्यतः। अत्रापि सितशब्देनेडायाः। असितशब्देन पिङ्गलायाश्च ग्रहणं यत्र तु खल्वेतयोर्नाड्योः सुषुम्णायां समागमो मेलनं भवति तत्र कृतस्नानाः परमयोगिनो दिवं परमेश्वरं प्रकाशमयं मोक्षाख्यं सत्यविज्ञानं चोत्पतन्ति सम्यग्गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। अतोऽनयोरेवात्र ग्रहणं न च तयोः॥ अत्र प्रमाणम्। सितासितामिति वर्णनाम तत्प्रतिषेधोऽसितम्। निरु० अ० ९ खं० २ सितं शुक्लवर्णमसितं तस्य निषेधः। तयोः प्रकाशान्धकारयोः सूर्य्यादिपृथिव्यादिपदार्थयोर्यत्रेश्वरसामर्थ्ये समागमोऽस्ति तत्र कृतस्नानास्तद्विज्ञानवन्तो दिवं सूर्य्यलोकं गच्छन्त्येव॥

तथैव यत्तन्त्रपुराणादिग्रन्थेषु मूर्त्तिपूजानामस्मरणादिविधानं कृतमस्ति तदपि मिथ्यैवास्तीति वेद्यम् । कुतः? वेदादिषु सत्येषु ग्रन्थेषु तस्य विधानाभावात् । तत्र तु प्रत्युत निषेधो वरीवर्त्तते । तद्यथा—

न तस्य॑ प्रति॒मा अ॑स्ति॒ यस्य॒ नाम॑ म॒हद्यशः॑ । हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भ इत्ये॒ष मा मा॑हि॒ꣳसी॒दित्ये॒षा यस्मा॒न्न जा॒त इत्ये॒षः ॥ १ ॥ यजुः० अ० ३२ मं० ३ ॥

भाष्यम् ॥

यस्य पूर्णस्य पुरुषस्याजस्य निराकारस्य परमेश्वरस्य (महद्यशः) यस्याज्ञापालनाख्यं महाकीर्तिकरं धर्म्मं सत्यभाषणादिकर्तुमर्हं कर्माचरणं नामस्मरणमस्ति (हिरण्यगर्भः०) यो हिरण्यानां सूर्य्यादीनां तेजस्विनां गर्भ उत्पत्तिस्थानम् । यस्य सर्वैर्मनुष्यैर्मामाहिꣳसीदित्येषा प्रार्थना कार्य्या । (यस्मान्न०) यतः कारणान्नैवैष कस्यचित्सकाशात्कदाचिदुत्पन्नो नैव कदाचिच्छरीरधारणं करोति । नैव तस्य प्रतिमाऽर्थात् प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः प्रतिमानं तोलनसाधनं परिमाणं मूर्त्यादिकल्पनं किञ्चिदप्यस्ति परमेश्वरस्यानुपमेयत्वादमूर्त्तत्वादपरिमेयत्वान्निराकारत्वात्सर्वत्राभिव्याप्तत्वाच्च । इत्यनेन प्रमाणेन मूर्त्तिपूजननिषेधः ॥

"स पर्य्यगाच्छु॒क्रम॑का॒यम॑व्र॒णम॑स्नावि॒रꣳ शु॒द्धम॑पापविद्धम् । क॒विर्म॑नी॒षी प॑रि॒भूः स्व॑य॒म्भूर्या॑थातथ्य॒तोऽर्था॒न् व्य॒दधा॒च्छाश्व॒तीभ्यः॒ समा॑भ्यः ॥ २ ॥" य० अ० ४० मं० ८ ॥

भाष्यम् ॥

यः (कविः) सर्वज्ञः (मनीषी) सर्वसाक्षी (परिभूः) सर्वोपरिविराजमानः (स्वयम्भूः) अनादिस्वरूपः परमेश्वरः (शाश्वतीभ्यः) नित्या-

भ्यः (समाभ्यः) प्रजाभ्यो, वेदद्वाराऽन्तर्यामितया च (याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्) विहितवानस्ति (स पर्य्यगात्) सर्वव्यापकोऽस्ति। यत् (शुक्रम्) वीर्य्यवत्तमम् (अकायम्) मूर्त्तिजन्मधारणरहितम् (अव्रणम्) छेदभेदरहितम् (अस्नाविरम्) नाडीबन्धनादिविरहम् (शुद्धम्) निर्दोषम् (अपापविद्धम्) पापात्पृथग्भूतं यदीदृशलक्षणं ब्रह्म सर्वैरुपासनीयमिति मन्यध्वम्। इत्यनेनापि शरीरजन्ममरणरहित ईश्वरः प्रतिपाद्यते तस्मादयं नैव केनापि मूर्त्तिपूजने योजयितुं शक्य इति। (प्रश्नः) वेदेषु प्रतिमाशब्दोऽस्ति न वा (उत्तरम्) अस्ति। (प्र०) पुनः किमर्थो निषेधः। (उ०) नैव प्रतिमार्थेन मूर्त्तयो गृह्यन्ते। (प्र०) किं तर्हि? (उ०) परिमाणार्था गृह्यन्ते। अत्र प्रमाणानि-

"संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपास्महे। सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ॥३॥ अथर्व० कां० ३ व० १० मं० ३। मुहूर्त्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः ॥ श० कां० १०। प्र० ३ ब्रा० २ कं० २०। यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥१॥" सामवेदीयतलवकारोपनिषदि। खं० १ मं० ४॥

भाष्यम् ॥

इत्यादिमन्त्रपञ्चकमूर्त्त्यादिनिषेधकमिति बोध्यम्। विद्वांसः संवत्सरस्य यां प्रतिमां परिमाणमुपासते वयमपि त्वां तामेवोपास्महे। अर्थाद्याः संवत्सरस्य त्रीणि शतानि षष्टिश्च रात्रयो भवन्ति। यत एताभिरेव संवत्सरः परिमीयते तस्मादेतासां प्रतिमासंज्ञेति। यथा सेयं रात्रिर्नोऽस्माकं रायस्पोषेण धनपुष्टिभ्यामायुष्मतीं प्रजां सम्यक् सृजेत्। तथैव सर्वैर्मनुष्यैरनुष्ठेयमिति। (मुहूर्त्ता०)

तथा ये सम्वत्सरस्य दशसहस्राण्यष्टौशतानि घटिकाद्वयात्मका मुहूर्त्ताः सन्ति तेऽपि प्रतिमाशब्दार्था विज्ञेयाः (यद्वाचा०) पदसंस्कृतवाण्या अविषयं येन वाणी विदितास्ति तद् ब्रह्म हे मनुष्य त्वं विद्धि यत् इदं प्रत्यक्षं जगदस्ति नैवेतद् ब्रह्मास्ति। किन्तु विद्वांसो यन्निराकारं सर्वव्यापकमजं सर्वनियन्तृसच्चिदानन्दादिलक्षणं ब्रह्मोपासते त्वयापि तदेवोपासनीयं नेतरदिति। प्र० किञ्च भो मनुस्मृतौ प्रतिमानां च भेदकः। दैवतान्यभिगच्छेत्तु। देवताऽभ्यर्चनं चैव। देवतानां च कुत्सनम्। देवतायतनानि च। देवतानां छायोल्लङ्घननिषेधः। प्रदक्षिणानि कुर्वीत। देवब्राह्मणसंनिधौ। देवतागारभेदकान्। उक्तानामेतेषां वचनानां का गतिरिति। उ० अत्र प्रतिमाशब्देन रक्तिकामाषसेटकादीनि तोलनसाधनानि गृह्यन्ते। तद्यथा। तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम्॥ मनु० अ० ८ श्लोकः ४०३। इत्यनया मनूक्तरीत्यैव प्रतिमाप्रतीमानशब्दयोरेकार्थत्वात्तोलनसाधना गृह्यन्त इति बोध्यम्। अतएव प्रतिमानामधिकन्यूनकारिणो दण्डो देय इत्युक्तः। विद्वांसो देवास्ते यत्राधीयतेऽध्यापयन्ति निवसन्ति च तानि स्थानानि दैवतानीत्युच्यते देवा एव देवतास्तेषामिमानि स्थानानि दैवतानि देवतायतनानि च सन्तीति बोध्यम्। विदुषामेवाभ्यर्चनं सत्करणं कर्त्तव्यमिति। नैवैतेषां केनचिदपि निन्दाछायोल्लङ्घनं स्थानविनाशश्च कर्त्तव्यः किन्तु सर्वैरेतेषां सामीप्यगमनं न्यायप्रापणं दक्षिणपार्श्वे स्थापनं स्वेषां वामपार्श्वे स्थितिश्च कार्य्येति। एवमेव यत्र यत्रान्यत्रापि प्रतिमादेवदेवतायतनादिशब्दाः सन्ति तत्र तत्रैवमर्था विज्ञेयाः। ग्रन्थभूयस्त्वभिया नात्र ते लेखितुं शक्या इति। एतावतैव मूर्तिपूजनकण्ठीतिलकधारणादिनिषेधा बोध्याः॥

एवमेव सूर्य्यादि ग्रहपीड़ाशान्तये बालबुद्धिभिराकृष्णेन रजसेत्यादि मन्त्रा गृह्यन्ते। अयमेषां भ्रम एवास्तीति। कुतस्तत्र तेषामर्थानामग्रहणात्। (तद्यथा) तत्राकृष्णेन रजसेति मन्त्रस्यार्थं आकर्षणानुकर्षणप्रकरण उक्तः। इमं देवा असपत्नमित्यस्य राजधर्मविषये चेति॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्।

अपाᳬंरेतांᳬंसि जिन्वति ॥ १ ॥ य० अ० ३ मं० १२॥
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते सᳬंसृजेथामयं च । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ २ ॥ य० अ० १५ मं० ५४ ॥

भाष्यम् ॥

(अयमग्निः) परमेश्वरो भौतिको वा (दिवः) प्रकाशवल्लोकस्य (पृथिव्याः) प्रकाशरहितस्य च (पतिः) पालयितास्ति (मूर्द्धा) सर्वोपरि विराजमानः (ककुत्) तथा ककुभः दिशां च मध्ये व्यापकतया सर्वपदार्थानां पालयितास्ति । व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेण भकारस्थाने तकारः । (अपाᳬंरेताᳬंसि) अयमेव जगदीश्वरो भौतिकश्चापां प्राणानां जलानां च रेतांसि वीर्य्याणि (जिन्वति) पुष्णाति । एवं चाग्निर्विद्युद्रूपेण सूर्य्यरूपेण च पूर्वोक्तस्य रक्षकः पुष्टिकर्त्ता चास्ति ॥ ३ ॥ (उद्बुध्यस्वाग्ने) । हे अग्ने परमेश्वरास्माकं हृदये त्वमुद्बुध्यस्व प्रकाशितो भव (प्रति जागृहि) अविद्यान्धकार निद्रातस्सर्वान् जीवान् पृथक्कृत्य विद्यार्कप्रकाशे जागृतान् कुरु । (त्वमिष्टापूर्त्ते०) हे भगवन् अयं जीवो मनुष्यदेहधारी धर्मार्थकाममोक्षसामग्र्याः पूर्त्तिं सृजेत् समुत्पादयेत् । त्वमस्यैष्टं सुखं सृजेः । एवं परस्परं द्वयोः सहायपुरुषार्थाभ्यामिष्टापूर्त्ते संसृष्टे भवेताम् (अस्मिन्त्सधस्थे) अस्मिन् लोके शरीरे च (अध्युत्तरस्मिन्) परलोके द्वितीये जन्मनि च (विश्वे देवा यजमानश्च सीदत) सर्वे विद्वांसो यजमानो विद्वत्सेवाकर्त्ता च कृपया सदा सीदन्तु वर्त्तन्ताम् यतोऽस्माकं मध्ये सदैव सर्वा विद्याः प्रकाशिता भवेयुरिति । व्यत्ययो बहुलमित्यनेन सूत्रेण पुरुषव्यत्ययः ॥

बृहस्पते अति यदर्य्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं

धेहि चित्रम् ॥ ५ ॥ य० अ० २६ मं० ३ ॥ अन्नात्परि॒स्रुतो॒ रसं॒ ब्रह्म॑णा॒ व्य॑पिबत्क्ष॒त्रम्पय॒ः सोमं॑ प्र॒जाप॑तिः । ऋ॒तेन॑ स॒त्यमि॑न्द्रि॒यं वि॒पान॑ꣳ शु॒क्रमन्ध॑स॒ः । इन्द्र॑स्ये॒न्द्रि॒यमि॒दं पयो॒ऽमृतं॒ मधु॑ ॥ ६ ॥ यजुः० अ० १९ मं० ७५

भाष्यम् ॥

(बृहस्पते) हे बृहतां वेदानां पते पालक ! (ऋतप्रजात) वेदविद्याप्रतिपादित जगदीश्वर ! त्वं (जनेषु) यज्ञकारकेषु विद्वत्सु लोकलोकान्तरेषु वा (क्रतुमत्) भूयांसः क्रतवो भवन्ति यस्मिंस्तत् (द्युमत्) सत्यव्यवहारप्रकाशो विद्यते यस्मिंस्तत् (दीदयच्छवसः) दानयोग्यं शवसो बलस्य प्रापकं (यदर्य्यो अर्हात्) येन विद्यादिधनेन युक्तः सन् अर्यः स्वामी राजा वणिग्जनो वा धार्मिकेषु जनेषु (विभाति) प्रकाशते (चित्रम्) यद्धनमद्भुतम् (अस्मासु द्रविणं धेहि) अस्मदधीनं द्रविणं धनं कृपया धेहीत्यनेन मन्त्रेणेश्वरः प्रार्थ्यते ॥ ५ ॥ (क्षत्रम्) यत्र यद्राजकर्म क्षत्रियो वा (ब्रह्मणा) वेदविद्भिश्च सह (पयः) अमृतात्मकम् (सोमम्) सोमाद्योषधिसम्पादितम् (रसम्) बुद्ध्यानन्दशौर्य्यधैर्य्यबलपराक्रमादिसद्गुणप्रदम् (व्यपिबत्) पानं करोति तत्र स सभाध्यक्षो राजन्यः (ऋतेन) यथार्थवेदविज्ञानेन (सत्यम्) धर्मं राजव्यवहारं च (इन्द्रियम्) शुद्धविद्यायुक्तं शान्तं मनः (विपानम्) विविधराजधर्मरक्षणम् (शुक्रम्) आशुसुखकरम् (अन्धसः) शुद्धान्नस्येच्छाहेतुम् (पयः) सर्वपदार्थसारविज्ञानयुक्तम् (अमृतम्) मोक्षसाधकम् (मधु) मधुरं सत्यशीलस्वभावयुक्तम् (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य्ययुक्तस्य सर्वव्यापकान्तर्य्यामिन ईश्वरस्य कृपया (इन्द्रियम्) विज्ञानयुक्तं मनः प्राप्य (इदम्) सर्वं व्यावहारिकं पारमार्थिकं च सुखं प्राप्नोति (प्रजापतिः) परमेश्वर एवमाज्ञापयति यः क्षत्रियः प्रजापालनाधिकृतो भवेत् । स एवं प्रजापालनं कुर्य्यात् (अन्नात्परिस्रुतः) स चामृतात्मको रसोऽन्नाद्भोज्यात्पदार्थात्परितः सर्वतः स्रुतश्च्युतो युक्तो वा कार्य्यः । यथा प्रजायामत्यन्तं सुखं सिध्येत्तथैव क्षत्रियेण कर्त्तव्यम् ॥

शन्नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं॒योर॒भि स्र॑वन्तु नः ॥ ७ ॥ य० अ० ३६ मं० १२ । कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑ । कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ ८ ॥ य० अ० २७ मं० ३९ ॥ के॒तुं कृ॒ण्वन्न॑के॒तवे॒ पेशो॑ मर्या अपे॒शसे॑ । समु॒षद्भि॑रजायथाः ॥९॥ य० अ० २९, मं० ३७ ॥

भाष्यम् ॥

(आप्लृ व्याप्तौ) अस्माद्धातोरप्शब्दः सिध्यति स नियतस्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च । दिवुक्रीडाद्यर्थः (देवीः) देव्य आपः सर्वप्रकाशकः सर्वानन्दप्रदः सर्वव्यापक ईश्वरः (अभीष्टये) इष्टानन्दप्राप्तये (पीतये) पूर्णानन्दभोगेन तृप्तये (नः) अस्मभ्यम् (शम्) कल्याणकारिका भवन्तु स ईश्वरो नः कल्याणं भावयतु प्रयच्छतु । ता आपो देव्यः स एवेश्वरो नोऽस्माकमुपरि (शंयोः) शमभिस्रवन्तु अर्थात् सर्वतःसुखस्य वृष्टिं करोतु ॥ अत्र प्रमाणम्—

यत्र॑ लो॒कांश्च॒ कोशां॒श्चापो॒ ब्रह्म॒ जना॑ वि॒दुः । अस॑च्च॒ यत्र॒ सच्चा॒न्तः स्क॒म्भं तं ब्रू॑हि कत॒मः स्वि॑दे॒व सः ॥ अथर्व० कां० १० अ० ४ व० २२ मं० १० ॥

भाष्यम् ॥

अनेन वेदमन्त्रप्रमाणेनाप्शब्देन परमात्मनो ग्रहणं क्रियते । तद्यथा-(आपो ब्रह्म जना विदुः) विद्वांस आपो ब्रह्मणो नामास्तीति जानन्ति । (यत्र लोकांश्च कोशांश्च) यस्मिन् परमेश्वरे सर्वान् भूगोलान्निधींश्च (असच्च यत्र सच्च) यस्मिंश्चानित्यं कार्यं जगदेतस्य कारणं च स्थितं जानन्ति । (स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्विदेव सः) स जगद्धाता सर्वेषां पदार्थानां मध्ये कतमोऽस्ति ? विद्वंस्त्वं ब्रूहीति

पृच्छयते । (अन्तः) स जगदीश्वरः सर्वेषां जीवादिपदार्थानामाभ्यन्तरेऽन्तर्यामिरूपेणावस्थितोऽस्तीति भवन्तो जानन्तु ॥ ७ ॥ (कया) उपासनारीत्या (सचिष्ठया) अतिशयेन सत्कर्मानुष्ठानप्रकारया (वृता) शुभगुणेषु वर्त्तमानया (कया) सर्वोत्तमगुणालङ्कृतया सभया प्रकाशितः । (चित्रः) अद्भुतानन्तशक्तिमान् (सदावृधः) सदानन्देन वर्त्तमान इन्द्रः परमेश्वरः (नः) अस्माकं सखा मित्रः (आभुवत्) यथाभिमुखो भूत्वा (ऊती) स जगदीश्वरः कृपया सर्वदा सहायकरणेनास्माकं रक्षको भवेत् तथैवास्माभिः स सत्यप्रेमभक्त्या सेवनीय इति ॥ ८ ॥ हे मर्य्या मनुष्या उषद्भिः परमेश्वरं कामयमानैस्तदाज्ञायां वर्त्तमानैर्विद्वद्भिर्युष्माभिः सह समागमे कृते सत्येव (अकेतवे) अज्ञानविनाशाय केतुं प्रज्ञानम् । अपेशसे दारिद्र्यविनाशाय पेशः चक्रवर्त्तिराज्यादिसुखसम्पादकं धनं च कृण्वन् कुर्वन् सन् जगदीश्वरः (अजायथाः) प्रसिद्धो भवतीति वेदितव्यम् ॥ ९ ॥ इति ग्रन्थप्रामाण्याप्रमाण्यविषयः

॥ अथाधिकारानधिकारविषयः संक्षेपतः ॥

वेदादिशास्त्रपठने सर्वेषामधिकारोऽस्त्याहोस्विन्नेति । सर्वेषामस्ति वेदानामीश्वरोक्तत्वात्सर्वमनुष्योपकारार्थत्वात्सत्यविद्याप्रकाशकत्वाच्च । यद्यद्धि खलु परमेश्वररचितं वस्त्वस्ति तत्तत्सर्वं सर्वार्थमस्तीति विजानीमः । अत्र प्रमाणम् ॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्याᳬ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।
प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः
समृध्यतामुपमादो नमतु ॥ १ ॥ य० अ० २६ मन्त्र २ ॥

भाष्यम् ॥

अस्याभिप्रायः । परमेश्वरः सर्वमनुष्यैर्वेदाः पठनीयाः पाठ्याः

इत्याज्ञां ददाति । तद्यथा । (यथा) येन प्रकारेण (इमाम्) प्रत्यक्षभूतामृग्वेदादिवेदचतुष्टयीं (कल्याणीम्) कल्याणसाधिकां (वाचम्) वाणीं (जनेभ्यः) सर्वेभ्यो मनुष्येभ्योऽर्थात् सकलजीवोपकाराय (आवदानि) आ समन्तादुपदिशानि । तथैव सर्वैर्विद्वद्भिः सर्वमनुष्येभ्यो वेदचतुष्टयी वागुपदेष्टव्येति । अत्र कश्चिदेवं ब्रूयात् । जनेभ्यो द्विजेभ्य इत्यध्याहार्यं वेदाध्ययनाध्यापने तेषामेवाधिकारत्वात् नैवं शक्यम् । उत्तरमन्त्रभागार्थविरोधात् । तद्यथा । कस्य कस्य वेदाध्ययनश्रवणेऽधिकारोऽस्तीत्याकांक्षायामिदमुच्यते (ब्रह्मराजन्याभ्याम्) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां (अर्य्याय) वैश्याय (शूद्राय) (चारणाय) अतिशूद्रायान्त्यजाय (स्वाय) स्वात्मीयाय पुत्राय भृत्याय च सर्वैः सैषा वेदचतुष्टयी श्राव्येति । (प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह०) यथाहमीश्वरः पक्षपातं विहाय सर्वोपकारकरणेन सह वर्त्तमानः सन् देवानां विदुषां प्रियः दातुर्दक्षिणायै सर्वस्वदानाय प्रियश्च (भूयासम्) स्याम् । तथैव भवद्भिः सर्वैर्विद्वद्भिरपि सर्वोपकारं सर्वप्रियाचरणं मत्वा सर्वेभ्यो वेदवाणी श्राव्येति । यथायं मे मम कामः समृध्यते तथैवैवं कुर्वतां भवताम् (अयं कामः समृध्यताम्) इयमिष्टसुखेच्छा समृध्यतां सम्यग्वर्धतां यथादः सर्वमिष्टसुखं मामुपनमति । उपमादो (नमतु) तथैव भवतोऽपि सर्वमिष्टसुखमुपनमतु सम्यक् प्राप्नोत्विति । मया युष्मभ्यमयमाशीर्वादो दीयत इति निश्चेतव्यम् । यथा मया वेदविद्या सर्वार्था प्रकाशिता तथैव युष्माभिरपि सर्वार्थोपकर्त्तव्या नात्र वैषम्यं किंचित् कर्त्तव्यमिति । कुतः ? यथा मम सर्वप्रियार्था पक्षपातरहिता च प्रवृत्तिरस्ति । तथैव युष्माभिराचरणे कृते मम प्रसन्नता भवति नान्यथेति अस्य मन्त्रस्यायमेवार्थोऽस्ति । कुतः ? बृहस्पते अतियदर्य इत्युत्तरस्मिन्मन्त्रे हीश्वरार्थस्यैव प्रतिपादनात् ॥

वर्णाश्रमा अपि गुणकर्माचारतो हि भवन्ति । अत्राह मनुः—

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ १ ॥ मनु० अ० १० श्लो० ६५ ॥

शूद्रः पूर्णविद्यासुशीलतादिब्राह्मणगुणयुक्तश्चेद् ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणभावं प्राप्नोति योऽस्ति ब्राह्मणस्याधिकारस्तं सर्वं प्राप्नोत्येव । एवमेव कुचर्य्याऽधर्माचरणनिर्बुद्धिमूर्खत्वपराधीनतापरसेवादिशूद्र-गुणैर्युक्तो ब्राह्मणश्चेत् स शूद्रतामेति । शूद्राधिकारं प्राप्नोत्येव । एवमेव क्षत्रियाज्जातं क्षत्रियादुत्पन्नं वैश्यादुत्पन्नं प्रति च योजनीयम् । अर्थाद्यस्य वर्णस्य गुणैर्युक्तो यो वर्णः स तत्तदधिकारं प्राप्नोत्यत्र एवमेवापस्तम्बसूत्रेऽप्यस्ति ॥

धर्मचर्य्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १ ॥ अधर्मचर्य्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥२॥ प्रपाठक २ पटल ५ सू० १० । ११ ॥

भाष्यम् ॥

सत्यधर्माचरणेनैव शूद्रो वैश्यं क्षत्रियं ब्राह्मणं च वर्णमापद्यते समन्तात्प्राप्नोति सर्वाधिकारमित्यर्थः । जातिपरिवृत्तावित्युक्ते जातेर्वर्णस्य परितः सर्वतो या वृत्तिराचरणं तत्सर्वं प्राप्नोति ॥ १ ॥ एवमेव स लक्षणेनाधर्माचरणेन पूर्वो वर्णो ब्राह्मणो जघन्यं स्वस्मादधः स्थितं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ चेति पूर्ववत् । अर्थाद् धर्माचरणमेवोत्तमवर्णाधिकारे कारणमस्ति । एवमेवाधर्माचरणं कनिष्ठवर्णाधिकारप्राप्तेश्चेति । यत्र यत्र शूद्रो नाध्यापनीयो न श्रावणीयश्चेत्युक्तं तत्रायमभिप्रायः । शूद्रस्य प्रज्ञाविरहत्वात् विद्यापठनधारणविचारासमर्थत्वात्तस्याध्यापनं श्रावणं व्यर्थमेवास्ति निष्फलत्वाच्चेति ॥

॥ इति संक्षेपतोऽधिकारानधिकार विषयः ॥

॥ अथ पठनपाठनविषयः संक्षेपतः ॥

तत्रादौ पठनस्यारम्भे शिक्षारीत्या स्थानप्रयत्नस्वरज्ञानायाक्ष-

रोच्चारणोपदेशः कर्त्तव्यः येन नैव स्वरवर्णोच्चारणज्ञानविरोधः स्यात्। तद्यथा। प इत्यस्योच्चारणमोष्ठौ संयोज्यैव कार्य्यम्। अस्योष्ठौ स्थानं स्पृष्टः प्रयत्न इति वेद्यम्। एवमेव सर्वत्र। अत्र महाभाष्यकारः पतञ्जलिमहामुनिराह॥

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥ १॥ महाभा० अ० १ पा० १ आ० १॥

भाष्यम्॥

नैव स्थानप्रयत्नयोगेन विनोच्चारणे कृतेऽक्षराणां यथावत्प्रकाशः पदानां लालित्यं च भवति। यथा गानकर्त्ता षड्जादिस्वरालापनेऽन्यथोच्चारणं कुर्य्याच्चेत्स तस्यैवापराधो भवेत्। तद्वद्वेदेष्वपि प्रयत्नेन सह स्वस्वस्थाने खलु स्वरवर्णोच्चारणं कर्त्तव्यम्। अन्यथा दुष्टः शब्दो दुःखदोऽनर्थकश्च भवति। यथावदुच्चारणमुल्लङ्घ्योच्चारिते शब्दे वक्तुरपराध एव विज्ञायते। त्वं मिथ्याप्रयोगं कृतवानिति। नैव स मिथ्याप्रयुक्तः शब्दस्तमभिप्रेतमर्थमाह। तद्यथा। सकलम्। शकलम्। सकृत्। शकृदिति। सकल शब्दः सम्पूर्णार्थवाची। शकल इति खण्डवाची च। एवं सकृदित्येकवारार्थवाची। शकृदिति मलार्थवाची चात्र। सकारोच्चारणे कर्त्तव्ये शकारोच्चारणं क्रियते चेदेवं शकारोच्चारणे कर्त्तव्ये सकारोच्चारणं च। तदा स शब्दः स्वविषयं नाभिधत्ते। स वाग्वज्रो भवति। यमर्थन्मत्वोच्चारणं क्रियते स शब्दस्तदभिप्रायनाशको भवति। तदुक्तारं यजमानं तदधिष्ठातारं च हिनस्ति। तेनार्थेन हीनं करोति। यथेन्द्रशत्रुरयं शब्दः स्वरस्यापराधाद्विपरीतफलो जातः। तद्यथा। इन्द्रः सूर्य्यलोकस्तस्य शत्रुरिव मेघः। अत्र इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासार्थमन्तोदात्ते कर्त्तव्ये आद्युदात्तकरणाद् बहुव्रीहिः समासः कृतो भवति। अस्मिन् विषये तुल्ययोगितात्वलङ्कारेण मेघसूर्य्ययोर्वर्णनं कृतमिति ततोऽर्थ-

वैपरीत्यं जायते । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः समासो भवति । तत्र यस्येच्छा सूर्य्यस्य ग्रहणोऽस्ति तेनेन्द्रशत्रुशब्दः कर्मधारयसमासेनान्तोदात्त उच्चारणीयः । यस्य च मेघस्य तेन बहुव्रीहिसमासमाश्रित्याद्युदात्तस्वरश्चेति नियमोऽस्ति । अत्रान्यथात्वे कृते मनुष्यस्य दोष एव गण्यते । अतः कारणात् स्वरोच्चारणं वर्णोच्चारणं च यथावदेव कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥

तथा भाषणश्रवणासनगमनोत्थानभोजनाध्ययनविचारार्थयोजनादीनामपि शिक्षा कर्त्तव्यैव । अर्थज्ञानेन सहैव पठने कृते परमोत्तमं फलं प्राप्नोति । परन्तु यो न पठति तस्मात्त्वयं पाठमात्रकार्य्यप्युत्तमो भवति । यस्तु खलु शब्दार्थसम्बन्धविज्ञानपुरस्सरमधीते स उत्तमतरः । यश्चैवं वेदान् पठित्वा विज्ञाय च शुभगुण माचरणेन सर्वोपकारी भवति स उत्तमतमः । अत्र प्रमाणानि ॥

ऋचो अक्षरे॑ पर॒मे व्यो॑मन् यस्मि॒न्दे॒वा अधि॒ विश्वे॑ निषे॒दुः । यस्तन्न वेद॒ किमृ॒चा क॑रिष्यति॒ य इत्तद्वि॒दुस्त इ॒मे समा॑सते ॥ २ ॥ ऋ० मण्डल १ सू० १६४ मं० ३९ ॥ स्था॒णुर॒यं भा॑रहा॒रः कि॒लाभू॑दधी॒त्य वे॒दं न विजा॑नाति॒ योऽर्थ॑म् । योऽर्थ॒ज्ञ इत्स॒कलं॑ भ॒द्रम॑श्नु॒ते नाक॑मेति॒ ज्ञान॒विधूतपा॒प्मा॑ ॥ ३ ॥ यद्गृ॒हीत॒म॑विज्ञा॒तं नि॒गदे॑नैव शब्द्य॑ते । अनग्ना॒विव॒ शुष्कै॒धो न तज्ज्व॑लति॒ कर्हि॑चित् ॥ ४ ॥ निरु० अ० १ खं० १८ ॥

उ॒त त्वः॒ पश्य॒न्न द॑दर्श॒ वाच॑मु॒त त्वः॑ शृ॒ण्वन्न शृ॑णोत्येनाम् । उ॒तो त्व॑स्मै त॒न्वं१॒ वि स॑स्रे जा॒येव॒ पत्य॑ उश॒ती सु॒वासाः॑ ॥ ५ ॥ उ॒त त्वं॑ स॒ख्ये स्थि॒रपी॑तमाहु-

नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु । अधेऽन्वाचरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ६ ॥ ऋ० मण्ड० १० सू० ७१ मं० ४।५॥

भाष्यम् ॥

अभि० अत्रार्थज्ञानेन विनाऽध्ययनस्य निषेधः क्रियत इति (ऋचो अक्षरे०) यस्मिन् विनाशरहिते परमोत्कृष्टे व्योमवद्व्यापके ब्रह्मणि । चत्वारो वेदाः पर्य्यवसितार्थाः सन्ति ऋगुपलक्षणं चतुर्णां वेदानां ग्रहणार्थम् । तत् किं ब्रह्मेत्यत्राह । यस्मिन् विश्वे देवाःसर्वे विद्वांसो मनुष्या इन्द्रियाणि च । सूर्य्यादयश्च सर्वे लोका अधिनिषेदुर्यदाऽऽधारेण निषण्णाः स्थितास्तद्ब्रह्म विज्ञेयम् (यस्तं न वेद०) यः खलु तं न जानाति सर्वोपकारकरणार्थायामीश्वराज्ञायां यथावन्न वर्त्तते स पठितयाऽपि ऋचा वेदेन किंकरिष्यति नैवायं कदाचिद्वेदार्थविज्ञानजातं किमपि फलं प्राप्नोतीत्यर्थः। (य इत्तद्विदुस्त इमे समासते) ये चैवं तद्ब्रह्म विदुस्त एव धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तस्मात्सार्थकमेव वेदादीनामध्ययनं कर्त्तव्यं ॥ २॥ (स्थाणुरयं०) यः पुरुषो वेदमधीत्य पाठमात्रं पठित्वाऽर्थं न जानाति तं विज्ञायाऽपि धर्मं नाचरति स मनुष्यः स्थाणुः काष्ठस्तम्भवद्भवति । अर्थाज्जडवद्विज्ञेयो भारवाहश्च । यथा कश्चिन्मनुष्यः पशुश्च भारमात्रं वहंस्तन्न भुङ्क्ते । किन्तु तेनोढं घृतमिष्टकस्तूरीकेसरादिकं कश्चिद्भाग्यवानन्यो मनुष्यो भुङ्क्ते । योऽर्थविज्ञानशून्यमध्ययनं करोति स भारवाहवत् । (किलाभूत्) भवतीति मन्तव्यम् । (योऽर्थज्ञ०) योऽर्थस्य ज्ञाता वेदानां शब्दार्थसंबन्धविद् भूत्वा धर्माचरणो भवति । स वेदार्थज्ञानेन (विधूतपाप्मा) पापरहितः सन् मरणात् प्रागेव । (सकलम्) सम्पूर्णम् (भद्रम्) भजनीयं सुखम् (अश्नुते) प्राप्नोति पुनश्च शरीरं त्यक्त्वा (नाकमेति) सर्वदुःखरहितं मोक्षाख्यं ब्रह्मपदं प्राप्नोति । तस्माद्वेदानामर्थज्ञानधर्मानुष्ठानपूर्वकमेवाध्ययनं कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥ (यद्गृहीतमविज्ञातम्) येन मनुष्येण यदर्थज्ञानशून्यं वेदाध्ययन

क्रियते । किन्तु (निगदेन) पाठमात्रेणैव (शब्द्यते) कथ्यते तत् (कर्हिचित्) कदाचिदपि (न ज्वलति) न प्रकाशते । कस्मिन् किमिव (अनग्नाविव शुष्कैधः) अविद्यमानाग्निके स्थले शुष्कं साम्प्रतं प्रज्वलनमिन्धनमिव । यथाऽनग्नौ शुष्काणां काष्ठानां स्थापनेनापि दाहप्रकाशा न जायन्ते तादृशमेव तदध्ययनमिति ॥४॥ (उत त्व. पश्यन्न ददर्श०) अपि खल्वेको वाचं शब्दं पश्यन्नर्थं न पश्यति (उत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्) उ इति वितर्के कश्चिन्मनुष्यो वाचं शब्दमुच्चारयन्नपि न शृणोति तदर्थं न जानाति । यथा तेनोच्चारिता श्रुताऽपि वाक् अविदिता भवति तथैवार्थज्ञानविरहमध्ययनमिति मन्त्राऽर्द्धेनाविद्वल्लक्षणमुक्तम् । (उतो त्वस्मै) यो मनुष्योऽर्थज्ञानपूर्वकं वेदानामध्ययनं करोति तस्मै (वाक्) विद्या (तन्वम्) शरीरं स्व स्वरूपम् (विसस्रे) विविधतया प्रकाशयति । कस्मै का किं कुर्वतीव ? (जायेव पत्य उशती सुवासाः) यथा शोभनानि वासांसि वस्त्राणि धारयन्ती पतिं कामयमाना स्त्री स्व स्वामिने स्वमात्मानं शरीरं प्रकाशयति । तथैवाऽर्थज्ञानपूर्वकाध्ययनकर्त्रे मनुष्याय विद्या स्वमात्मानं स्व स्वरूपमीश्वरमारभ्य पृथिवीपर्य्यन्तानां पदार्थानां ज्ञानमयं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥५॥ (सख्ये) यथा सर्वेषां प्राणिनां मित्रभावकर्मणि (उत त्वम्) अन्यमनूचानं पूर्णविद्यायुक्तम् (स्थिरपीतम्) धर्मानुष्ठानेश्वरप्राप्तिरूपं मोक्षफलं पीतं प्राप्तं येन तं विद्वांसं परमसुखप्रदं मित्रम् (आहुः) वदन्ति । (नैनंहिन्वन्त्यपि वाजिनेषु) ईदृशं विद्वांसं कस्मिंश्चिद् व्यवहारे केऽपि न हिंसन्ति तस्य सर्वप्रिय कारकत्वात् । तथैव नैव केचित्प्रश्नोत्तरादयो व्यवहारा वाजिनेषु विरुद्धवादिषु शत्रुभूतेष्वपि मनुष्येष्वेनमर्थं विज्ञानसहितस्याध्येतारं मनुष्यं हिन्वन्ति तस्य सत्यविद्यान्वितया कामदुघा वाचा सह वर्त्तमानत्वेन सत्यविद्याशुभलक्षणान्वितत्वात् । इत्यनेन मन्त्रपूर्वाऽर्धेन विद्वत्प्रशंसोच्यते । अथैतन्मन्त्रोत्तराऽर्द्धेनाविद्वल्लक्षणमाह (अधेन्वाऽऽत्त्वरति) यतो योह्यविद्वान् (अपुष्पाम्) कर्मोपासनानुगानाचारविद्यारहितां (अफलां) धर्मेश्वरविज्ञानाचारविरहां वाचं शुश्रुवान् श्रुतवान् तयाऽर्थशिक्षारहितया भ्रमसहितया (मायया) कपटयुक्तया वाचाऽऽस्मिंल्लोके चरति । नैव स मनुष्यजन्मनि स्वा-

र्थपरोपकाराख्यं च फलं किञ्चिदपि प्राप्नोति । तस्मादर्थज्ञानपूर्वकमेवाध्ययनमुत्तमं भवतीति ॥ ६ ॥

मनुष्यैर्वेदार्थविज्ञानाय व्याकरणाष्टाध्यायीमहाभाष्याध्ययनम् । ततो निघण्टु निरुक्तछन्दज्योतिषां वेदाङ्गानाम् । ततो मीमांसावैशेषिकन्याययोगसाङ्ख्यवेदान्तानां वेदोपाङ्गानां षण्णां शास्त्राणाम् । तत् ऐतरेयशतपथसामगोपथब्राह्मणानामध्ययनं च कृत्वा वेदार्थ पठनम् कर्त्तव्यम् । यद्वा एतत्सर्वमधीतवद्भिः कृतं वेदव्याकरणं दृष्ट्वा च वेदार्थज्ञानं सर्वैः कर्त्तव्यमिति । कुतः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति । यो मनुष्यो वेदार्थान्न वेत्ति स नैव तं बृहन्तं परमेश्वरं धर्मं विद्यासमूहं वा वेत्तुमर्हति । कुतः? सर्वासां विद्यानां वेद एवाधिकरणमस्त्यतः । नहि तमविज्ञाय कस्यचित् सत्यविद्याप्राप्तिर्भवितुमर्हति । यद्यत् किञ्चिद्भूगोलमध्ये पुस्तकान्तरेषु हृदयान्तरेषु वा सत्यविद्याविज्ञानमभूत् भवति भविष्यति च तत् सर्वं वेदादेव प्रसृतामिति विज्ञेयम् । कुतः ? यद्यद्यथार्थं विज्ञानं तत्तदीश्वरेण वेदेष्वधिकृतमस्ति । तद्द्वारैवाऽन्यत्र कुत्राचित्सत्यप्रकाशो भवितुं योग्यः । अतो वेदार्थविज्ञानाय सर्वैर्मनुष्यैः प्रयत्नोऽनुष्ठेय इति ॥

इति पठनपाठनविषयः संक्षेपतः ॥

अथ संक्षेपतो भाष्यकरणशङ्कासमाधानादिविषयः ॥

(प्रश्नः) किञ्च भोः ! नवीनं भाष्यं त्वया क्रियत आहोस्वित्पूर्वाचार्य्यैः कृतमेव प्रकाश्यते । यदि पूर्वैः कृतमेव प्रकाश्यते तर्हि तत् पिष्टपेषणदोषेण दूषितत्वान्न केनापि ग्राह्यं भवतीति । (उत्तरम्) पूर्वाचार्य्यैः कृतं प्रकाश्यते । तद्यथा । यानि पूर्वैर्देवैर्विद्वद्भिर्ब्रह्माणमारभ्य याज्ञवल्क्यवात्स्यायनजैमिन्यन्तैर्ऋषिभिश्चैतरेयशतपथादीनि भाष्याणि रचितान्यासन् तथा । यानि पाणिनिपतञ्जलियास्कादिमहर्षिभिश्च वेदव्याख्यानानि वेदाङ्गाख्यानिकृतानि । एवमेव जैमिन्यादिभिर्वेदोपाङ्गाख्यानि षट्शास्त्राणि [illegible]

नि । तथैव वेदशाखाख्यानि च रचितानि सन्ति । एतेषां सङ्ग्रहमात्रेणैव सत्योऽर्थः प्रकाश्यते । न चात्र किञ्चिदप्रमाणं नवीनं स्वेच्छया रच्यत इति । (प्रश्नः) किमनेन फलं भविष्यतीति (उ०) यानि रावणोवटसायणमहीधरादिभिर्वेदार्थविरुद्धानि भाष्याणि कृतानि यानि चैतदनुसारेणाङ्गलेण्डशारमण्यदेशोत्पन्नैर्यूरोपखण्डदेशनिवासिभिः स्वदेशभाषया स्वल्पानि व्याख्यानानि कृतानि । तथैवार्य्यावर्त्तदेशस्थैः कैश्चित्तदनुसारेण प्राकृतभाषया व्याख्यानानि कृतानि वा क्रियन्ते च तानि सर्वाण्यनर्थगर्भाणि सन्तीति । सज्जनानां हृदयेषु यथावत् प्रकाशो भविष्यति टीकानामधिकदोषप्रसिद्ध्या त्यागश्च । परन्त्ववकाशाभावात्तेषां दोषाणामत्र स्थालीपुलाकन्यायवत् प्रकाशः क्रियते । तद्यथा । यत् सायणाचार्य्येण वेदानां परममर्थमविज्ञाय सर्वे वेदाः क्रियाकाण्डतत्पराः सन्तीत्युक्तम् । तदन्यथास्ति । कुतः । तेषां सर्वविद्यान्वितत्वात् । तच्च पूर्वं संक्षेपतो लिखितमस्ति । एतावतैवास्य कथनं व्यर्थमस्तीत्यवगन्तव्यम् । (इन्द्रं मित्रं०) अस्य मन्त्रस्याऽर्थोऽप्यन्यथैव वर्णितः । तद्यथा । तेनाऽत्रेन्द्रशब्दो विशेष्यतया गृहीतो मित्रादीनि च विशेषणतया । अत्र खलु विशेष्योऽग्निशब्द इन्द्रादीनां विशेषणानां सङ्गेऽन्वितो भूत्वा पुनः स एव सद्वस्तु ब्रह्मविशेषणं भवत्येवमेव विशेष्यं प्रति विशेषणं पुनः पुनरन्वितं भवतीति । न चैवं विशेषणम् । एवमेव यत्र शतं सहस्रं वैकस्य विशेष्यस्य विशेषणानि भवेयुः । तत्र विशेष्यस्य पुनः पुनरुच्चारणं भवति विशेषणस्यैकवारमेवेति तथैवात्र मन्त्रे परमेश्वरेणाऽग्निशब्दो द्विरुच्चारितो विशेष्यविशेषणाऽभिप्रायात् । इदं सायणाचार्य्येण नैव बुद्धमतस्तस्य भ्रान्तिरेव जातेति वेद्यम् । निरुक्तकारेणाप्यग्निशब्दो विशेष्यविशेषणत्वेनैव वर्णितः । तद्यथा । इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमित्यादि० निरु० अ० ७ खं० १८ ॥ स चैकस्य सद्वस्तुनो ब्रह्मणो नामास्ति । तस्मादग्न्यादीनीश्वरस्य नामानि सन्तीति बोध्यम् । तथा च । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते । यथा राज्ञः पुरोहितः सदभीष्टं सम्पादयति । यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितमित्युक्तमिदमपि पूर्वापरविरुद्धमस्ति । तद्यथा । स-

र्वैर्नामभिः परमेश्वर एव हूयते चेत्पुनस्तेन होमसाधक आहवनीयरूपेणावस्थितो भौतिकोऽग्निः किमर्थो गृहीतः। तस्येदमपि वचनं भ्रममूलमेव। कोऽपि ब्रूयात्सायणाचार्य्येण यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणवस्थानादविरोधः॥ इत्युक्तत्वाददोष इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। यदीन्द्रादिभिर्नामभिः परमेश्वर एवोच्यते तर्हि परमेश्वरस्येन्द्रादिरूपावस्थितिरनुचिता। तद्यथा। अज एकपात्। स पर्य्यगाच्छुक्रमकायमित्यादिमन्त्रार्थेन परमेश्वरस्य जन्मरूपवत्त्वशरीरधारणादिनिषेधात्तत्कथनमसदस्ति। एवमेव सायणाचार्य्यकृतभाष्यदोषा बहवः सन्ति। अग्रे यत्र यत्र यस्य यस्य मन्त्रस्य व्याख्यानं करिष्यामस्तत्र तत्र तद्भाष्यदोषान् प्रकाशयिष्याम इति॥

एवमेव महीधरेण महानर्थरूपं वेदार्थदूषकं वेददीपाख्यं विवर्णं कृतं तस्यापीह दोषा दिग्दर्शनवत्प्रदर्श्यन्ते॥

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम। आहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधम्॥ १॥ य० अ० २३ मं० १९॥

भाष्यम्॥

अस्य मन्त्रस्य व्याख्याने तेनोक्तमस्मिन्मन्त्रे गणपतिशब्दादश्वो वाजी ग्रहीतव्य इति। तद्यथा। महिषी यजमानस्य पत्नी यज्ञशालायां पश्यतां सर्वेषामृत्विजामश्वसमीपे शेते शयाना सत्याह हे अश्व गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहं आ अजानि आकृष्य क्षिपामि त्वं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि॥

अथ सत्योर्थः॥

गणानां त्वा गणपतिंहवामह इति। ब्राह्मणस्पत्यं

ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद्भिषज्यति प्रथश्च यस्य स प्रथश्च नामेति । ऐत० पं० १ कं० २१ ॥ प्रजापतिर्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः । क्षत्रं वाऽश्वो विडितरे पशवः । क्षत्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं ज्योतिर्वै हिरण्यम् । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० ११ कं० १४ । १५ । १६ । १७ ॥ न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० १२ कं० १ । राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधाति क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्तमानं करोति । अथो क्षत्रं वा अश्वः क्षत्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं क्षत्रमेव तत् क्षत्रेण समर्धयति विशमेव तद्विशा समर्धयति । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० ११ कं० १५ । १६ । १७ ॥ गणानांत्वा गणपतिꣳ हवामह इति । पत्न्यः परियन्त्यपह्नुवत एवास्मा एतद्दतोऽन्यवास्मैनुवतेऽथो धुवत एवैनं त्रिः परियन्ति त्रयो वा इमे लोका एभिरेवैनं लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं धुवते अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति ये यज्ञे धुवनं तन्वते नवकृत्वः परियन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मं धत्ते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्याहमजानि गर्भधमात्वमजासि गर्भधमिति । प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मं धत्ते ॥ श० कां० १३ अ० २ ब्रा० २ कं० ४ । ५ ॥

भाष्यम् ॥

(गणानां त्वा०)वयं गणानां गणनीयानां पदार्थसमूहानां गणपतिं पालकं स्वामिनम् (त्वा) त्वां परमेश्वरम् (हवामहे) गृह्णीमः। तथैव सर्वेषां प्रियाणामिष्टमित्रादीनां मोक्षादीनां च प्रियपतिं त्वेति पूर्ववत्। एवमेव निधीनां विद्यारत्नादिकोशानां निधिपतिं त्वेति पूर्ववत्। वसन्त्यस्मिन् सर्वं जगद्वा यत्र वसति स वसुः परमेश्वरः। तत्सम्बुद्धौ हे वसो परमेश्वर! त्वं सर्वान् कार्य्यान् भूगोलान्स्वसामर्थ्ये गर्भवद्धातीति स गर्भधस्तं त्वामहं भवत्कृपयां आजानि सर्वथा जानीयाम् (आ त्वमजासि) हे भगवन्! त्वन्त्वामन्ताज्ज्ञातासि। पुनर्गर्भधमित्युक्त्या वयं प्रकृतिपरमाण्वादीनां गर्भधानामपि गर्भधं त्वां मन्यामहे। नैवातो भिन्नः कश्चिद्गर्भधारकोऽस्तीति। एवमेवैतरेयशतपथब्राह्मणेगणपतिशब्दार्थो वर्णितः। ब्राह्मणस्पत्यमस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मणो वेदस्य पतेर्भावो वर्णितः। ब्रह्म वै बृहस्पतिरित्युक्तत्वात्। तेन ब्रह्मोपदेशेनैवैनं जीवं यजमानं वा सत्योपदेष्टा विद्वान् भिषज्यति रोगरहितं करोति। आत्मनो भिषजं वैद्यमिच्छतीति। यस्य परमेश्वरस्य प्रथः सर्वत्र व्याप्तो विस्तृतः सप्रथश्च प्रकृत्याकाशादिना प्रथेन स्वसामर्थ्येन वा सह वर्त्तते स सप्रथस्तदिदं नामद्वयं तस्यैवास्तीति। प्रजापतिः परमेश्वरो वै इति निश्चयेन जमदग्निसंज्ञोऽस्ति। अत्र प्रमाणम्–

जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो भवति। निरु० अ० ७ खं २४॥

इमे सूर्य्यादयः प्रकाशकाःपदार्थास्तस्य सामर्थ्यादेव प्रज्वालिता भवन्ति। तैः सूर्य्यादिभिः कार्य्यैस्तन्नियमैश्च कारणाख्य ईश्वरोऽभिहुतश्चाभिमुख्येन पूजितो भवतीति यः स जमदग्निः परमेश्वरः (सोऽश्वमेधः) स एवपरमेश्वरोऽश्वमेधाख्य इति प्रथमोऽर्थः। अथापरः। क्षत्रं वाश्वो विडितरे पशव इत्यादि। यथाऽश्वस्योपक्षय इतरइमेऽजादयः पशवो न्यूनबलवेगा भवन्ति। तथा राज्ञः सभासमीपे विट् प्रजा निर्बलैव भवति। तस्य राज्यस्य यद्धिरण्यं सुव-

र्यादिवस्तु ज्योतिः प्रकाशो वा न्यायकरणमेतत्स्वरूपं भवति। यथा राजप्रजालङ्कारेण राजप्रजाधर्मो वर्णितः। तथैव जीवेश्वरयोः स्वस्वामिसम्बन्धो वर्ण्यते। नैव मनुष्यः केवलेन स्वसामर्थ्येन सरलतया स्वर्गं परमेश्वराख्यं लोकं वेद किन्त्वीश्वरानुग्रहेणैव जानाति॥

अश्वो यत ईश्वरो वा अश्वः। श० कां० १३ अ० ३ ब्रा० ८ कं० ८। अश्नुते व्याप्नोति सर्वं जगत्सोऽश्व ईश्वरः॥

इत्युक्तत्वादीश्वरस्यैवात्राश्वसंज्ञास्तीति। अन्यच्च (राष्ट्रं वा०) राज्यमश्वमेधसंज्ञं भवति तद्राष्ट्रे राज्यकर्मणि ज्योतिर्दधाति तत्कर्मफलं क्षत्राय राजपुरुषाय भवति। तच्च स्वसुखायैव विशं प्रजां कृतानुकरां स्ववर्त्तमानामनुकूलां करोति। अथो इत्यनन्तरं क्षत्रमेवाश्वमेधसंज्ञकं भवति। तस्य यद्धिरण्यमेतद्देवरूपं भवति तेन हिरण्याद्यन्वितेन क्षत्रेण राज्यमेव सम्यग्वर्धते न च प्रजाः। सा तु स्वतन्त्रस्वभावान्वितया विशा समर्धयति। अतो यत्रैको राजा भवति तत्र प्रजा पीडिता जायते। तस्मात्प्रजासत्तयैव राज्यप्रबन्धः कार्य्य इति। (गणानां) स्त्रियोऽप्येनं राज्यपालनाय विद्यामयं सन्तानशिक्षाकरणाख्यं यज्ञं परितः सर्वतः प्राप्नुयुः प्राप्ताः सत्योऽस्य सिद्धये यदपह्नवाख्यं कर्माचरन्ति। अतः कारणादेतदेतासामन्ये विद्वांसो दूरीकुर्वन्ति। अथो इत्यनन्तरं य एनं विचालयन्ति तानप्यन्ये च दूरीकुर्य्युः। एवमस्य त्रिवारं रक्षणं सर्वथा कुर्य्युः। एवं प्रतिदिनमेतस्य शिक्षया रक्षणेन चात्मशरीरबलानि सम्पादयेयुः। ये नराः पूर्वोक्तं गर्भधं परमेश्वरं जानन्ति नैव तेभ्यः प्राणा बलपराक्रमादयोऽपक्रामन्ति तस्मान्मनुष्यस्तं गर्भधं परमेश्वरमहमाजानि समन्ताज्जानीयामितीच्छेत् (प्रजा वै पशवः०) ईश्वरसामर्थ्यगर्भात्सर्वे पदार्था जाता इति योजनीयम्। यश्च पशूनां प्रजानां मध्ये विज्ञानवान् भवति स इमां सर्वां प्रजामात्मनि अतति सर्वत्र व्याप्नोति तस्मिन् जगदीश्वरे वर्त्तत इति धारयति। इति संक्षेपतो गणानां त्वेति मन्त्रस्यार्थो वर्णितः। अस्मान्महीधरस्यार्थोऽत्यन्तविरुद्ध एवास्तीति मन्तव्यम्॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु ॥ २ ॥ य० अ० २३ मं० २० ।

महीधरस्यार्थः — अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति । महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति ॥

ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मिथुनस्यावरुध्यै स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैवावरुध्यै । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० २ । कं० ५ ॥

भाष्यम् ॥

आवां राजप्रजे धर्मार्थकाममोक्षान् चतुरः पदानि परस्परं संगम्य सम्यक् विस्तरायेवहि ॥ कस्मै प्रयोजनायेत्यत्राह । स्वर्गे सुखविशेषे लोके द्रष्टव्ये भोक्तव्ये प्रियानन्दस्य स्थिरत्वाय येन सर्वान्प्राणिनः सुखैराच्छादयेवहि ॥ यस्मिन् राज्ये पशुं पशुस्वभावमन्यायेन परपदार्थानां द्रष्टारं जीवं विद्योपदेशदण्डदानेन सम्यगवबोधयन्ति सैष एव सुखयुक्तो देशो हि स्वर्गो भवति । तस्मात्कारणादुभयस्य सुखायोभये विद्यादिसद्गुणानामभिवर्षकं वाजिनं विज्ञानवन्तं जनं प्रति विद्याबले सततमेव दधात्वित्याहायं मन्त्रः ॥

यकासकौ शकुन्तिका हलगिति वञ्चति । आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ य० अ० २३ मं० २२ ।

महीधरोवदति ॥

अध्वर्य्यादयः कुमारीपत्नीभिः सह सोपहासं संवदन्ते । अङ्गुल्या योनिं प्रदेशयन्नाह स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः । भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति । पुंस्प्रजननस्य नाम हन्तिर्गत्यर्थः । यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्य्यं क्षरति यद्वा शब्दानुकरणं गल्गलेति शब्दं करोति (यकासकौ०) कुमारी अध्वर्य्युं प्रत्याह । अङ्गुल्या लिङ्गं प्रदेशयन्त्याह । अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते ॥

अथ सत्योर्थः ॥

यकासकौ शकुन्तिकेति विड् वै शकुन्तिका हलगिति वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय वञ्चत्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारकेति विड् वै गभो राष्ट्रं पसो राष्ट्रमेव विश्या हन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० ३ कं० ६ ॥

भाष्यम् ॥

(विड्वै०) यथा श्येनस्य समीपेऽल्पपक्षिणी निर्बला भवति तथैव राज्ञः समीपे (विट्) प्रजा निर्बला भवति (आहलगिति वञ्चतीति) राजानो विशः प्रजाः (वै) इति निश्चयेन राष्ट्राय राजसुखप्रयोजनाय सदैव वञ्चन्तीति (आहन्ति०) विशो गभसंज्ञा भवति पसाख्यं राष्ट्रं राज्यं प्रजया स्पर्शनीयं भवति यस्माद्राष्ट्रं तां प्रजां प्रविश्याहन्ति समन्ताद्धननं पीडां करोति । यस्माद्राष्ट्री एको राजा मतश्चेत्तर्हि विशं प्रजां घातुको भवति तस्मात्कारणादेको मनुष्यो राजा कदाचिन्नैव मन्तव्यः किन्तु सभाध्यक्षः सभाधीनो य सदाचारी शुभलक्षणान्वितो विद्वांस प्रजाभी राजा मन्तव्यः । अस्मादपि सत्यादर्थान्महीधरस्यातीव दुष्टोऽर्थोऽस्तीति विचारणीयम् ॥

माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः । प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत् ॥ य० अ० २३ म० २४ ॥

महीधरस्यार्थः ॥

ब्रह्मा महिषीमाह महिषि हये हये महिषि ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत्तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम् । लिङ्गमुत्थानेनालङ्करोति वा तव भोगेन स्निह्यामीति वदन्नेवं तवोत्पत्तिः ॥

अथ सत्योर्थः ॥

माता च ते पिता च त इति । इयं वै मातासौ पिताभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं गमयत्यग्रं वृक्षस्य रोहत इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रं श्रियमेवैनं राष्ट्रस्याग्रं गमयति । प्रातिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयदिति । विड्वै गभो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेवाविश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० ३ कं० ७ ॥

भाष्यम् ॥

(माता च ते०) हे मनुष्य इयं पृथिवी विद्या च ते तव मातृवदस्ति। ओषध्याद्यनेकपदार्थदानेन विज्ञानोत्पत्त्या च मान्यहेतुत्वात् । असौ द्यौः प्रकाशो विद्वानीश्वरश्च तव पितृवदस्ति । सर्वपुरु-

षार्थानुष्ठानस्य सर्वसुखप्रदानस्य च हेतुत्वेन पालकत्वात् विद्वान् ताभ्यामेवैनं जीवं स्वर्गं सुखरूपं लोकं गमयति (अग्रं वृक्षस्य०) या श्रीर्विद्या शुभगुणरत्नादिशोभान्विता च लक्ष्मीः सा राष्ट्रस्याग्रमुत्तमाङ्गं भवति सैवैनं जीवं श्रियं शोभां गमयति। यद्राष्ट्रस्याग्रमग्र्यं मुख्यं सुखं च (प्रातिलामीति०) विट् प्रजा गभाख्याऽर्थादैश्वर्य-प्रदा (राष्ट्रं मुष्टीः०) राजकर्म मुष्टिर्यथा मुष्टिना मनुष्यो धनं गृह्णाति तथैवैको राजा चेत्तर्हि पक्षपातेन प्रजाभ्यः स्वसुखाय सर्वां श्रेष्ठां श्रियं हरत्येव। यस्माद्राष्ट्रं विशि प्रजायां प्रविश्य आहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुको भवति। अस्मादर्थान्महीधरस्यार्थोऽत्यन्तविरुद्धोऽस्ति तस्मात्स नैव केनापि मन्तव्यः ॥

ऊर्ध्वमे॑नामुच्छ्रा॑पय गि॒रौ भा॒रꣳ हर॑न्निव। अथा॑स्यै॒ मध्य॑मेधतां शी॒ते वाते॑ पु॒नन्नि॑व ॥ य० अ० २३ मं० २६ ॥

महीधरस्यार्थः ॥

यथा अस्यै अस्या वा वाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीत्वोच्छ्रापयेत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह—यथा शीतले; वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥

यद॑स्या अꣳहु॒भेद्याः॑ कृ॒धु स्थू॒लमु॑पा॒त॑सत्। मु॒ष्कावि॑द॑स्या एजतो गोश॒फे श॑कु॒लावि॑व ॥ २८ ॥ य० अ० २३ मं० २८ ॥

यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलं च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रतिगच्छेत् तं स उपचये तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते लिङ्गस्य स्थूलत्वां योनेरल्पत्वाद्वृषणौ बहिस्तिष्ठत इत्यर्थः। ... शफे जल-

पूर्णो गोखुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णो गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते ॥

अथ सत्योऽर्थः ॥

ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति । गिरौ भारꣳहरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्रꣳ सन्नह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन् राष्ट्रमधिनिदधाति अथास्यै मध्यमेधधतामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यꣳ श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति शीते वाते पुनन्निवेति क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेममेवास्मै करोति । श० कां० ११ अ० २ ब्रा० ३ कं० १ । २ । ३ । ४ ॥

भाष्यम् ॥

(ऊर्ध्वमेना०) हे नर! त्वं श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधो यज्ञश्चास्मै राष्ट्राय श्रियमुच्छ्रापय सेव्यामुत्कृष्टां कुरु । एवं सभया राज्यपालने कृते राष्ट्रं राज्यमूर्ध्वं सर्वोत्कृष्टगुणमुच्छ्रयितुं शक्यम् । (गिरौ भारꣳ हर०) कस्मिन्किमिव? गिरिशिखरे प्राप्त्यर्थं भारवद्वस्तूपस्थापयन्निव । कोऽस्ति राष्ट्रस्य भार इत्यत्राह श्रीर्वै राष्ट्रस्य भार इति । सभाव्यवस्थयास्मै राष्ट्राय श्रियं सन्नह्य सम्बध्य राष्ट्रमनुत्तमं कुर्यात् । अथो इत्यनन्तरमेवं कुर्वन् जनोऽस्मिन्संसारे राष्ट्रं श्रीयुक्तमधिनिदधाति सर्वोपरि नित्यं धारयतीत्यर्थः (अथास्यै०) किमस्य राष्ट्रस्य मध्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यं तस्मादिमां पूर्वोक्तां श्रियमन्नाद्यं भोक्तव्यं वस्तु च राष्ट्रे राज्ये महतो राज्यस्याऽभ्यन्तरे दधाति सुसभया सर्वां प्रजां सुभोगयुक्तां करोति । कस्मिन् किं कुर्वन्निव? शीते वाते पुनन्निवेति राष्ट्रस्य क्षेमो रक्षणं शीतं

भवत्यस्मै राष्ट्राय क्षेमं सुखभया रक्षणं कुर्यात् । अस्मादपि सत्यादर्थान्महीधरस्य व्याख्यानमत्यन्तं विरुद्धमस्तीति ॥

यद्देवासो ललामगुं प्रविष्टीमिनमाविशुः । सक्थना देदिश्यते नारी सत्यस्याक्षिभुवो यथा ॥ य० अ० २३ मं० २९ ॥

महीधरस्यार्थः ॥

यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादयः ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्राविशुः योनौ प्रवेशयन्ति ललामेति सुखनाम ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः । यद्वा ललामपुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुण्ड्राकारं भवतीत्यर्थः । कीदृशं ललामगुं विष्टीमिनं शिश्नस्य योनिप्रदेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीडिनो भवन्ति ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति । तदा नारी सक्थना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते । भोगसमये सर्वस्य नार्य्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादुरुमात्रं लक्ष्यते । इयं नारीतीत्यर्थः ॥

अथ सत्योर्थः ॥

(यद्देवासः०) यथा देवा विद्वांसः प्रत्यक्षोद्भवस्य सत्यज्ञानस्य प्राप्तिं कृत्वेमम् (विष्टीमिनम्) विविधतया आर्द्रीभावगुणवन्तम् (ललामगुम्) सुखप्रापकं विद्यानन्दं प्राविशुः प्रकृष्टतया समन्ताद्व्याप्नुवन्ति तथैव तैस्तेन सहवर्त्तमानेयं प्रजा देदिश्यते । यथा नारी वस्त्रैराच्छाद्यमानेन सक्थना वर्त्तते तथैव विद्वद्भिः सुखैरियं प्रजासम्यगाच्छादनीयेति ॥

यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥ य० अ० २३ मं० ३० ॥

महीधरस्यार्थः ॥

क्षत्ता पालागलीमाह । शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा आर्यजारा भवति वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किन्तु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । (यद्धरिणो०) पालागली क्षत्तारमाह । यत् यदा शूद्रः आर्य्यायै आर्य्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किन्तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः ॥

सत्योऽर्थः ॥

यद्धरिणो यवमत्तीति । विड्वै यवो राष्ट्रꣳ हरिणो विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति । न पुष्टं पशु मन्यत इति । तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति । शूद्रा यदर्य्यजारा न पोषाय धनायतीति । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चति । श० कां० १३ अ० २ ब्रा० ३ कं० ८ ॥

भाष्यम् ॥

(यद्धरिणो०) विट् प्रजेव यवोऽस्ति । राज्यसंबंध्येको राजा हरिण इव उत्तमपदार्थहर्त्ता भवति । यथा मृगः क्षेत्रस्थं शस्यं भुक्त्वा प्रसन्नो भवति तथैवैको राजापि नित्यं स्वकीयमेव सुखमिच्छति । अतः स राष्ट्राय स्वसुखप्रयोजनाय विशं प्रजामाद्यां भक्ष्यामिव करोति । यथा मांसाहारी पुष्टं पशुं दृष्ट्वा तन्मांसभक्षणेच्छां करोति नैव स पुष्टं पशुं वर्धयितुं जीवितुं वा मन्यते । तथैव स्वसुखसम्पादनाय प्रजायां कश्चिन् मत्तोऽधिको न भवेनितीच्छां सदैव रक्षति तस्मादेको राजा प्रजां न पुष्यति नैवर्धयितुं समर्थो भव-

तीति । यथा च यदा शूद्रा अर्य्यजारा भवति तदा न स शूद्रः पोषाय धनायति पुष्टो न भवति तथैको राजापि प्रजां यदा न पोषयति तदा सा नैव पोषाय धनायति पुष्टा न भवति । तस्मात्कारणाद्वैश्यापुत्रं भीरुं शूद्रीपुत्रं मूर्खं च नाभिषिञ्चति नैवैतं राज्याधिकारे स्थापयतीत्यर्थः । अस्माच्छतपथब्राह्मणोक्तादर्थान्महीधरकृतोऽर्थोऽतीव विरुद्धोऽस्ति ॥

उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन् ।
यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ य० अ० २३ मं० २१ ॥

महीधरस्यार्थः ॥

यजमानोऽश्वमभिमन्त्रयते । हे वृषन् सेक्तः अश्व उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्यास्तस्या महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्य्यं धारय । कथं तदाह । अञ्जिं लिङ्गं सञ्चारय योनौ प्रवेशय । योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः । यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ।

अथ सत्यार्थः ॥

(उत्सक्थ्या०) हे वृषन् सर्वकामानां वर्षयितः प्रापक सभाध्यक्ष विद्वन् त्वमस्यां प्रजायामञ्जिं ज्ञानसुखन्यायप्रकाशं सञ्चारय सम्यक् प्रकाशय (यः स्त्रीणां जीवभोजनः) कामुकः सन् नाशमाचरति तं त्वमवगुदमधः शिरसं कृत्वा ताडयित्वा कारागृहे धेहि यथा स्त्रीणां मध्ये या काचित् उत्सक्थी व्यभिचारिणी स्त्री भवति तस्यै सम्यग्दण्डं ददाति

तथैव त्वं तं जीवभोजनं परप्राणनाशकं दुष्टं दस्युं दण्डेन सम्प्रचारय ॥

एतावतैव खण्डनेन महीधरकृतस्य वेददीपाख्यस्य खण्डनं सर्वैर्जनैर्बोद्धव्यमिति । यदा मन्त्रभाष्यं मया विधास्यते तत्रास्य महीधरकृतस्य भाष्यस्यान्येपि दोषाः प्रकाशयिष्यन्ते । यदि ह्यार्यदेशनिवासिनां सायणमहीधरप्रभृतीनां व्याख्याऽनेतादृशी मिथ्यागतिरस्ति तर्हि यूरोपखण्डनिवासिनामेतदनुसारेण स्वदेशभाषया वेदार्थव्याख्यानानामनर्थगतेस्तु का कथा । एवं जाते सति ये ह्येतदाश्रयेण देशभाषया यूरोपदेशभाषया कृतस्यव्याख्यानस्याशुद्धेस्तु खलु का गणनास्ति । इति सज्जनैर्विचारणीयम् । नैवैतेषां व्याख्यानानामाश्रयं कर्तुमार्य्याणां लेशमात्रापि योग्यता दृश्यते। तदाश्रयेण वेदानां सत्यार्थस्य हानिरनर्थप्रकाशश्च । तस्मात्तद्व्याख्यानेषु सत्या बुद्धिः केनापि नैव कर्त्तव्या । किन्तु वेदाः सर्वविद्याभिः पूर्णाः सन्ति नैव किञ्चित्तेषु मिथ्यात्वमस्ति । तदेतच्च सर्वे मनुष्यास्तदाज्ञास्यन्ति । यदा चतुर्णां वेदानां निर्मितं भाष्यं यन्त्रितं च भूत्वा सर्वबुद्धिमतां ज्ञानगोचरं भविष्यति । एवं जाते खलु नैव परमेश्वरकृतया वेदविद्यया तुल्या द्वितीया विद्याऽस्तीति सर्वे विज्ञास्यन्तीति बोध्यम् ॥ इति भाष्यकरणशङ्कासमाधानविषयः समाप्तः ॥

अत्र वेदभाष्ये कर्मकाण्डस्य वर्णनं शब्दार्थतःकरिष्यते

अथ प्रतिज्ञाविषयः संक्षेपतः ॥

परन्त्वेतैर्वेदमन्त्रैः कर्मकाण्डविनियोजितैर्यत्र यत्राऽग्निहोत्राद्यश्वमेधान्ते यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तदत्र विस्तरतो न वर्णयिष्यते। कुतः? कर्मकाण्डानुष्ठानस्यैतरेयशतपथब्राह्मणपूर्वमीमांसाश्रौतसूत्रादिषु यथार्थं विनियोजितत्वात् । पुनस्तत्कथनेनानृषिकृतग्रन्थवत् पुनरुक्तपिष्टपेषणदोषापत्तेश्चेति । तस्माद्युक्तिसिद्धो वेदादिप्रमाणानुकूलो मन्त्रार्थानुसृतस्तदुक्तोऽपि विनियोगो ग्रहीतुं योग्योस्ति । तथैवोपास[...] द्विविधार्थः करिष्यते ।

कुतोऽस्यैकत्र विशेषस्तु पातञ्जलयोगशास्त्रादिभिर्विज्ञेयोऽस्तीत्यतः । एवमेव ज्ञानकाण्डस्यापि । कुतः । अस्य विशेषस्तु साङ्ख्यवेदान्तोपनिषदादिशास्त्रानुगतो द्रष्टव्यः । एवं काण्डत्रयेण बोधान्निष्पत्त्युपकारौ गृह्येते तच्च विज्ञानकाण्डम् । परन्त्वेतत्काण्डचतुष्टयस्य वेदानुसारेण विस्तरस्तद्व्याख्यानेषु ग्रन्थेष्वस्ति । स एव सम्यक् परीक्षयाविरुद्धोऽर्थो ग्रहीतव्यः । कुतः । मूलाभावे शाखादीनामप्रवृत्तेः । एवमेव व्याकरणादिभिर्वेदाङ्गैर्वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविज्ञानं यथार्थं कर्त्तव्यमुच्चारणं च । तत्र यथार्थमुक्तत्वादत्र न वर्ण्यते । एवं पिङ्गलसूत्रछन्दोग्रन्थ यथालिखितं छन्दोलक्षणं विज्ञातव्यम् । स्वराः षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥१॥ पिङ्गलशास्त्रे अ० ३ सू० ६४॥ इति पिङ्गलाचार्य्यकृतसूत्रानुसारेण प्रतिच्छन्दः स्वरा लेखिष्यन्ते । कुतः इदानीं यच्छन्दोऽन्वितो यो मन्त्रस्तस्य स्वस्वरेणैव वादित्रवादनपूर्वकगानव्यवहाराप्रसिद्धेः । एवमेव वेदानामुपवेदैरायुर्वेदादिभिर्वैदिकविद्यादयो विशेषा विज्ञेयाः । तथैते सर्वे विशेषार्था अपि वेदमन्त्रार्थभाष्ये बहुधा प्रकाशयिष्यन्ते । एवं वेदार्थप्रकाशेन विज्ञानेन सयुक्तिदृढेन जातेनैव सर्वे मनुष्याणां सकलसन्देहनिवृत्तिर्भविष्यति । अत्र वेदमन्त्राणां संस्कृतप्राकृतभाषाभ्यां सप्रमाणः पदशोऽर्थो लेखिष्यते यत्र यत्र व्याकरणादिप्रमाणावश्यकत्वमस्ति तत्तदपि तत्र तत्र लेखिष्यते येनेदानीन्तनानां वेदार्थविरुद्धानां सनातनव्याख्यानग्रन्थप्रतिकूलानामनर्थकानां वेदव्याख्यानानां निवृत्त्या सर्वेषां मनुष्याणां वेदानां सत्यार्थदर्शनेन तेष्वत्यन्ता प्रीतिर्भविष्यतीति बोध्यम् । संहितामन्त्राणां यथाशास्त्रं यथाबुद्धि च सत्यार्थः प्रकाशेन यत्सायणाचार्य्यादिभिः स्वेच्छानुचारतो लोकप्रवृत्त्यनुकूलतश्च लोके प्रतिष्ठार्थं भाष्यं लिखित्वा प्रसिद्धीकृतमनेनात्रानर्थो महान् जातः । तद्द्वारा यूरोपखण्डवासिनामपि वेदेषु भ्रमो जात इति । यदास्मिन्नीश्वरानुग्रहेणर्षिमुनिमहर्षिमहामुनिभिरार्य्यैर्वेदार्थगर्भितेष्वैतरेयब्राह्मणादिषूक्तप्रमाणान्विते मया कृते भाष्ये प्रसिद्धे जाते सति सर्वमनुष्याणां महान् सुखलाभो भविष्यतीति विज्ञायते । अथात्र यस्य यस्य मन्त्रस्य पारमार्थिकव्यावहारिकयोर्द्वयोरर्थयोः श्लेषालङ्कारादिना [illegible] सम्भवोऽस्ति तत्र तस्य

यौ द्वावर्थौ विधास्येते । परन्तु नैवेश्वरस्यैकस्मिन्नपि मन्त्रार्थेऽत्यन्तं त्यागो भवति । कुतः ? निमित्तकारणस्येश्वरस्यास्यास्मिन् कार्य्ये जगति सर्वाङ्गव्याप्तिमत्त्वात् । कार्य्यस्येश्वरेण सहान्वयाच्च । यत्र खलु व्यावहारिकोऽर्थो भवति तत्रापीश्वररचनानुकूलतयैव सर्वेषां पृथिव्यादिद्रव्याणां सद्भावाच्च । एवमेव पारमार्थिकेऽर्थे कृते तस्मिन्कार्य्याऽर्थसम्बन्धात्सोऽप्यर्थ आगच्छतीति ॥

इति प्रतिज्ञाविषयः संक्षेपतः ॥

------:०:------

अथ प्रश्नोत्तरविषयः संक्षेपतः ॥

(प्रश्नः) अथ किमर्था वेदानां चत्वारो विभागाः सन्ति ? (उत्तरम्) भिन्नभिन्नविद्याज्ञापनाय । (प्र०) कास्ताः ? (उ०) त्रिधा गानविद्या भवति गानोच्चारणविद्याया द्रुतमध्यमविलम्बितभेदयुक्तत्वात् । यावता कालेन ह्रस्वस्वरोच्चारणं क्रियते ततो दीर्घोच्चारणे द्विगुणः प्लुतोच्चारणे त्रिगुणश्च कालो गच्छतीति । अत एवैकस्यापि मन्त्रस्य चतसृषु संहितासु पाठः कृतोस्ति । तद्यथा । ऋग्भिस्स्तुवन्ति यजुर्भिर्यजन्ति । सामभिर्गायन्ति । ऋग्वेदे सर्वेषां पदार्थानां गुणप्रकाशः कृतोस्ति । तथा यजुर्वेदे विदितगुणानां पदार्थानां सकाशात् क्रियय‍ाऽनेकविद्योपकारग्रहणाय विधानं कृतमस्ति । तथा सामवेदे ज्ञानक्रियाविद्ययोर्दीर्घविचारेण फलावधिपर्य्यन्तं विद्याविचारः । एवमथर्ववेदेऽपि त्रयाणां वेदानां मध्ये यो विद्याफलविचारो विहितोस्ति तस्य पूर्त्तिकरणेन रक्षणोन्नती विहिते-स्तः । एतदाद्यर्थं वेदानां चत्वारो विभागाः सन्ति । (प्रश्नः) वेदानां चतुः संहिताकरणे किं प्रयोजनमस्तीति । (उत्तरम्) यतो विद्याविधायकानां मन्त्राणां प्रकरणशः पूर्वापरसन्धानेन सुगमतया तत्रस्था विद्या विदिता भवेयुरेतदर्थं संहिताकरणम् । (प्र०) वेदेष्वष्टकमण्डलाध्यायसूक्तषट्ककाण्डवर्गदशतित्रिकप्रपाठकानुवाकविधानं किमर्थं कृतमस्तीत्यत्र ब्रूमः । (उ०) अत्राष्टकादीनां विधानमेतदर्थमस्ति [illegible] परिगणनं प्रति-

विधं विद्याप्रकरणबोधश्च भवेदेतदर्थमेतद्विधानं कृतमस्तीति । (प्र०) किमर्था ऋग्यजुः सामथर्वाणः प्रथमंद्वितीयतृतीय चतुर्थसङ्ख्यया क्रमेण परिगणिताः सन्तीत्यत्रोच्यते । (उ०) न यावद्गुणगुणिनोः साक्षाज्ज्ञानं भवति नैव तावत्संस्कारः प्रीतिश्च । नच-भ्यां विना प्रवृत्तिर्भवति तया विना सुखाभावश्चेति । एतद्विद्याविधायकत्वादृग्वेदः प्रथमं परिगणितुं योग्योऽस्ति । एवं च यथा पदार्थगुणज्ञानानन्तरं क्रिययोपकारेण सर्वजगद्धितसम्पादनं कार्य्यं भवति । यजुर्वेद एतद्विद्याप्रतिपादकत्वाद्द्वितीयः परिगणितोऽस्तीति बोध्यम् । तथा ज्ञानकर्मकाण्डयोरुपासनायाश्च कियत्युन्नतिर्भवितुमर्हति किञ्चैतेषां फलं भवति सामवेद एतद्विधायकत्वात्तृतीयो गण्यत इति । एवमेवाथर्ववेदस्त्रय्यन्तगर्तविद्यानां परिशेषरक्षणविधायकत्वाच्चतुर्थः परिगण्यत इति । अतोगुणज्ञानक्रियाविज्ञानोन्नतिशेषविद्यारक्षणानां पूर्वापरसहभावे संयुक्तत्वात्क्रमेणर्ग्यजुस्सामाथर्वाण इति चतस्रः संहिताः परिगणिताः संज्ञाश्च कृताः सन्ति । ऋच स्तुतौ । यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । साम सान्त्वने । षो अन्तकर्मणि । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । निरु० अ० ११ खं०१८ । चर संशये । अनेनाथर्वशब्दः संशयनिवारणार्थो गृह्यते । एवं धात्वर्थोक्तप्रमाणेभ्यः क्रमेण वेदाः परिगण्यन्ते चेति वेदितव्यम् ॥

(प्रश्नः) प्रत्येकमन्त्रस्योपरि ऋषिदेवताछन्दः स्वराः किमर्था लिख्यन्ते (उत्तरम्) यतो वेदानामीश्वरोक्त्यनन्तरं येन येनर्षिणा यस्य यस्य मन्त्रस्यार्थो यथावद्विदितस्तस्मात्तस्य तस्योपरि तत्तदृषेर्नामोल्लेखनं कृतमस्ति । कुतः ? यैरीश्वरध्यानानुग्रहाभ्यां महता प्रयत्नेन मन्त्रार्थस्य प्रकाशितत्वात् । तत्कृतमहोपकारस्मरणार्थं तन्नामलेखनं प्रतिमन्त्रस्योपरि कर्त्तुं योग्यमस्त्यतः ॥ अत्र प्रमाणम् । यो वाचं श्रुतवान् भवत्यफलामपुष्पामित्यफला स्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किञ्चित्पुष्पफलेति वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मेवासाक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्यो साक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुरुपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वैतावन्तः समानकर्माणो धातवो धातुर्दधातेरेता-

वन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघण्टुक-मिदं देवतानामप्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत् ॥ निरु० अ० १ खं० २० ॥ (यो वाचं) योमनुष्योऽर्थविज्ञानेन विना श्रवणाध्ययने करोति तदफलं भवति । (प्रश्नः) वाचो वाण्याः किं फलं भवतीत्यत्राह । (उत्तरम्) विज्ञानं तथा तज्ज्ञानानुसारेण कर्मानुष्ठानम् । य एवं ज्ञात्वा कुर्वन्ति त ऋषयो भवन्ति कीदृशास्ते साक्षात्कृतधर्माणः । यैः सर्वा विद्या यथावद्विदितास्त ऋषयो बभूवुस्तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतवेदेभ्यो मनुष्येभ्य उपदेशेन वेदमन्त्रान्सम्प्रादुः मन्त्रार्थांश्च प्रकाशितवन्तः ।कस्मैप्रयोजनाय ! उत्तरोत्तरं वेदार्थप्रचाराय । ये चावरेऽध्ययनायोपदेशाय च ग्लायन्ति तान् वेदार्थविज्ञापनायेमं नैघण्टुकं निरुक्ताख्यं ग्रन्थं त ऋषयः समाम्नासिषुः सम्यगभ्यासं कारितवन्तः । येन वेदं वेदाङ्गानि यथार्थविज्ञानतया सर्वे मनुष्या जानीयुः । ये समानार्थाः समानकर्माणो धातवो भवन्ति तदर्थप्रकाशो यत्र क्रियते । अस्यार्थस्यैतावन्ति नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानार्थमेकं नाम । अर्थादेकस्यार्थस्यानेकानि नामान्यनेकेषामेकं नामेति तन्नैघण्टुकं व्याख्यानं विज्ञेयम् । यत्रार्थानां द्योत्यानां पदार्थानां प्राधान्येन स्तुतिः क्रियते तत्र सैवेयं मन्त्रमयी देवता विज्ञेया । यच्च मन्त्राद्भिन्नार्थस्यैव सङ्केतः प्रकाश्यते तदपि नैघण्टुकं व्याख्यानमिति । अतो नैव कश्चिन्मनुष्यो मन्त्रनिर्मातेति विज्ञेयम् । एवं येन येनर्षिणा यस्य यस्य मन्त्रस्यार्थः प्रकाशितोऽस्ति तस्य तस्य ऋषेरेकैकमन्त्रस्य सम्बन्धे नामोल्लेखः कृतोऽस्ति । तथा यस्य यस्य मन्त्रस्य यो योऽर्थोऽस्ति स सोऽर्थस्तस्य तस्य देवताशब्देनाभिप्रायार्थविज्ञापनार्थं प्रकाश्यते । एतदर्थं देवताशब्दलेखनं कृतम् । एवं च यस्य यस्य मन्त्रस्य गायत्र्यादिछन्दोऽस्ति तत्तद्विज्ञानार्थं छन्दोलेखनम्, तथा यस्य यस्य मन्त्रस्य येन येन स्वरेण वादित्रवादनपूर्वकं गानं कर्तुं योग्यमस्ति तत्तदर्थं षड्जादिस्वरोल्लेखनं कृतमस्तीति सर्वमेतद्विज्ञेयम् ॥

(प्र०) वेदेष्वग्निवाय्विन्द्राश्विसरस्वत्यादिशब्दानां क्रमेण पाठः किमर्थः कृतोऽस्ति । (उ०) पूर्वापरविद्याविज्ञापनार्थं विद्यासङ्ग-

नुषङ्गिप्रतीतिविद्यानुषङ्गिबोधार्थं चेति । तद्यथा । अग्निशब्देनेश्वर-भौतिकार्थयोर्ग्रहणं भवति । यथाऽनेनेश्वरस्य ज्ञानव्यापकत्वादयो गुणा विज्ञातव्या भवन्ति । यथेश्वररचितस्य भौतिकस्याग्नेः शिल्पविद्याया मुख्यहेतुत्वात्प्रथमं गृह्यते । तथेश्वरस्य सर्वाधारकत्वानन्तबलवत्वादिगुणा वायुशब्देन प्रकाश्यन्ते। यथा शिल्पविद्यायां भौतिकाग्नेः सहायकारित्वान्मूर्त्तद्रव्याधारकत्वात्तदनुषङ्गित्वाच्च भौतिकस्य वायोर्ग्रहणं कृतमस्ति तथैव वाय्वादीनामाधारकत्वादीश्वरस्यापीति । यथेश्वरस्येन्द्रशब्देन परमैश्वर्य्यवत्वादिगुणा विदिता भवन्ति। तथा भौतिकेन वायुनाप्युक्तमैश्वर्य्यप्राप्तिर्मनुष्यैः क्रियते । एतदर्थमिन्द्रशब्दस्य ग्रहणं कृतमस्ति । अश्विशब्देन शिल्पविद्यायां यानचालनादि विद्याव्यवहारे जलाग्निपृथिवीप्रकाशादयो हेतवःप्रतिहेतवश्च सन्त्येतदर्थमग्निवायुग्रहणानन्तरमश्विशब्दप्रयोगो वेदेषु कृतोऽस्ति । एवं च सरस्वतीशब्देनेश्वरस्यानन्तविद्यावत्वशब्दार्थसम्बन्धरूपवेदोपदेष्टृत्वत्वादिगुणा वेदेषु प्रकाशिता भवन्ति वाग्व्यवहाराश्च । इत्यादिप्रयोजनायाग्निवाय्विन्द्राश्विसरस्वत्यादिशब्दानां ग्रहणं कृतमस्ति । एवमेव सर्वत्रैव वैदिकशब्दार्थव्यवहारज्ञानं सर्वैर्मनुष्यैर्बोध्यमस्तीति विज्ञाप्यते ॥

(प्र०) वेदानामारम्भेऽग्निवाय्वादिशब्दप्रयोगैः प्रसिद्धिर्जायते वेदेषु भौतिकपदार्थानामेव तत्तच्छब्दैर्ग्रहणं भवति । यत आरम्भे खल्वीश्वरशब्दप्रयोगो नैव कृतोऽस्ति । (उ०) व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति महाभाष्यकारेण पतञ्जलिमहामुनिना (लण्) इति सूत्रव्याख्यानोक्तन्यायेन सर्वसन्देहनिवृत्तिर्भवतीति। कुतः। वेदवेदाङ्गोपाङ्गब्राह्मणग्रन्थेष्वग्निशब्देनेश्वरभौतिकार्थयोर्व्याख्यानस्याविद्यमानत्वात् । तथेश्वरशब्दप्रयोगेणापि व्याख्यानेन विना सर्वथा सन्देहनिवृत्तिर्न भवति । ईश्वरशब्देन परमात्मा गृह्यते तथा सामर्थ्यवतो राज्ञः कस्यचिन्मनुष्यस्यापीश्वर इति नामास्ति तयोर्मध्यात्कस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमिति शङ्कायां व्याख्यानत एव सन्देहनिवृत्तिर्भवत्यत्रेश्वरनाम्ना परमात्मनो ग्रहणमत्र राजादिमनुष्यस्येति । एवमत्राप्यग्निनाम्नोभयार्थग्रहणेनैव कश्चिद्दोषो भवतीति । अन्यथा कोटिशः श्लोकैस्सहस्रैर्ग्रन्थैरपि विद्याले-

खपूर्त्तिरत्यन्तासम्भवास्ति । अतः कारणादग्न्यादिशब्दैर्व्यावहारिकपारमार्थिकयोर्विषययोर्ग्रहणं स्वल्पाक्षरैः स्वल्पग्रन्थैश्च भवतीति मत्वेश्वरेणाग्न्यादिशब्दप्रयोगाः कृताः । यतोऽल्पकालेन पठनपाठनव्यवहारेणाल्पपरिश्रमेणैव मनुष्याणां सर्वा विद्या विदिता भवेयुरिति परमकारुणिकः परमेश्वरः सुगमशब्दैस्सर्वविद्योद्देशानुपदिष्टवानिति विज्ञेयम् । तथा च येऽग्न्यादयः शब्दार्थाः संसारे प्रसिद्धाः सन्त्येतैः सर्वैरीश्वरप्रकाशः क्रियते । कुतः । ईश्वरोस्तीति सर्वे दृष्टान्ता ज्ञापयन्तीति बोध्यम् । एवं चतुर्वेदस्थविद्यानां मध्यात्काश्चिद्विद्या अत्र भूमिकायां संक्षेपतो लिखिता इतोऽग्रे मन्त्रभाष्यं विधास्यते । तत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्त्रे या या विद्योपदिष्टाऽस्ति सासा तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे यथावत् प्रकाशयिष्यते ॥

इति प्रश्नोत्तरविषयः संक्षेपतः ॥

अथ निरुक्तकारः संक्षेपतो वैदिकशब्दानां विशेषनियमानाह ॥

तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य । अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना । अथापि प्रत्यक्षकृताः स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ निरु० अ० ७ खं० १ । २ ॥ अयं नियमः वेदेषु सर्वत्र सङ्गच्छते । तद्यथा । सर्वे मन्त्रास्त्रिविधानामर्थानां वाचका भवन्ति । केचित्परोक्षाणां केचित्प्रत्यक्षाणां केचिदध्यात्मं वक्तुमर्हाः । तत्राद्येषु प्रथमपुरुषस्य प्रयोगा भवन्ति । अपरेषु मध्यमस्य तृतीयेषूत्तमपुरुषस्य च तत्र मध्यमपुरुषप्रयोगार्थौ द्वौ भेदौ स्तः । यत्रार्थाः प्रत्यक्षाः सन्ति तत्र मध्यमपुरुषयोगा भवन्ति । यत्र च स्तोतव्या अर्था परोक्षाः स्तोतारश्च खलु प्रत्यक्षास्तत्रापि मध्यमपुरुषप्रयोगो भवतीति ॥

अस्यायमभिप्रायः। व्याकरणरीत्या प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाः क्रमेण भवन्ति तत्र जड़पदार्थेषु प्रथमपुरुष एव। चेतनेषु मध्यमोत्तमौ च। अयं लौकिकवैदिकशब्दयोः सार्वत्रिको नियमः। परन्तु वैदिकव्यवहारे जडेपि प्रत्यक्षे मध्यमपुरुषप्रयोगाः सन्ति। तत्रेदं बोध्यं जडानां पदार्थानामुपकारार्थं प्रत्यक्षकरणमात्रमेव प्रयोजनमिति। इमं नियममबुद्ध्वा वेदभाष्यकारैः सायणाचार्यादिभिस्तदनुसारतया स्वदेशभाषयाऽनुवादकारकैर्यूरोपाख्यदेशनिवास्यादिभिर्मनुष्यैर्वेदेषु जड़पदार्थानां पूजास्तीति वेदार्थोऽन्यथैव वर्णितः॥

अथ वेदार्थोपयोगितया संक्षेपतः स्वराणां व्यवस्था लिख्यते। ते स्वरा द्विधा। उदात्तषड्जादिभेदात्सप्त सप्तैव सन्ति। तत्रोदात्तादीनां लक्षणानि व्याकरणमहाभाष्यकारपतञ्जलिप्रदर्शितानि लिख्यन्ते। स्वयं राजन्त इति स्वराः। आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैः कराणि शब्दस्य। आयामो गात्राणां निग्रहः। दारुण्यं स्वरस्य दारुणता रूक्षता। अणुता कण्ठस्य। कण्ठस्य संवृतता। उच्चैः कराणि * शब्दस्य। अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैः † कराणि शब्दस्य। अन्ववसर्गो गात्राणां शिथिलता। मार्दवं स्वरस्य मृदुता स्निग्धता। उरुता खस्य। महत्ता कण्ठस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य॥ त्रैस्वर्य्येणाधीमहे त्रिप्रकारैरज्भिरधीमहे कैश्चिदुदात्तगुणैः कैश्चिदनुदात्तगुणैः कैश्चिदुभयगुणैः। तद्यथा। शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते कल्माष इति वा सारङ्ग इति वा। एवमिहापि उदात्त उदात्तगुणः। अनुदात्तोऽनुदात्तगुणः। य इदानीमुभयगुणः स तृतीयामाख्यां लभते स्वरित इति॥ त ‡एते तन्त्रेतरनिर्देशे सप्त स्वरा भवन्ति। उदात्तः। उदात्ततरः। अनुदात्तः। अनुदात्ततरः। स्वरितः। स्वरिते यः उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः। एकश्रुतिः सप्तमः। अ० १। पा० २। उच्चैरुदात्त इत्याद्युपरि॥ तथा षड्जादयः सप्त। षड्जऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः॥१॥ पिङ्गलसूत्रे। अ० ३ सू० ६४। एषां लक्षणव्यवस्था गान्धर्ववेदप्रसिद्धा ग्राह्या। अत्र तु ग्रन्थभूयस्त्वभिया लेखितुमशक्या॥

इति वैदिक शब्दानां विशेषनियमाः॥

---

* उदात्तविधायकानीति यावत्। † अनुदात्तविधायकानीतियावत्।

‡ अतिशयार्थद्योतकेतरपप्रत्ययस्य निर्देशे॥

अथवैदिकलौकिकशब्दसामान्यविशेषनियमाः ॥

अथात्र चतुर्षु वेदेषु व्याकरणस्य ये सामान्यतो नियमाः सन्ति त इदानीं प्रदर्श्यन्ते। तद्यथा। वृद्धिरादैच्। १। अ० १।१।१। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। सुसुष्टुभा सऋकता गणेन। पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जश्त्वं न भवति। इति भाष्यवचनम्। अनेनैकस्मिन् शब्दे भपदसंज्ञाकार्य्यद्वयं वेदेष्वेव भवति। नान्यत्र स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ २॥ अ० १।१।५६। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति। न काञ्चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इति भाष्यम्। अनेनार्थप्राधान्यं भवति न विभक्तेरिति बोध्यम्। न वेति विभाषा॥ ३॥ अ० १।१।४४। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। इति भाष्यसूत्रम्। लौकिकवैदिकेषु शब्देषु सार्वत्रिकः समानोऽयं नियमः। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ४॥ अ० १।२।४५। बहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति। तद्यथा। इन्द्रः। शक्रः। पुरुहूतः। पुरन्दरः। कन्दुः। कोष्ठः। कुसूल इति। एकश्च शब्दो बह्वर्थः। तद्यथा। अक्षाः। पादाः। माषाः। सार्वत्रिकोयमपि नियमः। यथाग्न्यादयः शब्दा वेदेषु बह्वर्थवाचकास्त एव बहव एकार्थाश्च॥ ते प्राग्धातोः॥ ५॥ अ० १।४।८०। छन्दसि परेऽव्यवहितवचनं च। आयातमुपनिष्कृतम्। उपप्रयोभिरागतम्। अनेन वार्त्तिकेन गत्युपसर्गसंज्ञकाः शब्दाः क्रियायाः परे पूर्वे दूरे व्यवहिताश्च भवन्ति॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि॥ ६॥ अ० २।३।६२। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या। या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते तिस्रो रात्रीरिति। तस्या इति प्राप्ते। एवमन्यत्रापि। अनेन चतुर्थ्यर्थे षष्ठी षष्ठ्यर्थे चतुर्थी द्वे एव भवतः। महाभाष्यकारेण छन्दोवन्मत्वा ब्राह्मणानामुदाहरणानि प्रयुक्तानि। अन्यथा ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रकृतत्वाच्छन्दोग्रहणमनर्थकं स्यात्। बहुलं छन्दसि॥ ७॥ अ० २।४।३९। अनेन अदधातोः स्थाने घस्लृ आदेशो बहुलं भवति। घस्तान्नूनम्। सग्धिश्च मे। अत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतम्। इत्याद्युदाहरणं ज्ञेयम्॥ बहुलं छन्दसि॥ ८॥ अ० २। ४।७३॥ वेदविषये शपो बहुलं

लुग् भवति । वृत्रं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । त्राध्वं नो देवाः । बहुलं छन्दसि ॥ ९॥ अ० २ । ४ । ७६ ॥ वेदेषु शपः स्थाने श्लुर्बहुलं भवति । दाति प्रियाणि धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णां विवष्टि । जनिमा विवक्ति । इत्यादीन्युदाहरणानि सन्तीति बोध्यम् ॥

इति वैदिकलौकिकशब्दसामान्यविशेषनियमाः ॥

अथ व्याकरणनियमाः ॥

सिब् बहुलं लेटि ॥ १० ॥ अ० ३ । १ । ३४ । सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः । सविता धर्मसाविषत् । प्राण आयूंषि तारिषत् । अयं लेटि विशिष्टो नियमः । छन्दसि शायजपि ॥ ११ ॥ अ० ३।१।८४॥ शायच्छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । हौ चाहौ च । किं प्रयोजनम् । महीः अस्कभायत् । यो अस्कभायत् । उद्गभायत् । उन्मथायतेत्येवमर्थम् । अयं लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचने परस्मैपदे विशिष्टो नियमः ॥ व्यत्ययो बहुलम् ॥ १२ ॥ अ० ३ । १ । ८५ ॥ सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ॥ व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति । अनेन विकरणव्यत्ययः । सुपांव्यत्ययः । तिङांव्यत्ययः । वर्णव्यत्ययः । लिङ्गव्यत्ययः । पुरुषव्यत्ययः । कालव्यत्ययः । आत्मनेपदव्यत्ययः । परस्मैपदव्यत्ययः । स्वरव्यत्ययः । कर्तृव्यत्ययः । यङ्व्यत्ययश्च । एषां क्रमेणोदाहरणानि । युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति तक्षन्तीति प्राप्ते । त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् । शुधितमिति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । आधाता यष्टेति प्राप्ते । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति । आधाता यष्टेति लुट् प्रथमपुरुषस्यैकवचने प्रयोगौ । व्यत्ययो भवति स्यादीनामित्यस्योदाहरणम्

तासि प्राप्ते स्यो विहितः ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १३ ॥ अ० ३ । २ । ८८ । अनेन क्विप्प्रत्ययो वेदेषु बहुलं विधीयते । मातृहा । मातृघातः । इत्यादीनि ॥ छन्दसि लिट् ॥ १४ ॥ अ० ३ । २ । १०५ । वेदेषु सामान्यभूते लिड् विधीयते । अहं द्यावापृथिवी आततान ॥ लिटः कानज्वा ॥ १५ ॥ अ० ३ । २ । १०६ । वेदविषये लिटः स्थाने कानजादेशो वा भवति । अग्निं चिक्यानः । अहं सूर्य्यमुभयतो ददर्श । प्रकृतेपि लिटि पुनर्ग्रहणात्परोक्षार्थस्यापि ग्रहणं भवति । क्वसुश्च ॥ १६ ॥ अ० ३ । २ । १०७ । वेदे लिटः स्थाने क्वसुरादेशो वा भवति । पपिवान् । जग्मिवान् । नच भवति । अहं सूर्य्यमुभयतो ददर्श ॥ क्याच्छन्दसि ॥ १७ ॥ अ० ३ । २ । १७० । क्यप्रत्ययान्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्रयुः । संस्वेदयुः । सुम्नयुः । निरनुबन्धकग्रहणे सानुबन्धकस्यापि ग्रहणं भवतीत्यनया परिभाषया क्यच्क्यङ्क्यषां सामान्येन ग्रहणं भवति ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ १८ ॥ अ० ३ । ३ । ११३ ॥ कृल्ल्युट इति वक्तव्यम् । कृतो बहुलमिति वा । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । अनेन धातोर्विहिताः कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कारकमात्रे वेदादिषु द्रष्टव्याः । अयं लौकिकवैदिकशब्दानां सार्वत्रिको नियमोऽस्तीति वेद्यम् ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १९ ॥ अ० ३ । ३ । १२९ । ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु सत्सु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । उ० सूपसदनोऽग्निः ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ २० ॥ अ० ३ । ३ । १३० । अन्येभ्यश्च धातुभ्यो युच्प्रत्ययो दृश्यते । उ० सुदोहनमाकृणोद्ब्रह्मणे गाम् ॥ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥२१॥ अ० ३ । ४ । ६ ॥ वेदविषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिटः प्रत्यया विकल्पेन भवन्ति । उ० लुङ् अहं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार ॥ लिङर्थे लेट् ॥ २२ ॥ अ० ३ । ४ । ७ । यत्र विध्यादिषु हेतुहेतुमतोः शकीच्छार्थेषूर्ध्वमौहूर्तिकेष्वर्थेषु लिङ् विधीयते । तत्र वेदेष्वेव लेट्लकारो वा भवति । उ० जीवाति शरदः शतमित्यादीनि उप-

संवादाशङ्कयोश्च ॥ अ० ३।४।८। उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां वेदेषु लेट्प्रत्ययो भवति। उ० उपसंवादे—अहमेव पशूनामीशै। आशङ्कायां—नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम। मिथ्याचरणेन नरकपात आशङ्क्यते॥ २४ ॥ लेटोऽडाटौ ॥ अ० ३।४।९४। लेटः पर्यायेण अट्आट्आगमौ भवतः॥ २५ ॥ आत ऐ ॥ अ० ३।४।९५। छन्दस्यनेनात्मनेपदे विहितस्य लेडादेशस्य,द्विवचनस्थस्याकारस्य स्थाने ऐकारादेशो भवति। उ०—मन्त्रयैते। मन्त्रयैथे ॥२६॥ वैतोऽन्यत्र॥ ३।४।९६। आत ऐ इत्येतस्य विषयं वर्जयित्वा लेट एकारस्य स्थाने ऐकारादेशो वा भवति। उ०—अहमेव पशूनामीशै ईशे वा ॥ २७ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ अ० ३।४।९७। लेटः स्थान आदिष्टस्य तिबादिस्थस्य परस्मैपदविषयस्येकारस्य विकल्पेन लोपो भवति। उ०—तरति, तराति, तरत्, तरात्, तरिषति, तरिषाति, तरिषत्, तरिषात्, तारिषति, तारिषाति, तारिषत्, तारिषात्, तरसि, तरासि, तरः, तराः, तरिषसि, तरिषासि, तरिषः तरिषाः, तारिषसि, तारिषासि, तारिषः, तारिषाः, तरामि, तराम्, तरिषामि, तरिषाम्, तारिषामि, तारिषाम्, एवमेव सर्वेषां धातूनां प्रयोगेषु लेड्विषये बोध्यम्॥२८॥ स उत्तमस्य ॥ अ० ३।४।९८। लेट उत्तमपुरुषस्य सकारस्य लोपो वा भवति। करवाव। करवावः। करवाम। करवामः॥

॥२९॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ अ० ३।४।९। धातुमात्रात्तुमुन्प्रत्ययस्यार्थे से, सेन्, असे, असेन्, क्से, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कध्यै, कध्यैन्, शध्यै, शध्यैन्, तवै, तवेङ्, तवेन्, इत्येते पञ्चदश प्रत्यया वेदेष्वेव भवन्ति। कृन्मेजन्त इति सर्वेषामव्ययत्वम्। सर्वेषु नकारोऽनुबन्धः स्वरार्थः, ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः, ङकारोपि, शकारः शिदर्थः। से—वक्षेरायः, सेन्—तावामेषे रथानाम्। असे, असेन्—क्रत्वे दक्षाय जीवसे, क्से, कसेन्—श्रियसे, अध्यै, अध्यैन्—कर्मण्युपाचरध्यै। कध्यै—इन्द्राग्नी आहुवध्यै। कध्यैन्—श्रियध्यै। शध्यै,शध्यैन्—पिबध्यै। सह मादयध्यै। अत्र शित्वात् पिबादेशः। तवै—सोममिन्द्राय पातवै, तवेङ्—दशमे मासि सूतवे। तवेन्—स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ३० ॥ शकि

णमुल्कमुलौ ॥ अ० ३।४।१२। शक्नोतौ धातावुपपदे धातुमात्रात्तुमर्थे वेदेषु णमुल्कमुलौ प्रत्ययौ भवतः। णकारो वृद्ध्यर्थः। ककारोगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। लकारः स्वरार्थः। अग्नि वै देवा विभाजं नाशक्नुवन्। विभक्तुमित्यर्थः॥ ३१ ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ अ० ३।४।१३। ईश्वरशब्द उपपदे वेदे तुमर्थे वर्तमानाद्धातोस्तोसुन्कसुनौ प्रत्ययौ भवतः। तोसुन्–ईश्वरोभिचरितोः। कसुन्– ईश्वरो विलिखः ॥३२॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ अ०३।४।१४। कृत्यानां मुख्यतया भावकर्मणी द्वावर्थौ स्तोऽर्हादयश्च। तत्र वेदविषये तवै, केन्, केन्य, त्वन्, इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तवै– परिधातवै। केन्–नावगाहे। केन्य–दिदृक्षेण्यः। शुश्रूषेण्यः। त्वन्–कर्त्वं हविः॥

॥ ३३ ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः अ० ४।१।२९॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः प्रातिपदिकात्संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति। गौः पञ्चदाम्नी, एकदाम्नी ॥ ३४ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ अ० ४।१।४६॥ बह्वादिभ्यो वेदेषु स्त्रियां ङीष् प्रत्ययो भवति, बह्वीषु हित्वा प्रपिबन् ॥ ३५ ॥ भवे छन्दसि ॥ अ० ४।४।११०। सप्तमीसमर्थात्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति, अयमणादीनां घादीनां चापवादः, सति दर्शने तेपि भवन्ति। मेघ्याय च विद्युत्याय च नमः। इतः सूत्रादारभ्य यानि प्रकृतिप्रत्ययार्थविशेषविधायकानि पादपर्यन्तानि वेदविषयकाणि सूत्राणि सन्ति, तान्यत्र न लिख्यन्ते। कुतस्तेषामुदाहरणानि यत्र यत्र मन्त्रेष्वागमिष्यन्ति तत्र तत्र तानि लेखिष्यामः ॥ ३६ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ अ० ५।२।१२२। वेदेषु समर्थानां प्रथमात्प्रातिपदिकमात्राद्भूमादिष्वर्थेषु विनिः प्रत्ययो बहुलं विधीयते। तद्यथा भूमादयः–॥ ३७ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ अ० ५।२।९४। भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥ अस्य सूत्रस्योपरि महाभाष्यवचनादेतेषु सप्तस्वर्थेषु ते प्रत्यया वेदे लोके चैते मतुबादयो भवन्तीति बोध्यम्, (बहुलम्) अस्मिन्सूत्रे प्रकृतिप्रत्ययरूपविशेषविधायकानि बहूनि वार्त्तिकानि सन्ति, तानि तत्तद्विषयेषु

प्रकाशयिष्यामः ॥ ३८ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ अ० ५ । ४ । १०३ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम्। ब्रह्म सामं, ब्रह्म साम। देवच्छन्दसं , देवच्छन्दः। सन्यङोः ॥अ०६ । १ । ९ । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति तद्यथा (वपिः) प्रकरणेऽदृष्टश्छेदने चापिवर्त्तते। केशान्वपति। (ईडिः) स्तुतिचोदनायां चासुदृष्ट ईरणे चापि वर्त्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टेमरुतोमुतश्च्यावयन्ति । करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मूलीकरणे चापि वर्त्तते। पृष्ठं कुरुपादौ कुरु उन्मृदानेति गम्यते, निक्षेपणेऽपि वर्त्तते । कटेकुरु। घटेकुरु । अश्मानमितः कुरु। स्थापयेति गम्यते। एतन्महाभाष्यवचनेनैतद्विज्ञातव्यम्। धातुपाठे येऽर्था निर्दिष्टास्तेभ्योऽन्येपि बहवोऽर्था भवन्ति, त्रयाणामुपलक्षणमात्रस्य दर्शितत्वात् ॥ ३९ ॥ शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ अ०६। १।७०। वेदेषु नपुंसके वर्त्तमानस्य शेर्लोपो बहुलं भवति, यथाविश्वानि भुवनानीति प्राप्ते विश्वा भुवनानीति भवति । ४०॥ बहुलं छन्दसि ॥ अ० ६ । १ । ३४ । अस्मिन्सूत्रे वेदेषु एषां धातूनामप्राप्तमपि सम्प्रसारणं बहुलं विधीयते, यथा हूमहे इत्यादिषु ॥ ४१ ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ अ० ६ । १ । १२७ । ईषा अक्षादिषु च छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ईषा, अक्षा, ईमिरे, इत्याद्यप्राप्तः प्रकृतिभावो विहितः। देवताद्वन्द्वे च ॥ अ० ६ । ३ । २६ । देवतयोर्द्वन्द्वसमासे पूर्वपदस्य आनङ् इत्यादेशो विधीयते ङित्त्वादन्त्यस्य स्थाने भवति । उ०-सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्। इन्द्राबृहस्पती इत्यादीनि, अस्य सूत्रस्योपरि द्वे वार्तिके स्तः, तद्यथा-देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः । अग्निवायु, वाय्वग्नी । ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च । ब्रह्म प्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, सूत्रेण विहित आनङादेशो वार्तिकद्वयेन प्रतिषिध्यते, सार्वत्रिको नियमः । बहुलं छन्दसि० ॥ अ० ७। १ । ८ । अनेनात्मनेपदसंज्ञस्य झकारप्रत्ययस्य रुडागमो विधीयते । उ०-देवा अदुह्र । ॥४२॥ बहुलं छन्दसि अ० ७ । १ । १० । अनेन वेदेषु भिसः स्थाने ऐस् बहुलं विधीयते, यथा- देवेभिर्मानुषे जने ॥४३॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः अ० ७ । १ । ३९ । सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्, तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् । इया-

डियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम्, इया-दार्विया परिज्मन् । डियाच्-सुमित्रिया न आप० । सुक्षेत्रिया । सुगात्रिया । ईकार-दृतिं न शुष्कं सरसीशयानम् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानम् । आङ्-प्रवाहवा । अयाच्-स्वप्नया वावसेचनम् । अयार्-स नः सिन्धुमिव नावया । सुप्, लुक्, पूर्वसवर्ण, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, आल्, इया, डियाच्, ई, आङ्, अयाच्, अयार्, वैदिकेषु शब्देषु ह्येव सुपां स्थाने सुबाद्ययारान्ताः षोडशादेशा विधीयन्ते, तिङां च तिङिति पृथङ् नियमः । सुप्—ऋजवः सन्तु पन्था, पन्थान इति प्राप्ते । लुक्—परमे व्योमन्, व्योम्नीति प्राप्ते । पूर्वसवर्ण—धीती, मती, धीत्या मत्या इति प्राप्ते । आत्—उभा यन्तारा, उभौ यन्तारौ इति प्राप्ते । शे—न युष्मे वाजबन्धवः, यूयमिति प्राप्ते । या—उरुया, उरुणा इति प्राप्ते । डा—नाभा पृथिव्याः, नाभौ इति प्राप्ते । ड्या—अनुष्टुया, अनुष्टुभा इति प्राप्ते । याच्—साधुया, साधु इति प्राप्ते । आल्—वसन्ता यजेत, वसन्ते इति प्राप्ते ॥ आज्जसेरसुक् ॥ अ० ७ । १ । ५० । अनेन प्रथमाया बहुवचने जसः पूर्वं असुक् इत्ययमागमो विहितः । उ०-विश्वेदेवास आगत, विश्वेदेवा इति प्राप्ते । एवं दैव्यासः तथैवान्यान्यपि ज्ञातव्यानि ॥

॥ ४४ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ अ० ७ । ३ । ९७ । वेदेषु यत्र क्वचिदीडागमो दृश्यते तत्रानेनैव भवतीति वेद्यम् ॥ ४५ ॥ बहुलं छन्दसि अ० ७ । ४ । ७८ । अनेनाभ्यासस्य इत् इत्ययमादेशः श्लौ वेदेषु बहुलं विधीयते ॥ ४६ ॥ छन्दसीरः ॥ अ० ८ । २ । १५ । अनेन मतुपो मकारस्याप्राप्तं वत्वं विधीयते । उ०-रेवान् इत्यादि ॥ ४७ ॥ कृपोरोलः अ० ८ । २ । १८ । संज्ञाछन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिलका । कपरिका । इत्यादीनि ॥ ४८ ॥ घि च ॥ अ० ८ । २ । २५ । घसिभसोर्न सिध्येत्तु तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत् । छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ १ ॥ उ०-निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । अनेन वेदेषु वर्णलोपो विकल्प्यतेऽप्राप्तविभाषेयम् । ॥ ४९ ॥ दादेर्धातोर्घः अ० ८ । २ । ३२ । हग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य भत्वम् वक्तव्यम् । उ०— गर्दभेन संभरति । मरुदस्य गृभ्णाति ॥